

KOPÁTSY SÁNDOR
VAN KIÚT!

Budapest, 1995

Készült a Kulturális Alap támogatásával

TARTALOM

ELŐSZÓ

(ÚJRA) KI KELL TALÁLNUNK MAGYARORSZÁGOT!

Térjünk vissza történelmi külpolitikai utunkra!
A Kárpát- medence egésze egy gazdasági régió
Gazdaságpolitikai úttévesztés

MERRE TART A VILÁG ?

A nyugat-európai minta válsága

ÚJ KÖZGAZDASÁGTANRA VAN SZÜKSÉG!

A természeti erőforrások mint sikerfeltétel
Az olcsó munkaerő mint sikerfeltétel
A kormányzati takarékoság mint sikerfeltétel
Kulturálisan ésszerű, gazdaságilag ésszerűtlen?!
Gazdaságilag irracionális, politikailag szükségszerű
A gazdasági tanácsadás dogmái
A gazdasági szereplők viselkedése
A polgár hatalomra kerülése
Az átmeneti gazdaságok problémái
A társadalmi újraelosztás dilemmája
Gazdasági hatékonyság és életminőség
A gazdasági régiók vándorlása

A CIVILIZÁCIÓS ÉRTÉKEK SZEREPE

A gazdasági siker feltételei

MIRE FIGYELJEN A GAZDASÁGPOLITIKA?

A mikro- és makrogazdaságtan szakadása
A termelési tényezőkkel kapcsolatos viták
Kitágultak a közgazdaságtudomány határai

MIÉRT...?

Miért zsákutca a monetáris gazdaságpolitika?
Miért kell megszabadulni a külföldi adósságtól?
Miért van szükség veszteséges vállalkozásokra is?
Miért nem a külföldi tőke a legfontosabb?
Miért fontos a kapacitások magas kihasználása?
Miért kell támogatni a mezőgazdaságot?
Miért kell tanulni?
Miért ne féljünk az elégedetlenektől?
Miért csak jókedvűen lehet országot építeni?
Miért csinálják jobban a csehek?

MIRE TANÍT?

Mire tanít a New Deal?
Mire tanít a történelem?
Mire tanít Dél-Korea?
Mire tanít Kína?
A parasztok ezt mindig tudták
Mitől lesz gazdag egy ország?
Mire tanít egy tudós, aki miniszter lett?
Mire nem tanít meg az átlag?

MIRE TANÍT A XX. SZÁZAD?

Az emberi faj egészét érintő nagy változások

A társadalmi változások százada

A tudományos és technikai forradalom kora

Az új polgárság

A polgárosodás és a szellemi tőke

A polgárság öröksége

ELŐSZÓ

Ez a könyv azoknak szól, akik a szabad választások óta folytatott kormánypolitikával nem értenek egyet, annál szociálisan érzékenyebb, a szegénységbe süllyedteket és a munkanélkülieket, a pályakezdőket, a fiatalokat és az öregeket, a betegeket sokkal jobban megértő politikát akartak. Még inkább címzettek azok, akik a jelenlegi kormányt, mindenekelőtt a Magyar Szocialista Pártot támogatták szavazataikkal abban a reményben, hogy a korábbinál nagyobb szociális elkötelezettséggel irányítja majd a politikát.

Ez ma már azt jelenti, hogy az ország lakosságának óriási, korábban soha nem tapasztalt többségéhez szólhatok, mindazokhoz, akik nem értenek egyet a jelenlegi kormány gazdaságpolitikájával, még kevésbé e gazdaságpolitikában használt hangnemmel.

A könyv célja megmutatni, hogy van kiút. Nem követhet el nagyobb hibát egy kormányzat annál, mintha elhitted magával, hogy csak az az út járható sikerrel, amelyiken jár. Minden kormány számára mindig sok lehetőség van, amelyek között választani lehet. Aki pedig azt hiszi, hogy neki nincs választása a lehetőségek között, az biztosan eltévedt, elszakadt a realitásoktól. A kormányoknak nem az a feladatuk, hogy jobb meggyőződésük ellenére a maguk kitalálta útra kényszerítsék a társadalmat, hanem az, hogy igyekezzenek megvalósítani azt, amit a közvélemény tőlük elvár.

Éppen ez a század mutatta meg a leginkább azt, hogy soha nem a kormányoknak, mindig a közvéleménynek volt igaza. Az első világháború előtt a közvélemény politikai reformokat akart, a kormányok azonban nagyhatalmi ábrándokat szövögettek. A két háború között a közvélemény földet és munkaalkalmat követelt, a hatalom azonban mégis görcsösen a feudális múltba kapaszkodott. Végül nem látott más lehetőséget, mint a hitlerizmus kiszolgálását. Majd 1945 után a közvélemény a nemzeti függetlenség megőrzését és a demokrácia építését tartotta mindennél fontosabbnak, a kormányzat azonban a moszkvai parancsok mindenki másnál szolgálbb teljesítését tekintette az egyetlen járható útnak.

A rendszerváltás után a közvélemény a szocialista múlttal való végleges leszámolást várta el, ezzel szemben a kormány a szocializmus előtt állapotok restaurálásán mesterkedett, azt hitte (vagy legalábbis azzal érvelt), ez az egyetlen biztosíték arra, hogy ne térjen vissza a diktatúra. A jelenlegi kormányt a közvélemény azzal szavazta hatalomra, hogy az előzőnél sokkal több szociális érzékkel alakítsa a politikát. Ezzel szemben e téren még az elődeinél is kevesebbet mutat.

A fentiekből érthető, hogy e könyvben foglaltak megírására elsősorban érzelmi indítékaim voltak. Úgy éreztem, hogy küzdeni kell a kormány politikájának nagyobb szociális érzékenységeért. Ezt az érzelmi fűtöttséget igyekeztem társadalomtudósként is megfogalmazni. Ennek során jutottam el odáig, hogy amit szívem diktált, az az értelem számára is a legjobb megoldás. Az elmúlt két év során végzett tudományos munkám győzött meg arról, hogy a gazdaságpolitikában csak az lehet sikeres, ami a nép szociális elvárásait is kielégíti.

Minél fejlettebb egy társadalom, minél képzetesebb a lakossága, minél magasabb szintű tudományos és technikai eredményeket kell hasznosítania, annál fontosabb, hogy a szívének, illetve az erkölcsének is tetsző legyen az, amit csinál. Minden kormány csúfos bukásra van ítélve, ha nem veszi ezt tudomásul, és a közvélemény elvárásaival szemben akar politizálni. Remélem, az olvasó nemcsak a könyv tartalmát, de annak létrehozását szülő szándékot is meg fogja érteni.

E könyv az elmúlt két év alatt készült közgazdasági és gazdaságpolitikai írásaim mintegy ötödét tartalmazza. A könyv egyes fejezetei önálló közgazdasági esszék, így ismétléseket és átfedéseket bizonyosan találhat benne az Olvasó. Ez remélem, inkább segíti, mint zavarja a megértést. Matolcsy Györgyöt illeti a köszönet azért, hogy elvégezte a selejtezést, a rostán fennmaradtakat pedig összeszerkesztette. Neki és Mezei Andrásnak köszönhető, hogy a könyv számos részlete korábban kiadványokban megjelenhetett, hogy azokról vita folyhatott, és mások véleményét megismerhettem.

A könyvet ezért - és a mi kis Privatizációs Intézetünkben folyó munkáért - sok tekintetben kollektív munka eredményének tekintem. Az érdemek közösek, a hibák az enyéim.

Külön köszönet illeti a Kulturális Alapot azért, hogy a kiadás költségeihez hozzájárult.

Budapest, 1995. október 1.

Kopátsy Sándor

(ÚJRA) KI KELL TALÁLUNK MAGYARORSZÁGOT!

Magyarország (helyesebben a magyarság) a XV. század vége óta nem találja helyét Európában, azaz kora világában. Az Árpádok és az Anjouk századai alatt helyesen mérték fel, hogy a kor Európájában a kulturális és gazdasági élvonalat a Mediterrán világ jelentette, ezen belül Róma mint ideológiai, Észak-Olaszország mint gazdasági centrum működött. Tehát elsősorban oda kellett igazodnunk, oda kötöttük sorsunkat, de csak annyira, amennyire földrajzi helyzetünk ezt megengedte. Nem szakadtunk el teljesen sem az Alpoktól északra, sem a Kárpátoktól keletre lévő Európától, amelyek katonai tekintetben ugyan erősek voltak, de kulturális és gazdasági téren csak másodlagosak lehettek a Mediterrán Térséghez képest. Különösen az Árpádok ápták rokoni kapcsolataikkal az egyik oldalon a bajor, a másikon az ukrán, a lengyel, a bizánci kapcsolatokat is.

A XV. század végére azonban alapvetően átrajzolódott Európa ideológiai és gazdasági térképe. A súlypont az Alpoktól északra, mindenekelőtt az Atlanti-óceán partvidékére helyeződött át. A Török Birodalom kialakulása és terjeszkedése elvágta a mediterrán térséget Ázsiától, ezzel a világkereskedelem évezredes útvonalától. Más utat kellett keresni. A korábbinál drágább, bizonytalanabb útvonalon az ukrán és orosz folyók jelentettek összeköttetést. Ennek volt köszönhető, hogy Lemberg a világkereskedelem egyik nagy központja lett, és kontinentális jelentőséget kaptak az új világkereskedelmi útnak a Nyugat felé vezető fő állomásai is. Ennek köszönhető, hogy Krakkó és Prága egyetemei az elsők között alakulhattak meg, vagy, hogy Csehország és Észak-Magyarország bányászata világgazdasági jelentőségre emelkedhetett. E világgazdasági súlyponteltoldódás példátlan lehetőséget kínált Közép-Európa országai számára, de ez a periódus rövid életűnek bizonyult, és csak mint legdicőbb történelmi korokra emlékeznek az érintett népek történelmei. Afrika megkerülése és Amerika felfedezése a világkereskedelem számára a Nyugat-európai térséget hozta a mediterrán Dél-Európával szemben előnyösebb helyzetbe. A tengeri szállítás sokkal nagyobb árutömegek sokkal olcsóbb szállítását tette lehetővé. A kor kisebb méretű hajóival is sokkal olcsóbb és biztonságosabb volt az Afrikát megkerülő hajóút, mint az eredeti, jelentős hányadában szárazföldi és sok állam területén átvezető útvonal. A tények azt bizonyítják, hogy eleinte a nagyobb gazdasági haszonnal nem Amerika felfedezése és kiaknázása, hanem az Afrikát megkerülő út, az ázsiai kereskedelem járt. Elsősorban az ezekre az utakra koncentráló Németalföld és Anglia gazdagodott. Ők vették meg a spanyolok amerikai aranyát és rezét.

A távoli, elsősorban dél-amerikai színesfémforrások elérhetősége következtében Közép-Európa geológiai vagyona és bányászata gyorsan leértékelődött. Kevésbé tudatosodott mindmáig, hogy Közép-Európa népei számára milyen tragikus következményekkel járt Amerika felfedezése és Afrika megkerülése. Nem kellett tovább a közép-európai ezüst és réz, gyorsan elszoradtak az Ázsiával való kereskedelmi összeköttetést jelentő városok is, az Ázsiával való kereskedelemben az orosz folyók is elvesztették jelentőségüket. Ezzel Közép-Európa, mindenekelőtt a Lemberg-Krakkó-Prága világkereskedelmi útvonal szerepe is megszűnt. A lengyelek, csehek, magyarok világpolitikai és világgazdasági jelentősége lecsökkent. Ennek lett következménye a térségben a második feudalizmus, a térség társadalmi és gazdasági lemaradása, amiben majd csak a vasút évszázada jelent átmeneti megszakítást.

Nyugat-Európa gazdasági fellendülése következtében kulturális és vallási tekintetben is élenjáró szerepet vett át a Mediterrán Dél-Európától. Ettől kezdve növekszik fokozatosan és egyre inkább e térségnek (nemcsak Európán belül, de az egész világon) súlya gazdasági és katonai fölényé.

Ez a súlypont-áthelyeződés ideológiai, illetve vallási tekintetben a reformációban nyilvánul meg. Ott bukik meg Róma vallási befolyása, ahol az óceánok legyőzésének első és fő haszonélvezői élnek. Mi a török európai terjeszkedését mint a fejlett Európát fenyegető életveszélyt fogjuk fel, holott a török birodalom létrejötté és európai terjeszkedése egyben elősegítője lett annak, hogy kibontakozhasson, győzhessen (és főleg megmaradhasson) a protestantizmus, hogy az óceánok meghódítása és a kontinensek megkerülése sürgetővé váljon. Abban, hogy Nyugat-Európa a következő öt évszázadban nemcsak Európa, de az egész világ motorja lehessen, a konzervatív Mediterrán Európa meggyengüljön, abban a fegyveres hátbatámadás a Török Birodalom által fontos szerepet játszott.

Kevesen figyeltek fel arra, hogy a reformáció születésében és korai elterjedésében milyen nagy szerepet játszik az a közép-európai térség, amelyet a török terjeszkedés okozta világkereskedelmi útváltozás kezdetben a leginkább érint. A cseheknél nagyon korán jelentkeznek, és nagy népi támogatást élveznek az első protestáns mozgalmak. A lengyelek és a magyarok pár évtized alatt szinte teljesen protestánsok lesznek.

A közép-európai térség népeinek alapvetően negatív hatású sorsfordulója azért következett be, mert a levantei világkereskedelmi utak török elvágása után a nyugat-európaiak viszonylag gyorsan megkerülik Afrikát és felfedezik Amerikát. Hamarosan győz a térségben az ellenreformáció. A gyors és szinte teljes győzelemnek a már említett második feudalizmus, a konzervativizmus, illetve a Habsburg hatalom a magyarázata. Ezzel dől el, hogy a térség nem a fejlett protestáns Nyugathoz, hanem a konzervatív spanyol-osztrák fronthoz csatlakozik.

A protestáns Észak-Nyugat-Európa lett a XV. századtól kezdve az, ami korábban a Mediterrán Térség volt. Ezt az Európán belüli súlypont-áthelyeződést nem vette tudomásul Magyarország, sőt, továbbra is ragaszkodott korábbi stratégiájához, a Rómához való kötődéshez. Ebből következett a Habsburgokkal való közös front vállalása is, ami azt jelentette, hogy a motor szerepét játszó, reformálódott, viharosan gazdagodó Nyugat-Európával szemben a konzervativizmus védőbástyájának a szerepét osztotta magának.

Ez azért volt végzetes úttévesztés, mert ettől kezdve a haladó Nyugat-Európával szemben támaszunk a pápa és a Habsburg Birodalom, a társadalmi és gazdasági konzervativizmus vezető ereje lett. Ezzel léptünk rá arra a végzetes útra, amelyen járva ötszáz éve a Nyugat mögött kullogunk.

Mi erre az úttévesztésre találtuk ki az „Európa védőbástyája” szerepét, amelyet a hazai konzervativizmus, a Habsburgok, különösen az ellenreformációt folytató és az ebben a térségben győztes katolikus klérus lelkesen bizonygatott. Holott mi nem a kor igazi Európáját, a Nyugatot, hanem éppen ennek visszahúzó erejét, a Habsburg Birodalmat és a társadalmi fejlődést fékező második feudalizmusunkat védtük.

Az általuk írt történelmünk büszke volt arra, hogy mi a Nyugatot védtük, pedig a progresszív protestáns Nyugat legnagyobb ellenségét, a katolikus konzervativizmust támogattuk. A konzervativizmus ennek a szemléletnek megfelelően úgy fogalmazta meg ettől kezdődő történelmünket, hogy azt a jelenkor követelményeinek és az igazságnak megfelelően teljesen újra kell írunk. Amíg nem látjuk be, hogy ötszáz éve alapvetően rossz irányban orientálódtunk, képtelenek leszünk a kellő pályamódosításra.

Mi volt ugyanis a XV. században a kor új igazsága? A Balkánon keresztül betörő török nemcsak a kor nyugati viszonyaihoz, de a mediterrán, katolikus világhoz képest is elmaradott társadalmi és gazdasági viszonyokat képviselt, de az akkor már minden szempontból élre került Nyugat-Európának a spanyol-osztrák reakcióval szembeni harcában a jókor jövő szövetségének bizonyult. Az észak-nyugat-európai modernizáció, azon belül a reformáció hasznos

szövetségest talált a Török Birodalomban. A kor konzervativizmusát képviselő spanyol-osztrák Habsburg Birodalom nem Európát védte a törökkel szemben, hanem a saját idejétmúlt viszonyait. Ezért a török elleni harcot vállaló Magyarország a római pápa, s az ellenreformáció politikai és katonai védelmezőjének a szerepét töltötte be. A török fenyegetettség nélkül aligha győzhetett volna Nyugaton a reformáció. Aki tehát a törökkel szemben a Habsburg Birodalmat védte, vagyis a török ellen harcolt, az nemcsak Európa védőbástyája volt, hanem egyben gyengítette a kor leginkább haladó és leginkább fejlődőképes Nyugat-Európáját. Mi a török elleni harcainkkal a konzervatív Európát védjük a haladó és progresszív Európával szemben. Ez az állítás csak akkor nem állja meg a helyét, ha a török a magyarság létét veszélyeztette volna. A török még ott sem irtotta ki, számolta fel a bekebelezett népeket, ahol már tartósabban berendezkedhetett. Egyetlen balkáni nép relatív népessége nem csökkent a török megszállás következtében, de nem vesztette el nyelvét és vallását sem. Mi pedig különösen távol voltunk Kis-Ázsiától ahhoz, hogy itt a törökök állandóra berendezkedhessenek.

Jellemző módon az ország törökök által megszállt területein a magyar etnikum sokkal jobban megmaradt, mint ott, ahol a határharcok folytak, illetve ahol az osztrákok voltak a hatalmon. A török megszállás tragikus volt a főurak és a felső papság számára. A nép helyzete kevésbé volt rossz, mint a magyar főurak és püspökök alatt. A XIX. század végéig csak ott alakulhattak ki magyarlakta, némileg már polgárosodott városok, ahol török megszállás, illetve befolyás érvényesült az Alföldön és Erdélyben. A magyarság érdekeit sokkal inkább szolgálták azok a protestáns erdélyi fejedelmek és szabadságharcosok, akik felismerték, hogy a törökkel meg kell találni az együttélés kompromisszumait, az osztrákokkal szemben a nyugati protestáns államokkal, városokkal kell kiépíteni szövetségi kapcsolatokat. Mindmáig hallgat a történetírásunk arról, hogy igazi vallásszabadság csak ott érvényesült, ahol a török befolyást tudomásul vették. A török ugyanis a Habsburgokkal szemben a nyugat-európai protestáns államokkal volt szövetségben, azoktól kapott pénzt és fegyvert. A velük való szövetség és együttműködés érdekében kénytelen volt a vallásokkal szemben messzemenő türelmet tanúsítani.

A kor haladó Európájának tehát nagyon jól jött a török imperializmus, mert hátba támadta és lekötötte a fő ellenségét, a Habsburgokat és a pápát.

(Mint látni fogjuk, a XX. század második felében a gazdag és progresszív Nyugatnak az elmaradott és imperialista Szovjetunió hasonló szolgálatot tett. A magyarság, ami jogi tekintetben 1848-ig, ténylegesen 1945-ig a magyar arisztokráciát és nemességet jelentette az osztrákokhoz való kötődésünket végig a konzervativizmusunk védelmére használta fel.)

Amikor rövid időre hatalomra került a bécsi udvarban a felvilágosodás, akkor lettünk igazán „osztrák-ellenesek”. Ez is bizonyítja, hogy az osztrákokban a magyar uralkodó réteg konzervativizmusának nélkülözhetetlen védelmezőjét tisztelte. A felvilágosult II. Józsefben a magyarság legnagyobb ellenségét láttatták velünk, mert ő és kis csapata társadalmi fejlődést akart.

Igazán a XVIII. század végére alakul ki a magyar konzervativizmusnak az a kétszáz éves politikai stratégiája, amely a tényleges társadalmi és gazdasági haladás elé helyezi a látszatszuverenitást. Ettől kezdve a haladás még akkor is negatív jelenség, ha a császártól jön. Az osztrák függőség csak addig jó, ameddig a magyar konzervativizmus ügyét szolgálja. Uraink szerencséjére ez elég ritkán fordult elő. Az osztrákok ugyan mind a társadalmi, mind a gazdasági téren előttünk jártak, előbb szabadították fel a jobbágyságot, előbb polgárosodtak, előbb gyakorolták a vallásszabadságot, de mindig öskonzervatívoknak számítottak a Nyugathoz képest. Ezért tűrték békésen, hogy nálunk mindezekben késlekedjünk. Birodalmi létérdekük volt a magyar támogatás.

A magyar uralkodó osztály és a bécsi udvar között érdekközösségen alapuló szövetség működött, egyformán lassítani akarták a társadalmi fejlődést Közép-Európában. Ennek klasszikus példája volt az 1867-es Kiegyezés. Szövetséget kötöttünk a Habsburgokkal, a Bécsi Udvarral abban, hogy mi támogatjuk az önmagát túlélő birodalom fenntartását, ha szabad kezet kapunk belügyeinkben, azaz konzervativizmusunkban, és mindenekelőtt a kisebbségeinkkel szembeni politikánkban. A szövetséget úgy állítjuk be mindmáig, mint az osztrákokkal szembeni függetlenségünkért elért sikert. Holott az igazi siker az lett volna, ha egyezsége jutunk a saját kisebbségeinkkel, és velük szövetkezünk a számukra is káros osztrák befolyással szemben. Számunkra nem az osztrák befolyás volt a fő veszély, mint a társadalmi és gazdasági fejlődés fékje, hanem őket kellett megvédenünk azért, hogy cserébe a mi konzervativizmusunkat ne zavarják.

Az igazi Kiegyezés az lett volna, ha a társadalmi haladás, az autonómiával nem rendelkező kisebbségek, a népek szabadsága érdekében szövetkezünk az osztrákok ellen. Ezt kellett és lehetett volna tennünk, hiszen a Monarchia osztrák részei előttünk jártak a társadalmi és gazdasági téren. Az általuk biztosított keretek teret engedtek volna a társadalmi és gazdasági fejlődésünknek. Ezt bizonyítja a csehek példája. Nem a konzervatív földesuraik politikai befolyásának növelésére törekedtek, hanem iparosodtak, gazdagodtak. A Monarchián belül a csehek lehettek volna a természetes szövetségeseink a függetlenségi és a gazdasági progresszív politikában. Nem véletlenül a magyar hivatalos politika, a konzervativizmus a csehekben látta a legnagyobb veszélyt, megtett mindent azért, nehogy a Monarchián belül részesei lehessenek a hatalomnak. A csehektől azért féltünk betegesen, mert mind társadalmi, mind gazdasági téren ők voltak a Monarchiában az élcsapat.

Az 1948-as forradalom is átértékelésre szorult. Olyan nemzeti szabadságért hirdetett harcot az osztrákok ellen, amelynek célja a kisebbségekkel szembeni még keményebb magyar fellépés volt. Kossuth és hívei a kisebbségekkel szemben valóban az osztrákoknál sokkal keményebb politikai vonalat vittek. Ezért kell történelemírásunknak a kisebbségi politikában mindig arról a Kossuthról beszélnie, amelyik az emigrációban is megőrzött osztrákgyűlöletében már arra is hajlandó lett volna, hogy a kisebbségekkel szövetkezzen, persze a magyar felsőbbség elismerése alapján. A magyarországi kisebbségek szinte egységesen az osztrák oldalon harcoltak. Kossuthék mellett sokkal inkább lehetett osztrákokat, mint románokat, szlovákokat, horvátokat és szerbeket, azaz más nemzetiségű magyar állampolgárokat találni. Ma sem próbáljuk megérteni, hogy a románok miért nem hőst, hanem ellenséget látnak abban a Bemben, aki az erdélyi népek megkérdezése nélkül, a szászok és a románok ellenében fegyverrel kényszerítette ki Erdély sok évszázados korlátozott önállóságának eltörlését. Pedig 1849 előtt nem volt olyan erdélyi magyar fejedelem, de még politikus sem, aki Erdélyt kizárólag a magyar nemzet hazájának tekintette, legalábbis a szászok nemzetalkotó jogait soha senki korábban nem vonta kétségbe.

A XIX. századi magyar politika teljesen elmagyarosított saját birodalmat akart, ennek érdekében a kisebbségeknek tartotta az osztrák udvarral való kooperációt, mintsem a térségen élő népekkel való egyetértést. A magyar konzervativizmus mindig megjárta az osztrák-ellenességet, de minden áldozatra kész volt annak védelme érdekében, ha válságba került. Ezt az első világháború tanúsítja a legjobban. Amikor az osztrák imperialista terjeszkedés összeütközésbe kerül a szerbekkel, mi lelkesen vállaltuk a világháborút az osztrákok védelmében, ahelyett, hogy a szerbekkel szövetkeztünk volna. A két világháború között, mivel már nem támaszkodhatott a magyar konzervativizmus az osztrákokra, a német imperializmus kegyeit kereste. Amíg Trianon után az utódállamok mindegyike a mienkénél is nagyobb elmaradottsága ellenére kisebb-nagyobb lépéseket tett a társadalmi fejlődés érdekében, például földreformot hajtott végre, a mi uraink szinte érintetlenül hagyták az arisztokrácia és a klérus politikai

hatalmát és nagybirtokrendszerét. Az ugyan tagadhatatlan, hogy az utódállamok a föld-reformmal a magyar nagybirtokosok befolyásának a felszámolását is elérték, de az osztásból a térség magyar kisebbsége is részesült, nem úgy, mint az anyaországban, ahol negyed századdal később a szovjet imperializmusnak kellett a következetes földreformot kikényszerítenie.

A hitleri szövetségben tovább rontottuk a szomszédainkkal való viszonyunkat, és növeltük a (velünk szemben nem alaptalan) bizalmatlanságot. A Trianonban elszakított magyarlakta területeket nem demokratikus eszközökkel, népszavazások követelésével, hanem a nácizmusnak tett nemzetellenes szolgálatokkal akartuk visszaszerezni. Csehszlovákiát orvul hátba támadtuk akkor, amikor az védtelen volt a náci agresszióval szemben. Rongyosgárdista szabotőröket küldtünk Szlovákiába, ahelyett, hogy legalább erkölcsileg kiálltunk volna Csehszlovákia, a térség legdemokratikusabb, és a magyar kisebbséget is európai módon kezelő országa mellett azzal a feltétellel, hogy a háború után nemzetközi felügyelet mellett népszavazás döntse el a területi hovatartozás kérdését. Ebbe örömmel belementek volna, hiszen még a náci megszállást is tudomásul kellett venniük. Ez esetben ma a Felvidék magyarlakta területe Magyarország része lehetne, és Erdély egy részére is ez állna fent, ha hasonló politikát folytattunk volna.

A második világháborút követő Jaltai Határozatokból sem tanultuk meg, hogy a győztes nyugati hatalmak a térséget azért adták oda örömmel az imperialista Szovjetuniónak, mert nem reménykedhettek abban, hogy az itt élő népek képesek lesznek egymással békében és egyetértésben élni. E gyanújukat csak megerősítették azok az események, amelyek a szovjet befolyás megszűnte után történtek, hogy a térség népei továbbra is egymás rovására akarnak az erősekhez dörgölőzködni.

Ennyi elég is annak bizonyításához, hogy az évszázados politikai hibáink csak akkor korrigálhatók, ha történelmünket újraírjuk. Amire nemcsak azért van szükség, mert hozzátartozik az igazsághoz, hanem elsősorban azért, mert csak ezen az alapon lehet Közép-Európa népeinek közösen elfogadott történelme. E nélkül pedig reménytelen a térség népeinek az együttműködése, egymás iránti bizalma, ami viszont a biztató jövő egyetlen záloga.

A XV. és a XX. század között az lett volna a magyarság érdeke, hogy ne a Habsburgokhoz és Rómához, hanem a Nyugathoz kösse a sorsát. Ez már a kezdettől fogva azt kívánta volna meg, hogy ne legyenek vallási, nyelvi ellentétek a térségben. Két évszázadon keresztül Erdély volt ennek az útkövetésnek klasszikus példája, ameddig a török befolyás lehetővé tette a Bécstől való függetlenséget.

A Nyugat számára csak annak a Közép-Európának van jelentősége, melyet nem szaggatnak szét nemzetiségi és vallási ellentétek. E század közepén a győztesek éppen a térségben évszázadok óta jellemző nemzeti és vallási ellentétek miatt nem ragaszkodtak Közép-Európához mint befolyási övezethez, hanem megkönnyebbüléssel adták oda az imperialista Szovjetuniónak. Ma szinte kényelmetlen helyzetben érzik magukat, amikor a térség országai megszabadulva a szovjet befolyástól, újraélesztik korábbi ellentéteiket. Látni kell azonban, hogy a Jaltai Egyezménynek más közvetlen, aktuálisabb hatásai is voltak, amelyeknek megértése nem könnyű, de azért még léteznek. Az angolok és a franciák féltelme a németektől azt diktálta, hogy osszák meg Németországot és hozzák minél közelebb a terjeszkedni vágyó Szovjetuniót. Az Egyesült Államok azért támogatta a térségben a szovjet befolyás megvalósulását, mert számára az angol és a francia gyarmatbirodalom gyors felszámolása fontosabb volt, mint az oroszok nyugat felé történő terjeszkedése. A szovjet szuperhatalom katonai fölénye nagyban hozzájárult ahhoz, hogy a gyarmattartók a gyarmatokkal gyorsan egyezséget kössenek, félretegyék az egymással szemben évszázadok óta tartó féltékenységet és rivalizálást.

Nyugat-Európa integrálódása Jalta nélkül nem jöhetett volna létre. A franciák az egységes Németországgal nem mertek volna szoros szövetségre lépni, márpedig ez a szövetség a mai Európai Unióhoz vezető út alapja. A nyugati hatalmak Jaltával kapcsolatos stratégiája tehát bevált és rendkívül pozitív eredményeket hozott. A Jaltai Egyezmény és az abból fakadó, szinte korlátlanul érvényesülni engedett szovjet befolyásnak köszönhető, hogy Közép-Európa országaiban összetörték a konzervativizmus sok évszázados társadalmi és gazdasági alapjai. Németország következetes demokratizálódásában fontos szerepe volt annak, hogy Poroszország, - amely mindig a konzervativizmus, bölcsője, a társadalmi haladás fékje volt a németiség egészén belül - megszűnt létezni. Az 1945 utáni egységesen maradó Németország aligha lehetett volna a tradicionális porosz befolyás mellett olyan demokratikus állam, amilyen az NSZK lett.

A térség többi országában is felszámolták a konzervatív társadalmi erők személyi és anyagi feltételeit. Ez a folyamat ugyan sok embertelenséggel járt, módszerei bizantikusak voltak, de halálos áldozatainak száma Közép-Európában mégis kisebb volt, mint annak idején a nyugati társadalmak polgári forradalmaié. A kelet-németektől és a csehektől eltekintve a szovjet típusú szocialista rendszer eredményeket ért el az iparosításban, a szociális gondoskodásban, az iskolarendszerben. Csak utólag fog kiderülni, hogy az érintett országok többsége a nyugati demokráciák által ajánlott demokratikus piacgazdaság módszerével ezeken a területeken még ennyi eredményt sem ért volna el. Ideje volna belátni, hogy a csehektől eltekintve a többi ország még nem állt a század közepén azon a szinten, ahol a liberalizmus a társadalomban és a gazdaságban jobb eredményeket biztosított volna. Tíz év múlva már aligha vonható kétségbe ez az állítás.

A század közepe után a világpolitikában, és főleg a világ gazdaságban merőben új helyzet bontakozott ki. Ennek következtében számunkra és Közép-Európa minden népe számára új orientáció vált nemcsak kívánatossá, de szükségessé is.

Közép-Európa felzárkózására a XIX. század közepén a vasutak elterjedése hozott lehetőséget. A vasút lehetővé tette viszonylag olcsón az élelmiszerek néhány ezer kilométeres szállítását, kialakítva azt az állapotot, hogy Európa keleti fele az iparosodott Nyugat-Európa élelmiszerellátójává válhasson. A technikai forradalom alig érintette a mezőgazdaságot, a termelés költsége nem annyira a technikai felszereltségtől, mint inkább a munkaerő olcsóságától függött. Az olcsó mezőgazdasági termeléshez elég volt a sűrű vasúthálózat és a minimális pénzügyi infrastruktúra, amit részben a külföldi tőke, részben a jövedelmező mezőgazdaság finanszírozott. Ez a mezőgazdasági konjunktúra azonban rövid életűnek bizonyult. Alig ötven év után már olcsóbb volt az óceán túlsó partjáról szállított élelmiszer. A vasút térhódítását ugyanis gyorsan követte a tengeri szállításban a modern technika megjelenése. Ez az első évtizedekben csak a nem romlandó tömegárúknak, elsősorban a gabonának jelentette a tengerentúli fölény érvényesülését, a hűtőhajókkal azonban már a romlandó termékek (mindenekelőtt a hús) is olcsón szállíthatóvá váltak, akár az egyenlítőn keresztül is.

Végzetes csapást jelentett az utolérés kezdeti sikereit élvező Közép- és Kelet-Európában az a tény, hogy a technikai forradalom a mezőgazdaságot is meghódította. Ennek hatására a hatékony mezőgazdaságnak sok tőkére és fejlett infrastruktúrára lett szüksége, a munkaerő olcsósága pedig megszűnt előny lenni, sőt az egyre inkább hátránnyá vált. A XX. század közepére már szinte minden fontos mezőgazdasági termék ott lett olcsóbb, ahol a gazdaság és a civilizáció szintje magasabb, ahol fejlett az infrastruktúra. Ettől kezdve a legfejlettebb országok sorra mezőgazdasági importőrökből mezőgazdasági exportőrökké váltak.

A XX. század elejére Európa keleti fele a reményteljes felzárkózásból a gyorsuló lemaradás állapotába került. Az előző nemzedék sikerélményei után a reményvesztés vált jellemzővé. Ez a reménytelenség szülte azután a Nyugat-ellenességet és a demokratikus út elvetését, a kommu-

nizmus illetve a fasizmus uralomra kerülését. Ezek a ténylegesen egyre nehezebben (illetve egyáltalán) nem járható felzárkózási út helyett a kalandos útrövidítést ajánló izmusok csak a század végére tűntek el Európából. Európa keleti felét a megelőző négyszáz évben az jellemezte, hogy a politikai vezetések elvileg nem tagadták meg a sikeres nyugati, demokratikus utat, csak azon minél lassabban akartak járni. Ezzel szemben a XX. században Európa keleti felének országai és népei alapvetően Nyugat-ellenesekké váltak, és elhibázott útnak tekintették a nyugati demokráciákat. E mögött a Nyugat-ellenesség mögött az a reális tény állt, hogy a nyugati demokratikus módszerek mellett is fokozódott a lemaradás, az sem jelentett sikeres megoldást. A követés helyett merőben más út választása azonban éppen azok számára bizonyult zsákutcának, akik a demokratikus utat választva, ugyan egyre lemaradva, önmagukhoz képest mégis fejlődhetek volna.

Európa nagyobbik, keleti felében a kiindulási civilizációs és gazdasági helyzet elmaradottsága miatt a demokratikus út annyira reménytelen volt, hogy a szocialista út nem jelentett rossz megoldást. A történelem majd igazolni fogja, hogy a demokratikus út megtagadása Európa elmaradott országai és népei számára az anakronisztikus viszonyoknak az összetörését jelentette, amit e térség népei, társadalmi ötszáz éven keresztül elmulasztottak. Ezek a népek azzal, hogy megszabadultak konzervatív uraiktól, a vallások politikai befolyásától, továbbá féken tudták tartani az urbanizációt, viszonylagos egyenlőséget teremtettek az oktatásban, a szociális juttatásokban, olyan reformokat hajtottak végre, amelyekre önerőből, demokratikus politikai struktúrában és piaci gazdasági viszonyok között nem lettek volna képesek.

A szocializmusok összeomlása után még mindig nem világos, hogy Kelet-Európa elmaradottabb részein a szocializmusnál járhatóbb lett volna-e már a század közepén is a politikai demokrácia és a piacgazdaság útja. Lehet, hogy ma sem járható, az előjelek egyáltalán nem biztatóak.

Egyelőre a demokratikus út közép- és kelet-európai megtagadását csak abból a szempontból vizsgálhatjuk, hogy társadalmi és gazdasági átalakulásban nem lehetett sem erős belső polgári erők, sem kellő nyugati gazdasági segítségre számítani. Ez azért reális feltételezés, mert Kelet-Európa társadalmában nem beszélhettünk számottevő polgárságról, különösen olyanról nem, amelyik a még erősen nacionalista lakosság többségét képes lett volna maga mögé állítani. Még kevésbé vonható kétségbe, hogy nem lehetett a külföldi tőke segítségével számítani, gazdasági tekintetben ugyanis e században már a fejlett Nyugatnak nem volt szüksége a kontinens keleti felére mint befolyási övezetre.

E század második felének történetét csak az értheti meg, aki belátja, hogy a fejlett társadalmaknak annál jobban megy, minél jobban képesek elszigetelődni az elmaradottabbaktól. Amíg az ipari forradalmat követően komoly gazdasági előnyök származtak abból, ha a fejlettek gyarmatok, befolyási övezetek felett rendelkeznek, a század második felére ez már elviselhetetlenül nagy gazdasági terhet jelentett. Ezért válhatott jellemzővé a történelem során eddig soha nem tapasztalt jelenség: az erős, gazdag társadalmak politikai és közigazgatási tekintetben nem terjeszkedni, hanem visszavonulni akarnak. A gazdagok kizsákmányolása a század végére nem a politikai uralmon, hanem a világpiaci szabad versenyen keresztül valósulhat meg. A század során már leginkább azok gazdagodtak meg, akiknek vagy nem volt gyarmatuk, vagy azokat mohóságuk miatti háborúkban elvesztették, vagy mint győztesek azoktól hamar megszabadultak. Az a század nagy tanulsága, hogy a megelőző századokban minden erejükkel gyarmatokért és befolyási övezetekért harcoló gazdagok nem akarnak a szegényekkel társulni, a szegények pedig - akik évszázadokon keresztül a gazdagokkal szembeni függetlenségükért küzdöttek - ma szinte egységesen és mániákusan azon fáradoznak,

hogy a gazdagok integrálják őket. Néha ez sikerül is, mert a fejlettek tudatában is még tovább él az a meggyőződés, hogy a nagyobb terület és népesség gazdasági előnnyel jár.

Térjünk vissza történelmi külpolitikai utunkra!

A térségünkben élő népeknek a Nyugattól való jelenlegi lemaradottsága nem utolsó sorban annak a következménye, hogy az itt élő népek százötven esztendeje csak nemzeti államokban képesek gondolkodni, a jövőjüket csak annak keretében akarják építeni. Ez alól mi sem vagyunk kivétel. Nincs tehát fontosabb külpolitikai feladatunk, mint a kor szelleméhez való igazodás. Ez azt jelenti, hogy külpolitikánk tengelyébe nem a közvetlen nemzetállami érdekünket, hanem az azt sokkal jobban szolgáló térségi összefogást kell helyezni.

Ehhez mindenekelőtt arra van szükség, hogy mutassunk példát a térségben élő népek számára abban, hogy túl tudunk lépni a nacionalizmusok korában írt romantikus történelmünkhöz való görcsös ragaszkodáson. Sajnos, mint ezer éve annyiszor, ez esetben is akkor ragadt el bennünket a korszellem, amikor már a kigyógyulás lett volna a követelmény. Az itt élő népek számára minden nagy nyugati változás későn érkezett, illetve itt torpant meg keleti irányú terjeszkedése. A külpolitikának korrekciója mindenekelőtt történelmünk átértékelését követeli meg. Ezért tartottam elkerülhetetlennek a külpolitikai irányváltás szükségességét indokolandó egy rövid történelmi kép felvázolását.

Csak a két legnagyobb lehetőség késve érkezését említem: amikor a XIV. században a török elvágja a világkereskedelem levantei útját, az a sokkal mostohább adottságot jelentő orosz folyókon és Közép-Európán keresztül épített utat magának. Ezzel lett térségünk először valóban híd a Nyugat és a Kelet között. Ez a világkereskedelmi útváltozás a térséget kora Európájának legdinamikusabban fejlődő részévé tette. Lemberg lesz a világkereskedelem egyik nagy európai központja. Virágzásnak indulnak az erdélyi és a felvidéki szász kereskedő- és bányászvárosok. E terület lett a színesfémek termelésének központja. Mindezt az urbanizáció és a városi polgárság erősödése kísérte. Nemcsak nekünk lett Mátyás király uralkodása a történelmünk aranykora, de hasonló fellendülés jellemzi a kor Lengyelországot és Csehországot is. Nem véletlenül a kor hat legnagyobb egyeteméből kettő, a prágai és a krakkói, e térségben vannak.

A világnézeti és vallási megújulásnak is itt van az egyik első fészke: Kepler és Husz ennek a dinamikának a kifejezői. Mire a dinamika stabil társadalmi és gazdasági viszonyokat teremthetett volna, megkerülik Afrikát és felfedezik Amerikát. Ezzel nemcsak sokkal olcsóbb lesz az ázsiai termékek szállítása, de sokkal olcsóbb színesfémekhez is juthatnak. A térség a kontinens számára elveszti világgazdasági jelentőségét. A világkereskedelem kiinduló útjai Európa ellenkező felére helyeződnek át. A viszonylag rövid kedvező alkalmat csak a cseheknek sikerül kihasználni és nyugati polgári társadalmat felépíteni. Kelet felé haladva egyre kevesebb maradandó hatása van ennek a mintegy évszázados kínálkozó alkalomnak. Jön a visszaesés, a második feudalizmus, amiből csak a XIX. század közepe jelenthetne kiutat.

A második fellendülést a nyugat-európai ipari forradalom és a vasút elterjedése jelenti. A vasút tárja fel a Nyugat számára Európa középső és keleti felét. A térség felértékelődése a Nyugat szemében annak köszönhető, hogy a technikai forradalom ekkor még csak az ipart érinti, a mezőgazdaságot nem. Ezért e térség mezőgazdasága versenyképes, sőt, komparatív előnyt élvez a nyugati piacokon. Az olcsó munkaerő és a ritkább lakosság lehetőséget teremt arra, hogy a nyugati országok innen szerezzék be élelmiszerszükségletük hiányzó részét. Ennek következménye, hogy a XIX. század második felében e térség egészen az Urálig gazdasági konjunktúrát élvez. Nemcsak a vasúthálózat épül ki rendkívül gyors ütemben, de az egész

infrastruktúra is közeledik a nyugati szinthez. Úgy tűnik, hogy a gazdasági utolérés legfeljebb egy-két generáció kérdése. De ekkor robban be a fejlettebb Nyugaton a mezőgazdasági és a tudományos-technikai forradalom, mely a térség eddig élvezett gazdasági előnyeit, mindenekelőtt a mezőgazdasági exportot gyorsan lerombolja. A mezőgazdasági forradalom következtében a mezőgazdasági termelés ott lesz olcsóbb, ahol fejlettebb az infrastruktúra, nagyobb a tőkeerő. A hűtőhajók pedig lehetővé teszik, hogy a mezőgazdaság tömegtermékeit olcsóbban lehessen a távoli kontinensekről a nyugati piacokra eljuttatni, mint vasúton Közép-Európából.

De nemcsak a technikai forradalom járt tragikus következményekkel a térség népei számára, hanem a teret nyerő nacionalizmus is. Sajnos a térség nacionalizmusa éppen nálunk, magyaroknál kapott erőre először. A nemzeti érdekeket felvállaló nemességünk a jövőt a Kárpát-medence teljes elmagyarosításában és az osztrákoktól való teljes politikai függetlenségben látta. Mindkettő végzetes következményekkel járt a térség egészére, de különösen azon belül a magyarságra nézve. Azt naivság volna feltételezni, hogy a mi nacionalizmusunk nélkül nem lettek volna az itt élő nemzetiségek is nacionalisták. De ez nem menti a mi hibánkat.

A XIX. századtól kezdve a magyar politikai elit, nemcsak az arisztokrácia és a nemesség, de a terjedő, frissen asszimilálódott polgárság többsége is első és legfontosabb feladatának az Ausztriától való elválást és az ébredő kisebbségi nacionalizmusok elnyomását tekintette mindent megelőző stratégiai céljának. Képtelen volt felismerni, hogy a Nyugatnak vagy egy többnemzetiségű nagyhatalomra (értve alatta a kor viszonyai között nagynak tartott hatalmat, a Monarchiát) van szüksége, vagy ha ez már nem tartható, akkor az egész térséget sok nemzeti államcskára bontja szét. Mi azonban még az 1848-as polgári forradalmunkban is mindenáron magyar nemzetállamot akartunk. A kisebbségek jogainak még a felemlítése is bűnnek számított. A Trianon felé vezető út Kossuthék debreceni detronizációjával indult el a megállíthatatlan lejtőn.

Számunkra a legnagyobb tragédiát azonban a Kiegyezés jelentette. Sikerült a bécsi udvarral megalkudni abban, hogy elfogadjuk velük az uniót, ellenben ne engedjék be a hatalomba a nálunk gazdagabb, polgárosultabb cseheket, és adjanak nekünk szabad kezet a történelmi határokon belül a kisebbségekkel szemben. Ebből a Kiegyezésnek nevezett paktumból, amit a csehek és a magyarországi kisebbségek rovására kötöttünk, már szükségszerűen következett Trianon. S ezt még ma sem látjuk be!

Az őszirózsás forradalomban Károlyiék adták meg a Monarchiának a kegyelemdöfést. Lehet, hogy akkor már nem lehetett megállítani a Monarchia szétesését nemzeti államokra, de azért lássuk be, hogy mi voltunk a tényleges sírásói. Jobb lett volna azt a feladatot másokra bízni.

Értetlenül áll Jaltával szemben az, aki nem veszi tudomásul, hogy a Nyugat meg akart szabadulni e térségtől, ahol az ott élő népek sem együtt, sem külön nem voltak hajlandóak egymással békében élni. Ezt az okot láthatták abban is, ahogyan a térség népei egymással versengve igyekeztek a német imperializmus és fasiszmus legjobb tanítványai lenni. Hibát követnek el az érintett népek, ha nem ismerik be, hogy lakosság többségének aktív támogatásával váltak Hitler kiszolgálóivá, sőt hadviselővé. Egyetlen kivételt a csehek jelentettek. A szovjet imperializmus azután a Jaltában kapott teljes felhatalmazás alapján kemény kézzel igyekezett a térség népei között minden ellentétet elfojtani. A mesterkélt barátság azonban nem oldotta meg a problémát.

A rendszerváltás után az új kormányok azt még belátták, hogy a nyílt ellenségeskedést nem jó szemmel nézi a Nyugat, de azért a kulisszák mögött egymás rovására mesterkedtek a nemzetközi diplomácia különböző fórumain. Szerencsére ebben a lakosság többsége részéről

nem élvezhettek támogatást. Óriási eredmény a jövő szempontjából az, hogy az érintett népek lakossága nem a szomszédokra, hanem a belső gazdaságpolitikára fordítja a figyelmét. Kétszáz év után először nem lehet a lakosság többségét a szomszédok elleni háborúra mozgósítani. A veszekedést a politikusok luxusának tartják. Vessünk fel még egy kérdést, amit érdemes alaposabban megnézni. Tényleg nincs sürgősebb feladatunk, mint belépni az európai unióba?!

A térség országainak kormányai azt akarják elhitetni a népükkel, minden bajnak az oka, hogy még nem tagjai az Európai közösségeknek. Ha egyszer végre bebocsáttatnak, minden gond megoldódik. Tudni kellene azonban, hogy minél gazdagabb egy ország, a lakossága annál kevésbé lelkesedik a tagságért, és minél szegényebb, annál kevesebb hasznot húzott abból. Európa két leggazdagabb népe, a svájci és a norvég nem akar tag lenni, a svédek, a finnek és az osztrákok csak kis többséggel, a legszegényebb tagok, a mediterrán térség népei pedig már tagok, mégis egyre jobban lemaradnak.

Az Európai Unió a gazdagok útjába nem állít akadályt, azok azonban haboznak, kéretik magukat. A szegények bebocsátása a jelenlegi tagoknak sokba kerülne, ezért ezek korábbi felvételét megbánták, az újak bebocsátásától pedig húzódoznak. Magamat azok közé számítom, akik a csatlakozás mellett szavaznának, de tudomásul veszem, hogy ez nem egyszerű és nem egyértelmű döntés. Egyrészt nem lehet rá rövid időn belül számítani, másrészt még sok sürgősebb teendőnk is volna. A tagságunk tíz éven belül nem reális feladat. Jó volna tehát azzal foglalkozni, ami időszerű és sürgős, a belső, a rajtunk múló feladatok megoldásával. Örök szabálya azonban a politizálásnak, hogy minél nehezebbek a soron lévő feladatok, annál távolabb célokat kell festegetni. A szocializmus nyomorában a kommunista paradicsommal etettek bennünket, most az elszegényedés, a munkanélküliség gondjai között az európai tagságokkal.

A kormányzat (és a sajtó) úgy csinál, mintha nálunk mindenkinek a leghőbb vágya a tagságunk volna. Az emberek munkaalkalmat, jobb egészségügyi és oktatási szolgáltatásokat szeretnének. Új lakásba, és nem Európába akarnak előbb beköltözni. A tagság nem jelent önmagában sem munkaalkalmat, sem jobb iskolát, sem több épülő lakást. Ma Dél-Olaszországban, Dél-Spanyolországban még a mienkénél is nagyobb a munkanélküliség, fajlagosan feleannyi új lakás sem épül, mint nálunk (pedig nálunk is csak legfeljebb feleannyi, mint a szocializmus utolsó éveiben). A tagság nem oldja meg a költségvetési hiányt sem, hiszen Görögországban annál is nagyobb a költségvetési hiány, mint ami akkor lenne nálunk, ha a kormány engedne a szakszervezetek és a munkaadók követeléseinek.

A Kárpát- medence egésze egy gazdasági régió

A nyugat-európai integráció szempontjából Közép-Európa egésze, és különösen ezen belül a Kárpát-medence egy régió, az egyes nemzeti államok nem lehetnek vonzók. Vagy nem vágyik Nyugat-Európa a térségre, vagy az egészre együtt van szüksége. A térség politikai és gazdasági felzárkózása, különösen az infrastruktúrájának fejlesztése nem történhet csak a nemzeti határokon belül.

A térség országai között vannak lényeges politikai ellentétek, de ezeket mind a nyugati, mind a jobboldali belső erők, mind a kisebbségi mozgalmak vezetői eltúlozzák. A térségben élő népeket ma már nem lehetne egymás elleni háborúba vinni. A kisebbségi ellentétek főleg fent, a politikai elit köreiben élnek, nem a nép között. A nyugati közösségekbe való belépésnek az a legfontosabb feltétele, hogy a térség népei bízzanak egymásban, a célok tekintetében egyetértsenek, és a térség gazdasági infrastruktúrája bizonyos fejlettségi szintre emelkedjen. Azzal számolni kell, hogy az infrastruktúra kellő szintre való kiépítésének a belső forrásai hiányoznak, azaz külső forrásokra van szükség. Ez a Nyugatra-utaltság lehet az a kényszerítő erő,

amely az érintett országokat, az ott élő népeket a közös célok elfogadására bírja. Abban, hogy a térséget közösen fejlesszük, sokkal biztosabban számíthatunk a külső forrásokra, mint az elkülönült, nemzeti (gazdasági) célok megvalósításához kért támogatásra.

A térségben számos olyan területi egység van, amelyek fejlesztése ígéretes, mert természetes gazdasági alapokon nyugszik. Ilyennek tartom a Brno-Bécs-Bratislava-Budapest térséget. E térség egész Európán belül is a négy-öt legnagyobb agglomerációs adottság egyike. A modern világban viszonylag kis, mintegy 100-150 kilométeres körön belüli, de legalább 15-20 millió lakosú területen alakulnak ki a jelentős agglomerációk, ha azoknak a gazdaságföldrajzi, civilizációs és infrastrukturális adottságok megfelelnek. Ilyenek ma Európában Dél-Anglia, Belgium-Hollandia közös centruma, a Párizsi-medence, a Ruhr-vidék, a Pó-völgy. Ezekkel legalábbis egyenrangú, bizonyos tekintetben potenciálisan ennél is nagyobb lehetőség a morva-osztrák-szlovák-magyar térség centrumainak összefonódása. Itt nemcsak négy nagy múltú város és négy rokon, ugyanakkor eltérő kulturális örökség érintkezik, hanem kiválóak a közlekedés, a vízellátás feltételei is. Ez a térség lehet a jövő nagy Európa keleti terjeszkedésének déli bázisa is. Fejlesztése egész Európa egyik nagy feladata lehetne, ugyanakkor híd az érintett népek között.

Záhony térsége, a Kassa-Ungvár-Marosvásárhely-Debrecen által határolt terület is igen kedvező adottságokkal rendelkezik. Záhony az egyik legjobb adottság a kelet felé nyíló kapuk között. Kelet-Európa nyugatosodása évszázadokon keresztül elsősorban a Baltikumon keresztül folyt. A jövő Európájának délre is kell találni utakat Ukrajna és Közép-Ázsia felé. Ezt az utat készítené elő a déli autópálya is. Záhony kiépített vasútállomása jelenleg kihasználatlan kapacitás. Nem nagy költséggel még folyami kikötőt is találni lehet a tömegáruk számára. A térség jelenti a Kárpátoktól délre a legkeletibb nyugat-európai utat pár évtizedes távlatban is, mint bejárható régiót. Itt száz kilométeres körzetben négy nyelvterület találkozik, tehát a térség népeinek együttélésére is iskolapélda. A turizmus számára kiváló lehetőségeket jelenthet a Debreceni repülőtér, rövid repülőút után lehetőséget ad a gazdag nyugati turistáknak arra, hogy a kelet-európai szivárványos sztyeppét, a még alig érintett vegyes erdőkkel borított kárpát-ukrajnai és erdélyi hegyeket, és a térség négy nemzetiségének világát bemutathassa. A nyugati turisták számára ez a táj nemcsak Európa keleti, számukra ismeretlen világát jelenti, hanem képet ad arról az életformáról is, amiben nagyapáik éltek, ami számukra már csak nosztalgia.

Még egy térséget említek, a Szabadka-Temesvár-Szeged régiót. E térség Európa legjobb természetes adottságú mezőgazdasági területe. Ha valahol, itt lehet a kontinensen évtizedeken belül világszínvonalon (a világpiacon versenyképes költségszínvonalon) termelni. Kiváló a talaj, bőven van víz és még feltámasztható agrárhagyományokkal rendelkezik. Ettől nyugatra már területhiány van, drága a munkaerő. Keletre pedig még nem értek meg a modern agrártechnika bevezetésének civilizációs és infrastrukturális feltételei. A Duna-Tisza Csatorna megépítése után korlátlanok lennének az öntözési feltételek.

Itt csak példaképpen vetettünk fel három lehetőséget. Mindegyikének történelmi hagyományai vannak. Természetes fejlődésüket Trianon, majd Jalta szakította meg. A történelmi szálakat újra fel kellene venni, s a jelenlegi kedvező világ- és Európa-politikai helyzetben továbbvinni. A térség népei közötti együttműködési része az oktatás. A magyar felsőoktatást nem elzárni, hanem jobban kinyitni kell a szomszéd népek fiataljai előtt. Tarthatatlan és káros az a görcsös igyekezet, hogy minden fiatal ott tanuljon, de legalább abban az államban élje le az életét, ahol született.

A térség egésze és azon belül a magyarsága számára rendkívüli előny, ha minél többen élnek körünkben olyanok, akik a szomszéd népek nyelvét bírják, és minél jobb iskolákat végezhetnek. Erdély és a Felvidék kultúrája évszázadokon keresztül azon alapult, hogy a tehetségek a nyugati nagy egyetemek diákjai lehettek. Annak idején sem az erdélyi, sem a nyugati protestantizmus nem volt olyan rövidlátó, mint a mai magyar kisebbség politikai vezetői. Nem félték külföldön taníttatni fiataljaikat. Ma sem attól kell félni, hogy az itt végzetek nem mennek haza, hanem annak kell örülni, hogy azok akár ott, akár itt hidat jelentenek a közös célok szolgálatában.

A térség minden népe számára fontos, hogy legyen közös nyelvük. Ettől mindenki gazdagabb lesz, különösen azok, akik a közös nyelven is ápolhatják az együttműködést. Nyugat-Európában ma már mindenki abban az országban tanulhat, amelyikben akar, mi azonban mereven ragaszkodunk az államisághoz. Ezt farizeus módon anyagi okokkal magyarázzuk. Anyagilag a legjobb befektetés, ha a határon túl élő magyarság köréből minél több tehetség minél jobban kiművelheti magát.

Gazdaságpolitikai úttévesztés

Mintegy 15 éve kezdődött el a szocialista gazdaság általános gazdasági válsága. Egyre inkább nyilvánvalóvá vált, hogy a tervgazdálkodás és a szocialista tulajdonosi szerkezet nem versenyképes a nyugati demokráciák fogyasztói társadalmainak gazdaságával szemben. Erre a válsághelyzetre minden szocialista ország másként reagált. Mi magyarok jártunk az élen, nálunk már jóval előbb elkezdődött a merev tervutasításos rendszer fellazítása azzal, hogy a mennyiségi tervelőírások helyett fokozatosan áttértünk a pénzügyeken keresztül történő irányításra. Ezzel nemcsak a tervmegvalósítások váltak rugalmasabbá és a menedzserek önállóbbakká, de a makro-pénzügyekben jártas káderek nemzedéke nőhetett fel. Ezek a szocialista viszonyoknak megfelelő monetarizmust képviselő közgazdászok vezető szerepet játszottak a reformmozgalomban, s az ily módon létrejött szellemi vagyónukat jól lehetett hasznosítani a gazdaság átállása idején. Viszont ugyanez vált negatív erővé a rendszerváltás során, amikor a hibás gazdaságpolitika nem a termelés érdekeit, hanem a pénzügyi egyensúlyt tekintette szinte egyetlen céljának.

Már a rendszerváltás előtt a többi szocialista országnál nagyobb súlyt helyeztünk a nyugati exportra, amire a később érintett nyugati eladósodásunk is kényszerített. De talán még fontosabb volt az a tény, hogy a csökkenő reálbérek és a növekvő költségvetési kiadások már a szocialista keretek között kettős irányba terelték a kormányzatainkat. Egyrészt az akkor elhelyezési nehézségekkel küzdő nyugati pénzpiac igen kedvezőnek látszó hitelajánlataiból a többi szocialista országnál többet vettünk igénybe. (Sajnos ezt a hitelt nagyrészt hibás beruházási célokra pocskoltuk el, ezért a kamatok és a törlesztés forrásai nem termelődtek meg). Másrészt a lakosság anyagi gondjain azzal kívántak segíteni, a csökkenő reálbéreket azzal kívánták ellensúlyozni, hogy egyre táguló keretek között lehetőséget biztosítottak a másodgazdaság különböző formáinak. Úgy teremteték meg a magyar történelem első egészséges polgárosodásának széles alapokon nyugvó kiindulási feltételeit.

Az akkori politika nem volt képes felismerni, hogy ennek a gazdaságpolitikának mindkét mentőövnek tűnő kötele a szocialista rendszer saját nyakára hurkolódik.

A többi szocialista országénál nagyobb eladósodás bár súlyos terhet jelentett a jövőre, de sok tekintetben a reformok felgyorsulásához segített hozzá. Nőtt a rendszer gazdasági, majd ezen keresztül politikai kiszolgáltatottsága a nyugati világgal szemben. A reformerek pozíciója az eladósodás okozta nehézségek miatt megerősödött. Mind belülről, mind a Nyugatról egyre

nagyobb szellemi és politikai támogatást kaptak. Ezzel volt magyarázható, hogy országunknak és a kor reformkommunista vezetőinek olyan nagy volt a nemzetközi tekintélye. Emlékezzünk csak vissza, mennyire nyitva állt szinte minden nemzetközi ajtó a kor gazdaságpolitikusai előtt. Ezért lehetettek szívesen fogadott vendégek szinte minden nagyhatalom kormányvezetői körében már a Lázár-kormány felelős gazdasági vezetői is, majd még inkább Grósz Károly vagy Pozsgay Imre. Mi voltunk a viharos gyorsasággal felpuhuló szocialista világrendszerben az élcsapat, aminek mindmáig sok előnyét élvezzük. Magyarországnak ebben a században nem volt nagyobb nemzetközi jelentősége, mint a rendszerváltást előkészítő években.

A megszerzett nemzetközi presztízsnak is köszönhető, hogy hozzánk az átalakulás után is szívesebben jött a nemzetközi tőke, mint a többi volt szocialista országba. A világgazdasági kihívásra egészen másként reagáltak a többi szocialista országok. Általában nyugatról keletre haladva egyre kevésbé rugalmasan. A kelet-németek és a csehszlovákok viszonylag mereveknek bizonyultak, különösen, ha korábbi polgári tradícióikhoz és az elért gazdasági fejlettségükhöz viszonyítunk. A merevség mintapéldányai maradtak a kelet-ázsiai szocialista országok, mindenekelőtt Észak-Korea.

Egyedül Kína választott eltérő utat abban a tekintetben, hogy nem az átalakítandó szocialista struktúra deformációinak gyors lerombolását, a piacgazdaság azonnali bevezetését hajtotta végre, hanem a politikai és a gazdasági struktúra viszonylagos megőrzése mellett látott hozzá egy fokozatos piacosításhoz. A teljes gazdasági átalakulás időigényét évtizedekben irányozta elő, s az idő egyértelműen őket igazolta. Kína úgy lépett a korábban az európaiakénál is merevebb szocialista gazdasága átalakításának útjára, úgy hajtotta végre az első tizenöt évet, hogy közben nem esett vissza, sőt példátlan mértékben növekedett gazdasága. Most az a fő gondjuk, hogy az éves gazdasági növekedés ütemét hogyan lehetne egyszámjegyre leszorítani (az előző évek átlagos 14 százalékos növekedését 9 százalékosra akarták visszaszorítani, de ez 12 százalékosra sikerült). Az életszínvonal sem csökkent, sőt, gyorsabban növekedett, mint bármely kapitalista úton járó országban. Példát mutattak tehát abban, hogy át lehet térni a szocializmusról a piacgazdaságra úgy is, hogy közben gyorsan nő az életszínvonal. Ők a fogyasztói társadalmat a növekedő fogyasztás motorja, azaz a belső kereset növelése segítségével, nem pedig a fogyasztás erőszakos és drasztikus visszafogásával építik.

Ma már az sem vitatható, hogy a külföldi tőke is a kínai gazdasági átalakulási utat értékeli a többre. Kínában a külföldi tőkepiac többször annyi tőkét fektetett be, mint az európai volt szocialista országokban összesen. (Még nagyobb volna a kínaiak fölénye ebben a tekintetben is, ha az európai átalakuláshoz adott külföldi tőkéből levonnánk azt, amit egyrészt a kormányok politikai okokból adtak, másrészt azt, amit azért adtak, hogy a korábbi tartozások kamatait és törlesztéseit fizetni tudjuk!) Természetesen mindez nem jelenti azt, hogy az európai szocialista országok egy az egyben járhatták volna a kínai utat. Ennek sem a kulturális, sem a világpolitikai feltételei nem álltak fenn. Az európai országok népei számára sokkal idegenebb volt a szocializmusuk, mint a kínaiaknak az övék, mert sokkal közelebb álltak a nyugati modellhez civilizációs tekintetben is. A kínai utat a világpolitikai viszonyok sem engedték meg, egyedül Oroszország rendelkezett azzal a katonai erővel és nagysággal, hogy vállalhatta volna az önálló úthoz való ragaszkodást. A volt csatlós országok kénytelenek voltak a gyorsabb áttérés útját választani. Ezt kicsiségükön túl, korábbi eladósodottságuk is determinálta.

Mindazonáltal a Nemzetközi Valutaalapot és a Világbankot történelmi felelősség terheli azért, hogy Kelet-Európa országaira olyan monetáris politikát kényszerítettek, amelyből következett a régi gazdasági struktúra erőltetett ütemű lerombolása és a belső piac drasztikus visszaszorítása, ezzel a nemzeti jövedelem jelentős csökkentése. Amíg Kínában a nemzeti jövedelem az átalakulás során nagyon gyorsan nőtt, az európai volt szocialista országokban csökkent.

Különösen csökkent azokban a szektorokban, ahonnan a költségvetési források reálisan származhattak volna. A csökkenés a legnyugatibb volt-szocialista országokban már talán megállt vagy lelassult, de keletre haladva még egyre gyorsul. Ezt látszik igazolni a Bécsben székelő Nemzetközi Gazdasági Együttműködési Intézet által a közelmúltban publikált, a volt szocialista országok átalakulási problémáiról készített jelentése. Az ebben közölt adatok szerint 1993-ban a nemzeti jövedelem Csehországban és Magyarországon 80, Lengyelországban 86, Szlovákiában 76, Szlovéniában 82, Bulgáriában 71, Romániában 72, Horvátországban 46, Oroszországban 61, Ukrajnában az 1989-es 100 egységhez képest.

Vizsont sokkal tragikusabb a volt szocialista országok gazdasági helyzete, ha ezt a költségvetési egyensúly feltételei szempontjából vizsgáljuk. A fentieknél ugyanis sokkal jobban csökkent az adóztatható nemzeti jövedelem. Nemcsak a feketegazdaság nőtt meg nálunk kétszeresére, tőlünk keletre pedig sokszorosára, de a vállalatok adóztatható nyeresége szinte eltűnt. Jellemző módon, nálunk ma hatoda a nagyvállalatok nyereségadója, mint 1989-ben volt. A csökkenő adóztatható nemzeti jövedelem mellett nőtt a fekete- és a szürkegazdaság súlya. Így állt elő az a helyzet, hogy az adók súlya a tényleges versenyszektorban olyan magas, mintha skandinávok volnánk, a lakosság életszínvonalához képest ugyanakkor csökkent az ellátottság.

Itt kellene szem előtt tartani, hogy az államháztartás, egyszerűbben fogalmazva a költségvetés súlya nem rövidtávon megoldható pénzügy-politikai kérdés, elsősorban a lakosságra jellemző, évszázadokkal korábban kialakult értékrendtől függ. Az OECD-országok között a legmagasabb költségvetésű országok sorrendje: Dánia, Svédország, Hollandia, Finnország, Norvégia, Belgium. Nyugat-Európában a legkisebb arányú Angliában. Jóval alacsonyabb a költségvetés súlya a tengerentúli fejlett országokban. Visszafelé a legkisebbek sorrendje: Ausztrália, Japán és az Egyesült Államok. Akit ez a sorrendiség nem győz meg, és nem hiszi el, hogy a költségvetés súlya nem a napi gazdaságpolitika, hanem az évszázados kulturális örökségek által determinált, azt nehéz meggyőzni arról, hogy a költségvetés lefaragásával nem lehet és nem szabad költségvetési egyensúlyt tervezetni. A fenti sorrend abból a szempontból is meggyőző, hogy a költségvetés súlya nem hat a gazdasági eredményre, de még a nemzetközi versenyképességre sem. Sőt, talán az is igaz, hogy a nagyobb költségvetés hosszabb távon fokozza a nemzetközi versenyképességet. Nemcsak azt kellene látni, hogy a költségvetés felhasználása mindenütt pocskolóbb, mint ami a piaci ellátásnál jelentkezik, de azt is, hogy sokkal jobb a célrendszere és elosztása. Az állami elosztás sokkal olcsóbban termeli a szellemi tőkét, javítja az egészségügyi állapotokat, mint a liberális piaci elosztás.

Mindezt azért kellene szem előtt tartani, mert a volt szocialista országok elsősorban a szociális ellátásban akarták utolérni a gazdagabbakat. Márpedig az egyszer bevezetett ellátás nagyon rövid idő alatt elvárassá válik, megvonása vagy szűkítése pedig sokkal több kárral, mint amennyi pénzmegtakarítással jár.

A fentiek alapján nagyon meg kell fontolnia a gazdaságpolitikának, hogy hol van helye a piacnak, és hol az újraelosztásnak. Nagyon tévednek azok a liberális politikusok, akik ebben a tekintetben az egészen más történelmi és civilizációs örökségű országokkal akarnak összevetést csinálni. A volt szocialista országokban az átalakulással járó szociális feszültségeket tovább fokozza az a tény, hogy közben nagyon kinyílt a lakosság legjobban kereső és a kisjövedelmű harmada közötti olló. Ma már ez a legtöbb volt szocialista országban szélesebb mint Nyugat-Európában.

Nem lehet elfogadni, hogy az átalakulással járó feszültségek kiéléződésében nem játszott szerepet a választott gazdaságpolitika. Minden bizonnyal lehetett, sőt, ajánlatos lett volna az átalakulás és a régi lerombolásának az ütemét jobban meghosszabbítani. Ez a közvélemény ítélete is, ami abban nyilvánul meg, hogy a legutóbbi választásokon mindenütt a baloldali erők

jelentős megerősödése, hatalomra jutása volt a jellemző. A lakosság tőlük várta a szociális feszültségek, a katasztrofális munkanélküliség csökkentését. S ezt a politikai akaratot a Nemzetközi Valutaalap vagy a Világbank szakértői figyelemre sem méltatják.

Annak bizonyítását, hogy az átalakulás gyors üteme mennyire kitolta a megvalósíthatóság idejét és mennyivel megnövelte az átalakulással járó terheket, a konkrét magyar viszonyok bemutatásával kívánom bizonyítani. Hetedik éve folyik a gazdaság átállítása a tervgazdálkodásról a piacgazdaságra. A gazdasági átalakulás tehát nem a rendszerváltással kezdődött, mint szinte minden más szocialista országban. E feladatot a társadalom többsége nagy lelkesedéssel fogadta, mert belátta, hogy mennyivel sikeresebb a piacgazdaság, mint a központi tervezés. Előzőleg az áttérés időigényességéről és a vele járó súlyos terhekről szó sem esett. Azok a gazdaságpolitikusok, akik már akkor is hatalmon voltak, és most az elkerülhetetlen súlyos áldozatok vállalását kérik, akkor nem látták, vagy nem akarták bevallani az általuk ajánlott gyors úttal járó nehézségeket, az áldozatok nagyságát. Most már nekik is be kell látniuk, hogy az átállás sokkal lassabban és sokkal több áldozattal jár, mint várták. Arról azonban szó sem esik, hogy az áldozatok azért ilyen súlyosak és azért vagyunk a céltól ma messzebb, mint öt éve voltunk, mert még a szocialisták is túlerőltették az átalakulás tempóját, mert könnyű szívvel lerombolták azt, ami helyett azóta sem épült fel a jobb, az egészségesebb.

Mivel a rendszerváltás a volt szocialista országok többségében még nálunk is nehezebben megy, felvetődik a kérdés: lehetett volna jobban csinálni? A lehetséges válasz kettős: vagy nem lehetett volna jobban, vagy közös hibákat követtünk el. Én a közös hibákban látom az okot. Melyek ezek? Általános volt a meggyőződés, hogy az átmenet rövid lesz. Azt, ami jó esetben is évtizedes feladat, pár évre ütemezték. Ebből eleve kaotikus gazdasági viszonyok születtek. Nem kellett volna nagy fantázia ahhoz, hogy a nyugati társadalmak kialakulása is sok évtizedes folyamat eredménye, ott sem máról holnapra és nem spontán módon alakult ki az, amit mi is célunknak tekintünk. Az ezer éve tartó kihívásnak, hogy Kelet-Európa országai gazdasági tekintetben zárkózzanak fel Nyugat-Európához, nem lehet pár év alatt eleget tenni. A politikai pártok mindegyike elfogadta azt, hogy a felzárkózás csak azért nem történt meg, mert ebben a Szovjetunió utunkat állta. Ezt legfeljebb Csehország, Kelet-Németország és Szlovénia esetében lehet elfogadni, de keletre haladva egyre kevésbé. Ezekben az említett országokban már sokkal korábban voltak erős polgári tradíciók, és kevés volt az, amit el kellett pusztítani ahhoz, hogy létrejöhessenek a felzárkózás társadalmi és gazdasági feltételei.

Az említetteken túl a felzárkózás legfeljebb ránk, a lengyelekre, szlovákokra és a balti államokra vonatkoztatva lehet néhány évtizedes feladat. A távolabbi keletre mindez már jó esetben is generációs távlatban remélhető. Általános volt az a felfogás, hogy a szocialista viszonyok között kialakult hibás jelenségeket csak le kell rombolni, meg kell semmisíteni, helyére spontán és gyorsan megszületik az új. Spontán és gyorsan azonban nem jött létre sem az új, sem az egészséges. Márpedig a régi rossz is jobb volt, mint annak felszámolása, felélése után a semmittevés.

A volt szocialista országokban hatalomra került politikusok körében általános volt a felfogás, hogy a semmittevés is jobb, mint a veszteséges termelés. Ez ugyan igaz volt a múlt század tőkés országaiban, de egyáltalán nem igaz ma már.

A szocialista viszonyok között igen széles körben folyt a nyitott piacon versenyképtelen gazdasági tevékenység. De ha valami nem versenyképes a szabad piacon, az még nem jelenti azt, hogy semmi haszna nincs. Az igaz, ha a vállalati szinten versenyképtelen tevékenység felszív minden tőkét és munkaerőt, akkor lelassul a fejlődés. Ezért szűkíteni kell a versenyképtelen szférát olyan mértékben, hogy legyen a piacon munkaerő-kínálat, de annál nem gyorsabban. Nem szabad a veszteséges tevékenységek leállításával nagy (és tartós) munkanélküliséget

teremteni, mégis ezt tették a volt szocialista országok mindegyikében, ami felmérhetetlen gazdasági veszteséget és erkölcsi rombolást is jelentett. Még kevésbé igaz az, hogy ezek leállítása után másutt lesz elég tőke és munkaalkalom a munkaerő felszívására. Ma már nyilvánvalóvá vált, hogy a veszteséges gazdasági és kulturális tevékenység is sokszor hasznosabb, mint a munkanélküliség.

Csak a szocialista viszonyok között felnőtt szakértők hihették azt, hogy a piacgazdaságban a megfelelő belső kereslet hiányában is gyorsan és spontán születnek a hatékony új kapacitások. A megfelelő kereslet hiányában még a jó is elsorvad, nemhogy új jönne létre. Ebben a században már átéltek a demokráciák is két olyan súlyos válságot, amelyik a kereslet hiánya miatt következett be, és a kiutat csak a belső kereslet mesterséges, fedezet nélkül történő növelése jelentette. Most, amikor a szakembereink azon panaszkodnak, hogy a munkaerő, az áruk és a szolgáltatások belső keresletét a források hiánya miatt nem lehet növelni, nem hajlandók arra emlékezni, hogy az 1930-as évek válságaiból csak a fedezet nélkül támasztott kereslettel tudtak kilábalni. Roosevelt-től Hitlerig évek alatt azzal tudták felszámolni az inflációt, megerősíteni a saját pénzüket mind otthon, mind külföldön, hogy fedezet nélkül mertek pénzt és keresletet teremteni.

A közelmúltban került nyilvánosságra annak a tudományos konferenciának a jegyzőkönyve, amelyet azzal a céllal hívott össze a Bundesbank egykori elnökének kezdeményezésére a német gyakorlati és elméleti pénzügyi elit, hogy csökkentsék a válságot, a munkanélküliséget, mindekelőtt Hitler hatalomra kerülésének lehetőségét. A szinte egységesen elfogadott vélemény az volt, hogy fedezet nélkül is keresletet kell teremteni. Csak ettől lehet a gazdaság fellendülését várni, a szélsőséges politikai erők hatalomra kerülését elkerülni, végső soron a márka megerősödését várni. Ezeket (a közép-jobb politikát képviselő szakembereket) - köztük a háború utáni gazdasági csoda kovácsait - éppen az angolszász bankvilág kényszerítette visszavonulásra, azzal, hogy a háborús jóvátétel fizetése érdekében takarékoságot követelt. Inkább jöjjön Hitler, mintsem a monetarista elvek feladása! Azután jött Hitler, aki megvalósította a fedezet nélküli pénzteremtést, fegyvergyártásra, hadiutak építésére szórta a pénzt, de még ennek ellenére is rohamosan nőttek a reálbérek, gyorsan megszűnt a munkanélküliség, és erősebb lett a német márka, mint valaha.

A szocialista országok közötti árucserét, mivel az nem állta a versenyt a világpiaci feltételekkel szemben, gyorsan felszámoltuk. Tettük ezt akkor, amikor a tőkés világpiacon nem volt megfelelő kereslet, és a nyugati exportunk technikai bázisa nem javult, hanem romlott. A volt szocialista országok egymást tették egymással szemben fizetéseképtelenné. Utólag kezdi a gyakorlat - sokkal inkább, mint a gazdaságpolitika - belátni, hogy a kelet-európai országok beépülésének nem akadálya, hanem serkentője lehetett volna a mesterséges, de mégis működő keleti piac. Azt kellett volna látni, hogy a KGST-piac mesterkélt része volt annak a ténynek, hogy olyan térség alakult ki, amelyben a résztvevő országok nem versenyképesek. Amíg a versenyképtelenség meg nem szűnik, objektív szükség lett volna a KGST további működtetése. A szocialista nemzetközi piac addig hasznos, ameddig nem sikerül megvalósítani az érintett területen a piacgazdaságot. A gyors és adminisztratív megszüntetés nem segítette, hanem lassította a térség országainak átalakulását. A KGST megszüntetését fokozatosan és sok évre kellett volna ütemezni. A cseheknek 5, a magyaroknak és a lengyeleknek 10, a románoknak és a bolgároknak 30, a FÁK-országok többségének 50 évre kellett volna ütemezniük a felszámolást.

A szakértők még utólag is azt állítják, hogy a keleti piac a politikai átalakulás következtében szükségszerűen összeomlott, ezért szűnt meg az érintett országok egymás közötti cseréje. Nem igaz. A keleti piacon még ma is nagy szükség van egymás termékeire, de ezek cseréje az

egy csapásra bevezetett világpiaci feltételek mellett vált lehetetlenné. Amennyire igaz az, hogy a modern világpiaci szabályrendszere sokkal jobb és sokkal hatékonyabb, mint a bürokratikus szabályozott KGST-piacé volt, nem igaz az, hogy az egymás áruira éhes országok között nem lehet fontos a kereskedelem, ha azt nem lehet a világpiaci valutákon és liberalizált feltételek mellett lebonyolítani. Egészen másként állna ma az érintett országok helyzete, ha a nemzeti önállóságuktól és a tőkés világpiaci fölényének látványától elcsábult kormányok nem számolják fel a keleti piacokat, azaz egymás fő piacait, hanem fokozatosan térnek rá a bartereken és államközi kvótákon keresztül a világkereskedelem szabályainak megfelelő módszerekre.

A volt szocialista országok lakossága életösztöntől kényszerítve megértette, hogy termelni érdemes azt, és kereskedni azzal is kell, amit a Nyugaton kialakult játékszabályok betartásával nem lehetne. Ezt bizonyítja az a tény, hogy a volt szocialista országokban mindenütt viszonylag erős fekete- és szürkegazdaság alakult ki. A lakosság jelentős része sok esetben nem látta elviselhetőnek a legális gazdaságban előírt szabályok betartását. Erre nem azzal reagált, hogy nem termel, nem dolgozik, hanem azzal, hogy visszatért a normális gazdasági viszonyok között évszázadokkal korábban kihalt közvetlen termékcsereire. Ha nem tudott valamit a legális feltételek mellett termelni, megtette azt feketén. Ha nem lehetett a fekete termékkel, szolgáltatással a legális piacon megjelenni, azt kicserélte mások fekete termékeivel, szolgáltatásaival. Én kijavítom az autót, de te megcsinálod nálam a vízvezetékét. Én adok neked burgonyát, te adjál nekem tojást, baromfit. Lényegében ez a közvetlen termékcsere zajlik akkor is, ha ezt pénzben számolják el. Én megjavítom az autót 5000 forintért, ha te megcsinálod a vízvezetékemet ugyancsak 5000 forintért. A gyakorlatban ez még tovább fejlődött. Én megcsinálom valakinek az autóját 5000 forintért feketén, számla nélkül, mert én találok majd valakit, aki ugyancsak feketén megcsinálja a vízvezetékemet 5000 forintért. Mi ez, ha nem KGST, a világpiaci háta mögött, kicsiben?

A nagy termelési visszaesés és munkanélküliség egyik fő oka az, hogy nem tudtuk megtartani (és ápolni) azokat a módszereket, amelyek lehetővé tették volna a keleti piacon az egymás közötti kereskedést. Az érintett országok mindegyikének volna mit felajánlania, és volna mit kérnie, de nincs hozzá megfelelő nyugati devizája, hogy ezt a két oldalról kíváncsú cserét a világpiaci játékszabályoknak megfelelően bonyolítsák le. Jellemző módon a volt szocialista országok között spontán egyre jelentősebb barter-kereskedelem alakul ki. Nehéz megérteni, hogy az érintett kormányok miért nem vállalták ennek a barter-kereskedelemnek a szervezését, működési feltételeinek biztosítását.

Az átmenetet mind a belső, mind a nemzetközi pénzügyi szakértők a pénzügyi egyensúly létrehozásával akarták kezdeni. A rendszerváltás gazdaságpolitikájának stratégiáját az a logika határozta meg, hogy legyen először jó pénz, az majd megszüli a versenyképes gazdaságot, az pedig létrehozza az egészséges, elégedett társadalmat. Ez a fordított logikai sorrend azért élhetett meg a Nyugati világ közgazdaságtudományában, mert eleve egészséges volt a társadalom, azaz évszázados polgári tradíciókra és értékrendre épülhetett a gazdaságilag fejlett országok gazdasága. Mindenütt, ahol eleve polgári a társadalom, ott az alkalmazott pénzügyi politikától függetlenül egészségesen alakul a gazdaság. Ahol a monetáris politika feltételei eleve adottak, ott működése beválk. Ebben az eleve adott helyzetben nem lepleződik le, hogy a tudomány logikája fordított. A monetáris politika csak ott lehet eredményes, ahol a piacgazdaság társadalmi és kulturális feltételei már adottak, ahol ennek alapjain egészségesen fejlődik a gazdaság. A jó pénz olyan eszköz, amely nagyon megfelel a dinamikus gazdaság kisebb kilengéseinek csillapítására, de teljesen alkalmatlan, sőt, káros ott, ahol a gazdaság messzire került az egyensúlytól. A monetáris politika olyan, mint a gépkocsikon a gázpedál: kiválóan alkalmas a sebesség kisebb és lassú szabályozására, de teljesen alkalmatlan arra, hogy álló

helyzetből elinduljon, vagy vészhelyzetben hirtelen lassítson a jármű. Ezekre a célokra a sebességváltó és a fék a megfelelő eszköz.

Az eleve hibás gazdaságpolitikát még tovább rontotta az a tény, hogy a nyugati politikai nyomás a volt szocialista országokban az adósságtörlesztést tette a minden más társadalmi és gazdasági szempontot megelőző helyre. Az eladósodást és a költségvetési hiányt takarékoskossággal kívánták csökkenteni. Ez azonban olyan mértékben csökkentette a belső keresletet, ami mellett szükségszerűvé vált a termelés veszteségessége, végső soron az egyre nagyobb adósságállomány és törlesztési teher. Tovább romlott a már kiinduláskor is válságos gazdasági helyzet és az abból való kilábalás feltételei. Kísértetiesen az ismétlődött meg, ami az első világháború után, hogy a nyugati pénzügyi köröknek sikerült a háborús jóvátétel törlesztését a vesztes országok gazdaságpolitikájának alapjává tételni. Inkább hagyták tönkremenni a háborúban vesztes országok lerobbant gazdaságait, csak hogy a rövidtávon esedékes pénzügyi kötelezettségeket be tudják vasalni. Ez a pénzügyi diktatúra sodorta azután az összes veszített országot a revanspolitikába, végül az azt meglovagoló fasizmusokba.

Mindennek lett következménye a második világháború és annak iszonyú rombolása. Ebből csak az Egyesült Államok vonta le egy negyedszázad múlva a megismétlődő helyzetben a szükséges következtetéseket: nem pénzügyi terheket rakott a vesztesekre, hanem azokat a Marshall-segélyen keresztül nagyvonalúan támogatta. Azért tanult az első világháború után a vesztesekre kényszerített monetarizmus tragikus hatásából, mert maga is a New Deal eredményein keresztül annak köszönhette a fellendülését, hogy bátran elszakadt a monetarizmustól, elég bátor volt fedezet nélkül kellő munkaalkalmat és belső keresletet teremteni.

Amennyire akkor amerikai nyomásra sikerült a második világháború után elkerülni az első követő monetarista hibákat, annyira visszakanyarodott oda ma a nemzetközi pénzügyi politika a szocialista tábor összeomlása után. Még most sem hajlandók tudomásul venni, hogy milyen iszonyatos gazdasági veszteségekkel, és ennek következtében milyen tragikus politikai következményekkel fog járni az általuk reánk kényszerített gazdaságpolitika. Ha Kelet-Európa országai ezen ostoba monetáris politika következtében nem lesznek képesek felzárkózni Nyugat-Európához, sőt egyre jobban lemaradnak, az egész Európára nézve tragikus következményekkel fog járni. Európa nyugati fele a keleti fele nélkül sem Észak-Amerikával, sem Kelet-Ázsiával nem lehet tartósan versenyképes.

A gazdaságpolitika számára másodlagossá vált a lakosság közérzete. Fel sem merült, hogy az átállás ütemezésében figyelemmel kell lenni a lakosság teherbíró képességére, hangulatára. Márpedig a lakosság közérzete minden monetáris feltételnél sokszorta fontosabb. Nem ismer századunk olyan gazdasági csodát, amelyet a letargia, a munkanélküliség és a nyomor nyomása kényszerített volna ki. Ismét az első világháborút követő évtizedek tapasztalataira kell utalnunk. A gazdasági válság és a nagy munkanélküliség okozta kétségbeesés szülte azt, hogy a térség népei lelkes hívei lettek a szélsőséges eszméknek és a vad nacionalizmusnak. A demokráciát még soha nem kényszerítette ki a nyomor és a szociális feszültségek kiéleződése.

Ezek a közös okai annak, hogy a volt szocialista országokban a rosszabból a jobb rendszerre való átállás éveit után nem jobb, hanem rosszabb a gazdaság helyzete, a lakosság többségének élete, s ezért a közhangulata. A középjobb pártok kétségbe vannak esve a súlyos, szinte megsemmisítő választási vereségeik után. Ennek ellenére nem veszik tudomásul, hogy az elhibázott gazdaságpolitikájuk tette a tömegek számára népszerűvé a szocializmus utolsó éveire jellemző viszonyokat, a szerény jövedelmet de biztos munkaalkalmat, a széles körű szociális gondoskodást.

Minél nehezebbek lesznek a gazdasági terhek, minél differenciáltabbak a jövedelmek, a tömegek annál inkább vonzódni fognak a szélsőségek felé. Most a választások során még a középbal felé menekültek, de annak hatalomra kerülésével megjelenő még egyoldalúbb monetáris politika, a még nagyobb megszorítások, a tovább csökkenő szociális védelem után a tömegek számára már csak a politikai szélsőségek ígérhetnek valamit. Ígérhetnek, mert a jelen viszonyai között a politikai szélsőségek még időlegesen sem tudnának felmutatni gazdasági sikereket, ahogyan ezt a válságban vergődő nyugati demokráciákkal szemben a két háború között még megtehették.

A gazdaság jelenlegi helyzetét nézve meg kell állapítani, hogy a megtermelt nemzeti jövedelem kisebb, mint a rendszerváltás előtt volt, a költségvetési hiány nem csökkent, hanem nőtt, a gazdagok és a szegények közötti különbség nagyobb, mint a fejlett tőkés országokban. Mit kellett volna előre tudni?

Elsősorban belátni, hogy a negyven év alatt kialakult gazdasági viszonyokat nem lehet pár év alatt a nyugati mintának megfelelőre átalakítani. Ez az időigény a csehek számára a legrövidebb, de ott is meghaladja a tíz évet. Utánuk talán mi következünk. Nálunk a húsz év a reális. Tőlünk keletre az átállási időt generációkban kell számolni. Aki a reálisnál nagyobb sebességet diktál, végső soron növeli a tényleges időtartamot, és főleg az átállással járó társadalmi fájdalmakat. Másodszor tudomásul kell venni, hogy a szocialista viszonyok között támasztott túlzott társadalmi ellátást nem lehet visszaszorítani. Nincs az a demokrácia, amelyikben az ilyen megszorításokra irányuló kísérlet nem jár a kormány bukásával, tegyük hozzá, hogy szerencsére! Mit kell tenni?

A társadalmi elvárásoknak megfelelő jövedelemarányokat kell teremteni és megtartani. Nem lehet a társadalom többségét a demokráciának és a piacgazdaságnak megnyerni, ha annak építése során a lakosság nagyobbik fele elszegényedik, ugyanakkor egy kisebbség fergeteges tempóban gazdagodhat. Politikai vakság kell annak feltételezéséhez, hogy a társadalom bele fog nyugodni abba, hogy a jövedelmek differenciáltságában a Nyugatot messze magunk mögött hagyjuk.

A termelést növelni kell. Tekintettel arra, hogy az állami kiadások jelentősen nem mérsékelhetők, a termelést kell növelni arra a szintre, amelyen már elviselhető az adott költségvetési volumennek megfelelő adóteher. Fel kell ismerni, hogy nem a költségvetés, illetve az államháztartás kiadása nagy, hanem ehhez viszonyítva a nemzeti jövedelem kevés. Nálunk az a logika a hivatalos, hogy nagy a költségvetés súlya, tehát a volumenét csökkenteni kell. Nem jönnek rá arra a matematikai igazságra, hogy valaminek a súlya attól is függ, mihez viszonyítjuk. Ha 20-30 százalékkal nagyobb volna a nemzeti jövedelem, ez a költségvetés nem volna nagy.

A feketegazdaságot fokozatosan át kell vezetni a legálisba. A megtermelt nemzeti jövedelemnek jelentős hányada, közel harmada a fekete- vagy szürkegazdaságból származik, s ezt az egyébként virágzó és dinamikus fejlődő szektort kell fokozatosan átvezetni a legális gazdaságba. Egyaránt hangsúlyozom mind a fokozatosságot, mind a vezetést. Tekintettel arra, hogy a feketegazdaság azért virágzik, mert képes kibújni a számára elviselhetetlenül súlyos elvonások alól, tragikus következményekkel járna, ha megpróbálnák a jelenleg érvényes előírások alapján adóztatni. Ennek az lenne a következménye, hogy még szegényebbek lennénk. Ennek a szektornak olyan kötelezettségeket kell megállapítani, amelyeket elbír. Nagyon tévednek azok a gazdaságpolitikusok, akik a jelenlegi adókkal akarják a feketegazdaságot terhelni, mely azonnal leállna, hiszen csak azért működik, mert nem fizet sok adót. Természetesen van olyan szürkegazdaság is, amelyik azzal ér el kiugró jövedelmet, mert adót csal. Ezt meg kell büntetni, de ez a kisebbség.

A fenti okokból van egyre nagyobb költségvetési hiány. A nemzeti jövedelem négy éve 100 volt, most 90, a fekete- és a szürkegazdaság négy éve 20 volt, most 40. Az adóztatható gazdaság tehát négy év alatt 80-ról 50-re csökkent. Könnyű belátni, hogy a 80-ból a költségvetés céljaira behajtott 40-et ma az 50-ből nem lehet beszélni, mert akkor az 50 hamarosan még kisebb lenne. Nincs más gazdasági kiút, mint a jövedelmek kiegyenlítése, a termelés növelése és a feketegazdaság átvezetése a legalitásba. Mindhármát sokkal több türelemmel kell végezni. Aki azt ígéri, hogy a fokozott takarékoság pár éven belül fellendülést fog hozni a gazdaságba, újra csalódni fog, ahogyan már a két megelőző kormány monetáris politikája nem csökkentette, hanem fokozta a pénzügyi feszültséget.

Hiába mondom ezt már hét éve az illetékeseknek. Elmondom hát mindenkinek. Ha a lakosság megért, a kormány is kénytelen lesz a tömeghangulat nyomásának engedve gazdaságpolitikáján változtatni. Amit a tömegek megértenek, azt a kormányoknak is tudomásul kell venniük. Ebben rejlik a demokrácia fölénye a pártállammal szemben.

MERRE TART A VILÁG ?

Amíg a század elejéig a tulajdonosi jövedelem, a profit volt a felhalmozás fő - szinte egyetlen - forrása, addig a század végére eltörpül ez a szerepe a teljesítménytől függő munkajövedelmekből történő megtakarítások mögött. Ma a menedzseri munka, beleértve a tőke működtetését biztosító munkát éppen úgy, mint a vállalkozók munkateljesítményét, az egyik fő felhalmozási forrás.

Amíg a klasszikus közgazdaságtan létrejöttének korában Angliában a profit több volt mint a megtakarítás, hiszen a profitból nem lényegtelen hányadot fordítottak a tőkések a maguk fényűző életére, addig a jelen század legfeltűnőbb, talán a legjelentősebb példát mutató gazdaságában, Japánban a profit igen alacsony és a lakossági megtakarítás korábban elképzelhetetlen magas szintje volt a jellemző. A makrogazdaság ott nőtt a leggyorsabban, ahol a tőkeprofit a legalacsonyabb, a lakossági megtakarítás a legmagasabb volt.

A század közepétől kezdve azok az országok növekedtek a leggyorsabban, amelyekben a fogyasztási igény viszonylag a legkisebb, a legszerényebb volt, ahol a kiáramló munkajövedelmek magas hányadát takarították meg. De ez sem maradt időtálló makrogazdasági követelmény, mivel a század végére megváltozott viszonyok között már a belső piac szűkössége vált a gazdasági fejlődés fékjévé. A világ gazdasági élvonalában maradáshoz igényes belső fogyasztásra van szükség. Ezt a változást elsősorban az hozta, hogy a gazdasági eredmények motorja a szellemi tőke és a magas, gyorsan változó fogyasztási igény lett. A szellemi tőke magas szintje csak ott érhető el és csak ott fejleszthető, ahol egyrészt fejlett és színes, azaz drága az oktatási rendszer, másrészt, ahol a fogyasztó igénye magas és gyorsan változó. Így kerülnek az élvonalba az individualista civilizációjú népek.

Miért lehet nagyobb a kamat, mint a profitráta? A klasszikusok még azt állították, hogy a kamat nem lehet magasabb, mint az átlagprofit. Csak ebből a különbségből származhatott a hitelfeltevőnek tőkejövedelme. Azt fel sem tételezhették, hogy lesz kor, amikor a tőke belső forrásokból már nem növekszik. Ezzel szemben a jelen században azt kell látnunk, hogy a kamat a profittól külön életet él. Voltak évek, amikor a reálkamat negatív volt, jelenleg pedig jóval magasabb, mint az átlagprofit.

A hitelkamatok alacsonyak voltak akkor, amikor az olajválság következtében óriási bányajáradék keletkezett, amire a fejlett világ gazdaságában nem volt kellő befektetői kereslet. Ekkor állt elő először a történelem folyamán az a helyzet, hogy a kamat kisebb volt, mint a pénzromlás, vagyis a reálkamat negatív volt. Ugyanakkor a gazdaságot visszavetette a magas energiaár. A bankok a felhalmozott olajmilliárdok után eleve negatív reálkamatot ígértek, mégis gyűlt a betétállományuk, amit kénytelenek voltak az alacsony hitelkereslet miatt ugyancsak negatív reálkamatok mellett kihelyezni.

Kiderült, hogy a reálkamat lehet negatív. Ezt a klasszikus közgazdaságtudomány nem képzelte el, mivel még csak azt a pénzt ismerte, ami egyúttal kincs is volt. Annak a pénznek akkor sem veszett az értéke, ha a szalmazsákban vagy a páncélszekrényben őrizték. Kivételt csak az jelentett, amikor az arany értéke csökkent a nagy lelőhelyek felfedezése idején. Nem így a jelenlegi pénzek, amelyek értéke a jelenlevő állandó inflációnak megfelelően csökken. A tárolása tehát akkora értékvesztéssel jár, amekkora az infláció. Így alakult ki az a helyzet, hogy a pénzeket akkor is érdemes elhelyezni a bankokban, ha azért negatív reálkamatot ígérnek. Feltételezve, hogy az infláció nagyobb, mint a nominálkamat, illetve a negatív reálkamat kisebb, mint az infláció. Többek között azért is le kellett térni az árupénzről, és át kellett térni az állam által

szaporítható pénzre, mert a szükséges negatív reálkamatok csak így váltak biztosíthatókká. Az állam rendszeres pénzrontását tehát nemcsak a költségvetési hiány teszi szükségessé, hanem a speciális esetekben elkerülhetetlenné váló negatív reálprofit- és reálkamat is.

A közgazdaságtudomány mindmáig nem nézett szembe azzal a jelenkori követelménnyel, hogy a működő tőkének bizonyos körülmények között értékvesztőnek kell lennie. Az igaz, hogy a klasszikus kapitalizmus időszakában alapkövetelmény volt a gyarapodó tőke, de ez nem olyan igazság, amely minden körülmények között igaz. A modern gazdaságot az jellemzi, hogy a tőkeként működő vagyon értéke csökken. Másként nem valósulhat meg a technikai fejlődésből fakadó gyors struktúraváltás, másként nincs realizálási alkalma a munkajövedelmekből keletkező megtakarításoknak.

Ahogy a klasszikus kapitalizmus viszonyaira a fizikai tőke állandó gyarapodása volt a jellemző, a következő korra a szellemi tőke gyarapítása vált alapkövetelménnyé. Ezért volt a klasszikus kapitalizmusra jellemző alapkövetelmény a tőkejövedelem, és ezért lett a jelenkorra jellemző a szellemi tőke hozadéka. Ezen utóbbit nagyon nehéz lenne profitnak, a tudás profitjának nevezni. De azt mégis be kellene látni, hogy a jelenkori fejlett társadalomra az a jellemző, hogy a gazdaságot gyarapító forrás a szellemi tőke.

Visszatérve a modern pénz megjelenésének okaira, nyilvánvalóvá vált, hogy a modern gazdaság méreteihez képest nincs elegendő kincs, amibe az értékvesztő pénzt be lehetne fektetni. Az arany játszott a korábban a kincsképző és tároló szerepet, de a jelenkorra rendelkezésre álló mennyisége eltörpül a forgalomban lévő pénz mennyiségéhez képest. Ma naponta nagyobb összeg fordul meg a pénzpiacon, mint tíz év alatt amennyi arany összesen forgalomba kerülhetett. Az arany értékállósága is fikciónak bizonyult. A technikai forradalmak közepette nincs olyan áru, amelynek nem nőne a termelékenysége. Az arany értéke viszont állandóan csökken, általában lassabban, mint az állam által szaporított papírpénzé, de gyorsan csökken. Jellemző módon az arany ára még az inflálódo pénz mellett is alig emelkedett az utóbbi tíz évben.

Még az sem igaz, hogy ott fejlődik gyorsabban a gazdaság, ahol magasabb a profit. A század második felének a legnagyobb gazdasági csodáját pordukáló Japánban a tőke hozadéka tört része volt annak, ami a nyugati világban. Jelenleg pedig annak vagyunk a tanúi, hogy a kamat magasabb, mint a profit. Ezt sem tudták a klasszikusok elképzelni. Szerintük a kamatnak mindig kisebbnek kellett lennie a profitnál, hiszen csak abban az esetben volt a tőkésnek érdeke hitellel kiegészíteni a saját tőkéjét. Ezzel szemben évek óta nagyobb a kamat, mint a profitráta, legalábbis a mérlegekben kimutatott nyereségrátánál magasabb.

Itt jutunk el oda, hogy a klasszikus közgazdaságtan hibásan egyenlőséget tételezett fel a kamat és a pénztőke profitja között. Nem figyeltek fel arra a sok százéves történelmi tapasztalatra, hogy kamat akkor is volt, amikor nem volt profit, sőt akkor általában magasabb volt. Miért? Mert akkor még nagyobb volt a hitelkockázat. Ahogy a működő tőke profitja az a jövedelem, amiből a kockázati és működtetési költségeket levonják, így kellene eljárni a banki kamatok esetében is. A banki kamatokból le kellene vonni a kockázatot és a kezelési költségeket. Csak a maradék lehetne az olyan kamat, ami a profittal azonos tartalmú.

A modern világban a kamat és a profit rátája között egyre lazább lett a kapcsolat. A profitráta a korábban kifejtettek alapján azonos a betéti kamattal, ami akkor nagy, ha magas a hitelkereslet és kevés a pénzmegtakarítás. A pénzmegtakarítás akkor is magas lehet, ha romlik a gazdasági helyzet, mert a vállalkozásokba ilyen körülmények között nem érdemes befektetni. Ebben az esetben a vállalkozók pénze is betétként jelenik meg, hitelt ugyanakkor nem akarnak igénybe venni. A hiteligénylők között elszaporodnak a meggondolatlan, a tapasztalatlan bátrak,

akiknél a hitelképesség ingatag, nagy a hitelkockázat, ami pedig megnöveli a hitelkamatokat. Így áll elő az a helyzet, hogy a gazdaság egészében a negatív profit, a tőkefelélés a jellemző, a kamatok mégis nagyon magasak. Mindenki pénzt akar tartani, és nem tőkét befektetni. Ezen még az sem segít, hogy a hitelkamatok nagyon lecsökkennek, reálértékük negatívvá válik. Minél magasabb a kockázat, annál magasabb lesz a hitelek kamatja. Az öngyorsító folyamat beindul.

Azon mindenki megbotráncozna, ha a vállalat nyereségébe nemcsak a biztosítási költségeket, de még a vállalati általános költségeket is beleszámítanák. A hitelkamatok esetében azonban ezt tesszük. A bankoknak a hitelek forrásaival és folyósításával kapcsolatban keletkezett költségeit a kamatban számoljuk el. Ha egy szállítás nagy kockázattal jár, akkor a biztosítás természetes eleme a szállítási költségeknek. Ha a hitelek kihelyezése nagy kockázattal jár, annak fedezetét nem költségnek kezelik, hanem a kamatrés részének tekintik. Az elmélet viszont még mindig úgy tekinti a hitelezést, mint ami nem jár költségekkel. Ez az oka annak, hogy a kapitalizmus előtti magas kamatokat uzsorának tekintették, pedig az akkori viszonyok között nagyon nagy volt a kockázat arra, hogy az adós tönkremegy, meghal.

Alapvetően megváltozott a helyzet akkor, amikor már nem a termelő tőke, hanem előbb az infrastruktúra, azután egyre inkább a szellemi tőke lett a fejlődés szűk keresztmetszete. A keletkezett többletet ettől kezdve egyre inkább az infrastruktúra és a tudás növelésére kellett fordítani. Azt kellett jutalmazni, aki fejlesztette az infrastruktúrát és a tudást. Mivel ezt, főleg kezdetben, az állam tudta csak megvalósítani, a keletkező többletforrások, a tiszta jövedelem egyre nagyobb része az államhoz folyt. Később az infrastruktúrafejlesztésben is fokozatosan egyre nagyobb részt vállalt a piac, a szellemi tőke fejlesztése meg egyre inkább az államon és az állampolgárokon múlt, így kellett azután a keletkezett tisztajövedelmet egyre inkább az államnak és a lakosságnak juttatni. Kiderült, hogy a gazdaság teljesítménye leginkább az állam infrastruktúra- és oktatásfejlesztő ráfordításaival és az egyének teljesítményének jutalmazásával érhető el. Így alakult ki, hogy az államnak kellett biztosítani a nemzeti jövedelem felét-harmadát, és a lakossági jövedelmeket nagyon szét kellett húzni.

A század közepén a fejlett tőkés országokban megjelent a nagyon progresszív jövedelemadó. Majd annak a teljesítményfékező hatását látva és a szakmai elit ellenállásának engedve megindult a progresszió mérséklése. 1917-ben Woodrow Wilson 83 százalékos jövedelemadót javasolt, és ezt a törvényhozás el is fogadta. 1935-ben még mindig 79 százalék volt a felső plafon. Roosevelttel azt akarta, hogy ne lehessen magasabb az adózás utáni kereset, mint 25 ezer dollár, ami mai áron kb. 200 ezret jelentene. A közvélemény lelkesen támogatta.

A munkaerő ötöde, melybe döntően a szellemi szolgáltatásokat ellátó diplomások tartoznak, keresi az adózott jövedelem felét, gyermekei kapják a legjobb képzést. Tehát ez a réteg nagymértékben állandósítja pozícióját. Az Egyesült Államokban 1960-ban a száz legnagyobb vállalat vezetőjének jövedelme adózás előtt 40-szerese volt az átlagos munkáskeresőnek. Ezt a progresszív adó a 12-szeresére csökkentette. Jelenleg a fizetésük adózás előtt az átlagos 93-szorosa, az adózás után pedig még mindig a 70-szerese. A gazdasági csúcsvezetők jövedelme 33 év alatt az átlagoshoz képest közel hatszorosára nőtt. Még nagyobb a differenciálódás, ha azt is figyelembe vesszük, hogy az átlagos kereset is nőtt az alacsonyokhoz képest. A társadalom nemcsak egyénenként és családonként differenciálódik, hanem lakóközösségeinként is. A gazdag és a szegények közösségei között egyre nőnek a különbségek. A modern társadalomban a lakosság legjobban kereső ötödének jövedelme azért nő, mert nagyobb a kereslet, mint a kínálat a szellemi elitben. Ugyanakkor a legkevesebbet kereső ötödének reáljövedelme elsősorban azért csökken, mert nagyobb a kínálat, mint a kereslet. A tartós munkanélküliek szinte kizárólag ebből a rétegből kerülnek ki.

A társadalom gazdasági célját illetően a XVIII. században fogalmazódott meg először, hogy az állam gazdagsága a polgári gazdagságával arányos. Korábban az egyes államok népei szinte egyformán szegények voltak, s azt az államot tartották gazdagnak, amelyik uralkodója gazdag és hatalmas volt. Ez jellemző volt annak ellenére, hogy az uralkodó gazdagsága és hatalma általában fordítottan aránylott az állampolgárok gazdagságához. A király akkor volt gazdag, ha egyrészt sok alattvalója volt, másrészt azokat minél jobban meg tudta adóztatni.

Ez a szemlélet még ma is uralkodik a nemzeti történelmek oktatásában. A múlt nagyságát az alattvalók számával, a birtokolt terület nagyságával, az uralkodók politikai és gazdasági hatalmával mérik. Dicső volt az a kor, amelyben az uralkodó nagy terület és sok ember felett uralkodhatott, óriási kincsek felett rendelkezett. Arról szinte említés sem történik, hogy a lakosság életviszonyai miként alakultak.

Ennek megfelelően a nemzeti történelem büszke azokra a korokra, amikor nagy volt az uralkodó hatalma alá tartozó terület, az uralkodó elég erős ahhoz, hogy minél több adót tudjon behajtani. Ez éppen a fordítottját jelentette annak, ami a kor lakossága számára kedvezőnek bizonyult. A lakosság ott élt jól, ahol kicsi volt az állam, ahol gyenge volt a központi hatalom, ahonnan az uralkodó csak kevés adót tudott behajtani. De nemcsak a lakosság járt ilyen esetekben jobban, hanem a kultúra és a tudomány is. Európa történelmére az jellemző, hogy a társadalmi, a kulturális és a gazdasági fejlődés élén a kis városállamok jártak.

Az is jellemző, hogy a történelemtudomány a lakosság, az ország gazdagításának kezdeményezőjét Colbertben, XIV. Lajos miniszterében tiszteli. Valóban ő volt az első, aki a hatalmas abszolút monarchia gazdaságpolitikájából nem hagyta ki az állampolgárok gazdasági erejét sem, ezért építtetett utakat, csatornákat, kikötőket. Arról azonban alig történik említés, hogy a városállamok már sokkal előbb léptek arra az útra, amely a közösség meggazdagodását szolgálja. A városi polgárság már évszázadokkal korábban természetesnek tartotta, hogy nem a maga választotta vezetőjének, hanem a polgárság összességének a gazdagítása a fő cél. Mindezek alapján ideje volna, ha a történelemtudomány sokkal kevesebbet foglalkozna az uralkodók, és sokkal többet a nép történetével.

Gyermekkoromban döbbsentem rá arra, hogy miért olyan kegyetlen a falusi világ. Akkor még mindenkinek a falu határából kellett megélnie. Ez a forrás elsősorban attól függött, hogy kinek mennyi földje van. A falusi élet tehát nem lehetett más, mint a földért folyó kegyetlen harc. A kegyetlenséget nem szadizmusnak, hanem könyörtelenségnek kell érteni, még a fegyveres harcnál is könyörtelenebbnek, véget nem érőbbnek. A faluban csak úgy lehetett valaki gazdagabb, ha más szegényebb lett. Akkor még nem voltak elterjedve olyan termelési eljárások, nem léteztek olyan paraszti termelési profilok, amelyek az egységnyi területről az átlagosnál többet vagy (éppen kevesebbet) hoztak le. Egyforma volt a vetésforgó, a vetésszerkezet, az alkalmazott technika.

Mai közgazdász fejjel azt mondanám, hogy egyszerű újratermelés folyt, ami pedig azt jelentette, hogy egy falun belül az átlagjövedelem csak akkor változhatott, ha nőtt vagy fogyott a népesség. Ezt a problémát tükrözte az egykező magyarság Baranyában éppen úgy, mint más részén a világnak, ahol ismerték a népességszabályozás vastörvényeit. Arról a falusi társadalom évszázados rendje gondoskodott, hogy a gazdagokból ne legyenek szegények, a szegényekből pedig gazdagok. A házasságokat az azonos vagyoni helyzetben lévők között kötötték. Ez a kötöttség szülte azt is, hogy a kapcsolatokban nemcsak a vagyoni, hanem a nemzetiség és a vallás is elhatárolást jelentett. A faluban a gazdagabbak és szegényebbek fogyasztása, élet-színvonala alig tért el. A gazdag, hogy gazdagabb legyen, bűnnek tartotta a fogyasztásban a feltétlen szükséges átlépését, a szegényt meg a szükség kényszerítette erre. A gazdag és a szegény közötti különbséget nem a fogyasztásukban, hanem a birtokuk nagyságában mérték.

Ebben a merev, magát azonos szinten megújító falusi világban döbbsentem rá arra, amit később felnőtt fejjel imperializmusnak tanultam. Az egyszerűen újratermelő társadalmak korában, vagyis az ipari forradalmat megelőző évezredekben a nemzetek csak egymás rovására gazdagodhattak. A nemzetek történelme tehát lényegében az volt, mint gyermekkorom falvaiban a családoké. Minden dicsőség és minden gyalázat abban jelent meg, hogy mekkora föld volt a család birtokában. Magyarország, mint minden más ország, akkor volt a történelem tanítása szerint nagy, amikor nagy területe volt, akkor volt szegénytelen a sorsa, amikor kicsire szorították a területét az ugyancsak terjeszkedni vágyó szomszédok. Az fel sem merült a történelem oktatásában, hogy az a gazdag ország, amelyikben az emberek jobban élnek, hisz a történelem egyetlen célja a területszerzés volt. A nép életkörülményei inkább fordítottan aránylottak az ország területi nagyságához. A nagy országok azért lehettek nagyok, mert jobban tudtak adóztatni, ezáltal jobb hadsereget tudtak kiállítani. A nép, vagyis az egyszerű emberek érdeke inkább ellentétes, mint azonos volt azzal az országérdekkel, amire a történelem épült.

Ezt az egyszerű áruterelésből örökölt imperializmust bontakoztatta ki igazán az ipari forradalom hatására az imperializmus klasszikus formája. Ebben a területszerzés mögött már a piacszerzés is megjelent. Az a nagyobb ország, amelyiknek nagyobb piacot sikerült megszereznie. Ezt a piacot pedig csak a politikai uralom jelenthette, mert nem volt szabad világkereskedelem. Voltaire ismerte fel először, hogy az egyik állam csak a másik rovására gazdagodhat, vette először tudomásul, hogy az állam terjeszkedésének áldozata is van, nemcsak a függetlenség, hanem a hatalom tekintetében is. Pedig addigra már jelentkeztek a kifelé terjeszkedés anyagi előnyei, s a kontinensen túli terjeszkedés lehetőségei még nem voltak kimerítve. Korábban minden hatalmi terjeszkedés lényegében az európai civilizációs körön belül volt csak elképzelhető, a gyarmatosítás jelentette először a klasszikus európai civilizációs kör túllépését.

A gyarmati rendszer megjelenése előtt a terjeszkedés még területi értelemben is csak a körön belül maradt. Olyan volt ez, mint gyermekkorom falvaiban. Valaki földet csak úgy vehetett, ha másnak el kellett adnia. Márpedig a falun belül a tekintély, a gazdagság csak a földdel volt mérhető. Még két boltot, kovácsot vagy borbélyt sem bírt el a falu. Ha második jelentkezett, az egyiknek el kellett pusztulnia. Ilyen volt korábban az egész kontinens, az adott területen lehetett veszekedni, az egyik országnak csak úgy lehetett több, ha a másiktól azt elvette.

A gyarmatosítás is csak részbeni, és csak időleges változást hozott. Egy ideig lehetett gyarmatokat szerezni. Amikor elfogyott a terület, már csak egymás rovására gyarmatosíthattak az európai országok. Még ez a nem egymás rovására történő gyarmatosítás is csak látszólagos volt. Ha egyik ország új gyarmatot szerzett, nem szorult tovább a másik nyersanyagára, mezőgazdasági termékére. Minden gyarmatbirodalom lényegében egy önálló világpiac lett. E kor világkereskedelmét az jelentette, hogy a gyarmattartó, amit csak lehetett, gyarmataitól vásárolt, s exportjának nagy része is oda ment vissza. A gyarmattartók közti elkeseredett háborúk ugyan elsősorban a gyarmatok újrafelosztásáért folytak, de egyúttal azért is, hogy a másik gyarmatbirodalmának gazdasági zártságát feltörjék. A leggazdagabbak már nemcsak a gyarmatokért, hanem a világkereskedelem liberalizálásáért is hadakoztak. A legfejlettebbek nyílt világ gazdaságát akartak, a felzárkózni akarók pedig saját gyarmatokat, hogy jobban bezárkózhassanak.

A XX. század technikai forradalmai hoztak gyökeres változást. A tudományos és technikai forradalom, valamint az agrártechnikai forradalom gyorsan felszámolta az elmaradott gyarmatok feletti uralkodás előnyeit, azt egyre nagyobb hátránnyá alakította át. A század elején még oda ment a tőke, ahol olcsó volt a munkaerő, a század végére szinte csak oda megy, ahol nagyon drága. Az olcsó termeléshez nem olcsó, hanem képzett munkaerő és fejlett infrastruktúra kell. Ma a világ legnagyobb áru-exportőre az a Németország, ahol a legmagasabbak a

munkabérek. A külföldi tőke is szívesen megy oda. Ez a jelenség annyira nem érthető a politikusok, de még a gazdaságpolitikusok körében sem, hogy mindig a munkaerő drágasága miatt sírnak. Nem hajlandók tudomásul venni a tényeket: olcsón csak ott lehet termelni, ahol a munkaerővel takarékoskodni kell, mert drága. Mindennél világosabb ez az egyes országokon belül. A munkanélküliség szinte csak azon munkaerőt érinti, amelyik olcsón megvehető. A munkaerő java, amely nemcsak abszolúte, de relatíve is egyre drágább, hiánycikk. Az ilyen igyekeznek az egyes országok a másiktól elcsábítani. Minden gazdag országnak erőszakos eszközökkel is védekeznie kell a bevándorolni akaró olcsó munkaerővel szemben, ugyanakkor a drága, és kiváló minőségű munkaerőt mindenütt tárt karokkal fogadják.

A század első felében a nyersanyagok súlya a gazdaságon belül a korábbi tört részére csökkent. Azokat pedig egyre inkább nem onnan volt érdemes beszerezni, ahol uralkodott a gyarmattartó, hanem onnan, ahol a legolcsóbban volt termelhető. A leggazdagabb országok még a korábbi nyersanyagtermelő helyeiket is hamar kihasználatlanul hagyták. Valamikor közmondás volt a gazdasági ostobaságról: szemet vinni Newcastle-be. Ma sokkal inkább azt kellene mondani, hogy ostobaság szemet termelni Newcastle-ben az ottani erőmű részére, sokkal olcsóbb, és ezért ésszerűbb azt a 20 ezer kilométerre lévő Ausztráliától megvásárolni.

Az agrártechnikai forradalom és az életszínvonal emelkedése következtében a gyarmatok és a félperifériák mezőgazdasága elvesztette a korábbi agrárexportőr szerepét. Ma a leggazdagabb országok képesek a legolcsóbb mezőgazdasági termelésre. Ugyanakkor az agrártermékek részaránya a fogyasztásban az ötven százalékról öt százalék alá csökkent.

A XX. század abban a tekintetben is minőségi változást hozott, hogy a nemzetközi munkamegosztás már nem a gazdag és a szegény országok között uralkodik, hanem a gazdagok körén belül. Mind az árucseré, mind a tőkemozgás egyre nagyobb hányada marad a fejlett országok körén belül. Ma már elsősorban attól gazdagodik az egyik ország, ha a többit is gazdagítja. Nem azon lehet keresni a külkereskedelemben, hogy olcsón veszünk a szegényektől, hanem akkor, hogy azt és akkor vesszük meg, amire éppen szükségünk van. De ezt csak a gazdagoktól lehet. Ahogy a minőség és a szállítási határidő vált az árnál is fontosabbá, a világkereskedelem egyre jobban a fejlett világon belül koncentrálódik. Olcsón sem érdemes megvenni azt, ami nem megfelelő minőségű és nem akkor szállítják, amikor kívánatos.

Még a tömegáruk tekintetében is azt kell tapasztalnunk, hogy ott termelik olcsóbban, ahol fejlettebb a gazdasági környezet. Paradoxnak hangzik, de ott termelik viszonylag azonos éghajlati, illetve geológiai adottságok között a legolcsóbb búzát, kukoricát, cukrot, gyapotot, rizst, acélt, szemet, alumíniumot, ahol a legmagasabb a termelőmunkások bére és az adó. Ma az Egyesült Államokban termelnek legolcsóbban szinte minden, az ottani éghajlatnak megfelelő mezőgazdasági terméket, holott a farmerek jövedelme, a munkások bére ott a legmagasabb. Ugyanez vonatkozik az ipari nyersanyagokra is, azokat olcsóbban csak a geológiai adottságok tekintetében még kedvezőbb Ausztráliában és Kanadában termelik olcsóbban. Ha így van ez a nyersanyagok esetében, sokkal inkább áll a bonyolult termékekre. Korszerű, a legkényesebb igényeket kielégítő gépkocsit csak egy feltucatnyi országban, korszerű repülőgépet pedig csak az Egyesült Államokban képesek önerőből előállítani (ehhez már Nyugat-Európában is az itteni középhatalmak közös összefogására van szükség).

Talán mindennél meggyőzőbb példa az, hogy a szegény országok a nyugati gazdasági szakértőknek a munkájáért olyan napidíjat fizetnek, ami az ottani munkások éves bérét is meghaladja. Korunkban csak azt veszik meg, ami jó minőségű, amit időben szállítanak. Ehhez képest az ár másodlagos.

A merre tart a világ kérdése kapcsán beszélni kell a világgazdaságban tapasztalt folyamatos súlyponteltolódásról. Néhány adat a világgazdaságban beálló változásokról:

1870 és 1913 között Nagy-Britanniának a világkereskedelemből való részesedése 31,8 százalékról 14 százalékra csökkent, Németorszáé alig változott, az Egyesült Államoké viszont 23,3-ról 35,8 százalékra nőtt. A folyamat e század során folytatódott. Mára az angol külkereskedelem nincs az első öt között, viszont Németország az első helyre került, megelőzve az Egyesült Államokat, melynek súlya a világkereskedelemben e század közepén tetőzött, és azóta harmadára esett. Az utóbbi két évtizedben a világkereskedelemben a kelet-ázsiai országok súlya nő viharosan.

Az elmúlt száz év társadalmi és gazdasági változásai a legjobban a tradíciók nélküli Egyesült Államokban követhetők nyomon. Ott 1870-ben még csak a dolgozók 8 százaléka dolgozott az iparban, 1910-ben már 33 százaléka, 1870-ben a lakosság ötöde élt 8000 lakosnál nagyobb városokban. 1910-ben már fele. Chicago lakossága ez idő alatt húszszorosára nőtt.

Ideje volna a történészeknek is belátniuk, hogy a jelenkor gyorsan változó világában a tradíciók őrzése nagy fűk, a tradíciók barbár összetörése viszont a fejlődés motorja. Erre ugyan azt lehetne mondani, hogy miért kell az idejétmúltat barbár módon összetörni, sokkal jobb volna azt kulturált módon elvégezni. Az elméletek világában ez valóban jogos igény, a történelem azonban nem ismer példát arra, hogy a humanista módon megtervezett összetörés létrejöhetett volna. Az Egyesült Államok száz éves diadalútja annak köszönhető, hogy a kivándorlók nem vitték magukkal földesuraikat, főpapjaikat, nagytőkéseiket, történelmi szerepre vágyó politikusaikat, és főleg, hogy otthon maradt dicső nemzeti történelmük. Amit magukkal vittek, az szorgalmuk, erkölcsük, azaz a nép civilizációja volt. Ahol ez hiányzott, elsősorban a munkát és a takarékoságot nem kellően becsülő mediterrán népek az általuk gyarmatosított területeken az uraik nélkül is szegények maradtak. Lásd a volt spanyol és portugál gyarmatokból alakult országok sorsát. A legjobb példa erre Argentína, amelynek gazdaságföldrajzi adottságai nagyon hasonlatosak Észak-Amerikáéhoz, mégis lényegében mindmáig a harmadik világ politikai és gazdasági színvonalán maradt. Csak azok az amerikai gyarmatok váltak gazdagokká és demokratikus államokká, amelyet a nyugat-európai puritán kisemberek alapoztak meg. Európa elesettjeiből, szegényeiből lett a világ szuperhatalma, ott élnek ma a legjobban az emberek, onnan kerül ki a Nobel-díjak nagy többsége.

De folytathatjuk a legújabb kori példákkal is. A németek és a japánok csak azért váltak képessé a gazdasági csodára, mert a győztesek kikényszerítették a nacionalista múlttal való gyökeres szakításukat.

A nagy történelmi múlttal rendelkező nyugat-európai volt nagyhatalmak népei annál jobban lemaradtak, minél inkább a múltjuk dicsőséges megvédőjének tekinthették magukat. A Távol-Keleten azok az országok értek el jó eredményeket, amelyek nem folytathatták „dicső” történelmi múltjukat, illetve nem is volt ilyenjük. Szingapúrnak és Hong-Kongnak nem is lehetett történelme. Tajvannak sem sokkal több. Dél-Koreának tudomásul kellett vennie, hogy csak egy fél ország.

Külön kell foglalkozni azokkal a nagy összetörőkkel, amelyek ezt ideológiai alapokon, mint háborús győztesek, és nem mint vesztesek tették. Az oroszok az összetörést ugyan következetesen végrehajtották, de a romokon nem annyira a jövőt, mint sokkal inkább a történelmi dicsőségük túlszárnyalását akarták végrehajtani. A háborús győzelem elhitette velük, hogy imperialisták lehetnek, ezért feladták a társadalmuk megújítását, és mások felett uralkodókká váltak. A társadalmuk feudalizmusának az összetörése azonban ma a legnagyobb tőkájük, amire a bukott imperializmusuk után majd építhetnek. Kína talán még következetesebben

valósíthatta meg a régi feudális maradványainak összetörését, mivel nem táplált jelentős terjeszkedési ambíciókat. Az utóbbi években bámulatos sikereinek lehetünk a tanúi. Minden jel arra vall, hogy a jövő században Kína ugyanazt a szerepet játszhatja a világtörténelemben, amelyet előtte kétezer évig betöltött: a világ legnagyobb hatalmáét. A dekadens nyugti értelmiségi körök nem bocsátják meg neki, hogy öt éve néhány száz ember lemészárolása árán biztosította 1200 millió lakosa számára a gazdasági fejlődéséhez szükséges fegyelmet és rendet.

A közép-kelet-európai országok jövőjének is legnagyobb záloga az, hogy a szovjet megszállás következtében összetörték mindazt, ami haladásukat fékező tradíció lett volna. A lassan változó világban, amikor a nemzedékek sora élte ugyanazt a sorsot, érték volt a tradíciókhoz való görcsös ragaszkodás. Most, hogy az egyének életében is többször válik szükségessé a változtatás, a tradíciók öncélú őrzése a fejlődés legveszélyesebb fékezője. A jelenkorban a múltbeli maradandó értékek megőrzését semmi sem veszélyezteti jobban, mint azok, akik az elavultat is védeni akarják, és semmi sem szolgálja jobban, mint a haladás ügye.

Sokak szemében az Egyesült Államok alacsonyabb rendűnek tűnt, mert nincsenek ősi tradíciói, kultúrgyökerei. Sokszor gondoltam arra, hogy ezek az amerikai viszonyokat lenéző urak a háború után éppen annak az Egyesült Államoknak a védőszárnyai alá menekültek, amelyet lenéztek. Attól várták a régi úri világ visszaállítását hazájukban. Szerencsénkre csalódniuk kellett, az észak-amerikaiak mindig a jövő pártján álltak.

A világ folyásának további jellemzője a belső piac megnövekedett jelentősége. Az ipari forradalom szülte klasszikus kapitalizmusban a belső fogyasztás visszafogása volt a gazdagodás elsődleges feltétele. A gyáripari kapacitások kiépítéséhez szükséges tőkét csak a belső fogyasztás rovasára, illetve visszafogásával lehetett biztosítani. A tőkésnek a fogyasztását azért kellett visszafognia, hogy a képződő jövedelmét, profitját befektethesse. Jellemző módon csak ott valósultak meg az ipari forradalomnak megfelelő gyáripari feltételek, ahol a tőkések puritánok voltak, nagy jövedelmük ellenére viszonylag keveset fogyasztottak.

A tőkés profitja pedig elsősorban attól függött, milyen olcsón kap munkaerőt. A tőkés erkölcsi okokból, a munkások pedig szükségszerűségből fogyasztottak keveset. A munkaerő alacsony áráról pedig a túlkínálata gondoskodott. Még mindig nem tudatosult a gazdaságtörténetekben és a közgazdászokban sem, hogy a klasszikus kapitalizmus olyan időszakot fogott át, amelyben állandó volt a munkaerő-felesleg. A feudalizmus nagyobb munkaerővel gazdálkodott, mint amennyire a gyáripar korában szükség volt. A nyugat-európai kapitalizmus annak köszönheti viszonylag békés fejlődését, hogy a gyarmatok, mindenekelőtt Amerika felvette a felesleges munkaerő jelentős hányadát.

Fantázia kell ahhoz, hogy valaki képet alkosson arról, mi lett volna akkor, ha nincs hova kivándorolnia a felesleges munkaerőnek. Mít eredményezett volna az a túlnépesedés, amelyet a kivándorlás levezetett? Ma sokkal több angol, ír, holland, skandináv, portugál, spanyol és olasz, de még német is él Amerikában és Ausztráliában, mint sok esetben az anyaországokban. A klasszikus kapitalizmus azért volt olyan amilyen, csak azért volt nem embertelenebb, mert Nyugat-Európa népességének jelentős hányada kivándorolhatott az újvilágba. Azt már elfogadják a történészek is, hogy a kort a tőkehiány jellemezte, de az nem tudatosult mindmáig kellőképpen, hogy még ennél is fontosabb szerepet játszott a munkaerő-felesleg. Ez tette lehetővé, hogy a nyugat-európai proletárok, ugyan ma már elképzelhetetlen nyomorban és kiszolgáltatottságban, de mégis átélhették véres forradalmak nélkül a múlt századot.

A klasszikus kapitalizmus korábban elképzelhetetlen tempójú fejlődésének alapja a belső fogyasztás korlátozott mértéke volt. A belső fogyasztáson belül külön kell kezelni a tömegek fogyasztását, ami a népszaporulatot határozta meg. Amit a gazdagok fogyasztottak, abból nem származott népszaporulat. A szegény népességet csak a nyomor és a korai halandóság volt képes a még elviselhető demográfiai szinten tartani. A tömegek életkörülményeinek már akkor lehetséges javulása azonban nagyon felgyorsította volna a népszaporulatot, aminek veszélyei a előzőekből már világosak.

A klasszikus kapitalizmus működési feltételei között az egyik legfontosabb tényező a tömegek gazdasági elnyomása volt. Ennek érdekében vált szükségszerűvé a jogfosztottságuk is. Minden olyan ideológia, ami ezt a kegyetlen és igazságtalan, a keresztényi erkölcsökkel össze nem egyeztethető állapotokat fel akarta számolni, irreális volt. A kapitalizmus lényegi feltétele volt a tömegek kizsákmányolása, amit csak két későbbi feltétel tett elkerülhetővé. Egyrészt azóta bekövetkezett a civilizációs fejlődés, amely mellett az életkörülmények javulása már nem növeli, hanem csökkenti a népszaporulatot, másrészt a krónikus munkaerő-feleslegből szellemi tőke és a minőségi munkaerő hiánya lett. A minőségi munkaerőigények növekedése szükségszerűvé tette a tömegek életszínvonalának emelését, a tehetségek és képességek kifejlesztését jelentő iskolarendszert, az életet meghosszabbító egészségügyi ellátást. A fogyasztói társadalmat tehát nem valamiféle szociális belátás, hanem a gazdasági követelmények kényszere szülte.

A belső piac relatív szűkössége már a múlt század második felében egyre mélyebb gazdasági válságokat okozott. A megoldást mégsem a fogyasztás növelésében keresték. Hobson angol közgazdász ismerte fel először a gazdasági válságok igazi okát, az elégtelen belső vásárlóerőt, jó harminc évvel megelőzve ezzel Keynest. Ma már nemcsak a növekvő gazdasági potenciál szinte egészét veszi fel a fogyasztás, hanem még a felhalmozási források többsége is a munkajövedelmekből történő felhalmozásból, és nem a tőkejövedelmekből származik.

Henry Cabot Lodge mondotta az 1920-as években, hogy a római eredetű civilizációkban az emberek a közérdeket szolgálják, a bizánciban az államfőt. Ez az állítás akkor lett volna igaz, ha kissé árnyaltabban fogalmaz, valahogy így: a nyugat-európai embereket, vagyis az angolszászokat, a germánokat és a skandinávokat az jellemzi, hogy a magán- és a közérdeket szolgálják. A mediterránokat, hogy csak a maguk érdekeit nézik. A kelet-európaiakat pedig az, hogy az államfő dicsősége érdekében az életüket adják, a maguk javáért azonban nem hajlandók sokat dolgozni.

Európában láthatóan három, jelentősen eltérő civilizáció van, de én egy negyedik kiemelését is fontosnak tartom. A nyugat-európai puritánok és a mediterrán népek között elterül egy olyan civilizációs övezet, amely a kettő keveréke. Erős benne az individuális önzés, de azért él a közösségért, főleg a kisebbekért való felelősség is. Ilyenek a bajorok, a svábok, az északolaszok, a katalánok. Azok a népek, amelyeknek soha nem volt nagy és erős államuk, de a városuk, vidékük, nemzetiségük iránt erős elkötelezettséget éreznek.

E négy karakterisztikus európai civilizáció, illetve viselkedési forma azért jelentős, mert mindegyik más és más kor kihívásának felel meg jobban.

A rómaiak akkor váltak a világtörténelem főszereplőivé, amikor olyan birodalmat sikerült szervezniük, amelyben a birodalmi érdek egy kis népesség, a római polgárok érdeke volt. A birodalmat a római polgárok azért terjesztették, hogy azzal egyéni gazdagodásukat szolgálják.

Az európai feudalizmus egyik kulcsa a kiscsaládi szervezet volt, amelyre a kiscsalád növénytermesztése és háziipara, a faluközösség állattartása, és a vazallusi elkötelezettség épült. Ennek a szervezetnek az angolszász és germán civilizáció felet meg a leginkább. A kiscsaládi gazda-

sághoz a szorgalom, a faluközösségi gazdálkodáshoz a szolidaritás, a földesúri szervezethez a fölérendeltség elfogadása volt kívánatos. A klasszikus nyugat-európai feudális társadalom nem is alakulhatott ki másutt.

A mediterrán világban a középkorban már hiányzott az annak leginkább megfelelő civilizációs értékrend. Amíg a germán és angolszász világban a feudális társadalom földművelő világa volt a meghatározó, a mediterrán területeken sokkal erősebb volt az urbanizáció, a polgárság, ebből következően erősebb a kereskedelem és az ipar.

Még inkább áll ez a civilizációs eltérés Kelet-Európára és a Balkánra, ahol a nagycsaládi szervezet eleve lehetetlenné tette a nyugat-európai feudalizmust, amelyben a kicsi népszaporulat, a szorgalom, a tisztaság, ugyanakkor a kollektívával szembeni elkötelezettség volt a jellemző.

A klasszikus kapitalizmus ismét olyan követelményeket támasztott, amelyekre a nyugat-európai puritánok voltak a legmegfelelőbbek. Webernek igaza volt, hogy a klasszikus kapitalizmust csak ott lehetett létrehozni, ahol a puritanizmus volt jellemző.

Az utóbbi évtizedek követelményeinek e két civilizáció köztesét jelentő individualisták felelnek meg a leginkább. A szolgáltatások és általában a piaci igények gyors változásai, az önképzés megnövekedett szerepe az individualizmust igénylik. Ezért az utóbbi évtizedek legnagyobb európai eredményei ott születtek, ahol a civilizáció a puritán és a mediterrán keveréke.

Viszont mindig vannak olyan területei a társadalmi életnek, amelyeken a kevésbé sikeres civilizációk érvényesülnek jobban. Erre a leggyakoribb példát a hadviselésben találunk. Az emberiség fejlődése során - ritka esettől eltekintve - más civilizáció vizsgázott kitűnőre a gazdaságban, más a kultúrában, és főleg más a hadviselésben. A történelem több évezredes példája erre az, hogy az öntözéses kultúrájú népek jártak a gazdaság és a kultúra élén, viszont a hadviselésben rendszeresen alulmaradtak a nomád pásztorokkal szemben. Ez elsősorban azzal magyarázható, hogy egészen más tulajdonság, vagy értékrend volt kívánatos a hadviselésben, más a gazdaságban vagy a tudományokban.

A kultúra nagy korszakai érdekes módon általában együtt jártak a gazdasági súlyvesztéssel. Ennek klasszikus példája a mediterrán világban kiteljesedő reneszánsz. A Földközi-tenger medencéje akkor éri el a legnagyobb kulturális eredményeit, amikor e térségből elvándorolt a világ gazdaság központja. Ritka kivétel volt a klasszikus kapitalizmus során az, hogy a nyugat-európai civilizáció mind a gazdaságban, mind a tudományokban, mind a hadviselésben az élvonalba került. Ez azzal magyarázható, hogy ekkorra mind a tudomány, mind a hadviselés alapvetően a gazdasági fejlettségre épült, annak köszönhetette fölényét.

Ilyen megközelítésben a modern fogyasztói társadalmat a második világháború szülte. A New Deal mint gazdasági reformprogram és szociális mozgalom volt a modern fogyasztói társadalom csírája. Ez azonban elhervadt volna, ha nem jön a háború. Csak a háborús erőfeszítések teremtették meg széles bázisát a munkavállalói jogok és jövedelmek bevezetésének és megmaradásának.

A New Deal már bukásra volt ítélve közvetlenül a háború előtt. Mindmáig nem elfogadott az, hogy Rooseveltet a reformok megmentése vitte a nyugati világot megmentő európai háborúba. A háború teremtett azután olyan feltételeket, amelyek mellett a reformokkal nem vissza, hanem csak előre lehetett menni. A háború után pedig ki kellett elégíteni az elhalasztott fogyasztást.

Még 1950-ben is másfélmillió új lakás épült az Egyesült Államokban, ahol nem volt semmiféle háborús pusztítás, és csak ez a megnövekedett lakásigény közel 5 millió új munkahelyet jelentett. Miután 1949 és 1957 között évente 3-4 millió új gépkocsit vásároltak, melyek legyártása közvetve és közvetlenül egymillió munkást igényelt.

Az Eisenhower mellett működő Gazdasági Tanács már a gazdaság célját így fogalmazta meg: „A végső cél, minél több fogyasztási igény kielégítése.” Mindezt Hobson után jó ötven évvel, ennyit kellett várni arra, hogy az elméleti felismerés eljusson a kormányzati szintig. Sok országban viszont még ötven évvel később is a tervgazdálkodás öncélja a termelés volt.

A merre tart a világ kérdését feltétlenül árnyalni kell a következőkkel. Elsőként az ipar koncentrációjával: 1950-ben az 500 legnagyobb amerikai vállalat foglalkoztatta az ipari munkaerő 13 százalékát, adta az ország ipari termelésének felét, ami akkor a világ ipari termelésének negyede volt. A tulajdonukban volt az ország ipari tőkéjének kétharmada, az övék a részvénytársasági profitok 40 százaléka. A General Motors termelési értéke 1950-ben annyi volt, mint Olaszorszáké.

Hasonlóan döntő tényező a jövedelemarányok nivellálódása. Az Egyesült Államokban 1929-ben a munkavállalók legjobban fizetett 5 százaléka az összes bér 34 százalékát kapta. Ez az arány 1953-ra 18 százalékra csökkent, ami azzal magyarázható, hogy relatíve csökkentek a beosztástól, a képesítéstől függő jövedelmek. Az átlagos alkalmazott diplomások fizetése a fizikai dolgozókhoz viszonyítva jelentősen csökkent. Fokozatosan nem a képesítést, hanem a teljesítményt fizették meg. A képesítéstől függő jövedelmek nivellálódtak, ugyanakkor a teljesítménytől függő jövedelmek differenciálódtak. Még nagyobb volt a tőkejövedelmek relatív csökkenése. 1929-ben a felső 1 százaléknak, ami szinte kizárólag a tőkésekből állt, még az összes jövedelem 19 százaléka jutott, 1946-ban már csak a 7,7 százaléka. A jövedelmek ilyen átrendeződése sokkal forradalmibb változás volt, mint a nagyon reflektorfénybe került politikai forradalmak hatása. A század nagy forradalmi változását nem a politikai forradalmak, hanem a tudomány és a technika felfedezései hozták. Ezt kellene a társadalomtudományoknak kellőképpen tudatosítaniuk.

Bármennyire ismertek az ilyen és hasonló adatok a szakma előtt, mindmáig nem vált világossá, hogy a jelen század során a társadalomfejlődés legnagyobb minőségi változása zajlott le a fejlett világban. Minden korábbi forradalom csak azt jelentette, hogy a kisebbség hatalma mások kezébe került. A többség számára ezek a változások nem hoztak javulást. Minden korábbi forradalmi változás csak az érintett kisebbség számára volt az, a többség sorsát alig érintette. Az ipari társadalom proletárja nem élt jobban, mint a jobbágy elődje, sőt. Ennek ellenére a történelemtudomány a feudális viszonyok megdöntését mint az emberiség történetében egy magasabb szintre lépést értékeli, holott az a forradalom még nemzedékekre a lakosság többsége számára nem jobbat, hanem még rosszabbat hozott.

Amennyiben elfogadjuk azt a jelenkori demokratikus elvet, hogy a társadalom elődleges célja a lakosság életviszonyainak a javulása, akkor a múlt minden forradalmát csak formai változásnak lehet tekinteni. Az első minőségi változást a jóléti társadalom hozta, melyben az átlagember és a nagy többség életviszonyai többel javultak, mint előtte évezredek során.

Említést kell tenni azután a szakszervezetek szerepéről. A háborút követően az Egyesült Államokban a gyári, a bányászati és a vasúti dolgozók 70 százaléka volt szakszervezeti tag, ennek megfelelően nőtt a szakszervezeti vezetők politikai és gazdasági hatalma is. Erős szakszervezeti mozgalom nélkül sehol nem volt elég következetes és gyors a társadalmi és gazdasági változtatás. Áll ez a skandináv országokra és Angliára is, de még Franciaországban, Olaszországban is a szakszervezetek voltak a politikai változások motorjai. Még a szakszer-

vezeti tagságnál is sokkal jelentősebbek voltak a munkaszerződésekben végbement tartalmi változások. Az Egyesült Államokban 1950-ben a kollektív szerződések 10 százaléka tartalmazott nyugdíj-, 30 százaléka élet- és betegbiztosítást, öt évvel később ez az arányszám 45 és 70 százalék volt!

Az Egyesült Államokban valósult meg először egy nagyhatalomban a fogyasztói társadalom hármaskörének politikai és gazdasági alapja: a kormányzat, a munkaadók és a munkavállalók hatalmi egyensúlya. Ahogyan a klasszikus kapitalizmus átalakulása csak erős szakszervezeti nyomásra történhetett meg, a szocialista viszonyokat sem lehet szakszervezeti nyomás nélkül egészséges fogyasztói társadalommá átalakítani. Az átalakítás nem kevesebbet jelent, mint a tőkésosztály monopolizált társadalmi és gazdasági hatalmának megdöntését. Ezt sem lehet az ő kezdeményezésük eredményeként várni.

Döntő tényező a nemzetközi munkamegosztás erősödése: 1960-ban az Egyesült Államokban a szerszámgépek 3, az acél és a gépkocsik 4, a tartós fogyasztási cikkek 6 százaléka volt import, 1969 és 1979 között az ipari termékek importja a hazai termelés százalékában 14-ről 38 százalékra nőtt. Az átlagos hazai ipari termék termelői árának minden dollárjára 1986-ban már 45 cent import jutott. Még gyorsabb volt a világkereskedelem behatolása az amerikai piacra, ha az amerikai tulajdonban lévő külföldi telephelyű gyárak termékeinek az importnövekedését nézzük: 1969 és 1983 között változatlan áron 1,8 milliárd dollárról 22 milliárdra nőtt.

A számok maguk is jelzik, hogy egy fejlett ország külkereskedelemre vonatkozó statisztikai adatait mennyire az érintett országokban érvényes gazdasági feltételek határozzák meg. Többek között az, hogy hol milyen magasak a bérek, milyen nagyok az adók. Nemcsak az amerikai külkereskedelmi mérleg, de még az amerikai vállalatok hazai profitja is sokkal jobban függ attól, hogy hol kell kevesebb nyereségadót fizetni, mint a gazdasági helyzet alakulásától. Az Egyesült Államok statisztikája évek óta nagy külkereskedelmi hiányt mutat. Ha azonban mérlegelni próbáljuk, hogy a külföldi leányvállalatokhoz mennyi nyereséget pumpálnak át, akkor rádöbbenhetünk arra, hogy a hivatalos számoknak nemcsak a nagysága, de még az előjele sem biztos. Ezek a tények egyben azt is bizonyítják, hogy a jelenkorban már a gazdaságban anakronisztikussá vált a nemzeti államok szerinti gazdasági elkülönítés.

Feltétlenül számot kell vetni a gyors gazdasági növekedéssel: 1945 és 1970 között a világ-gazdaság nemzeti jövedelem termelése változatlan áron háromszorosára, a külkereskedelme négyeszeresére nőtt. A század utolsó harmadában megindul a felzárkózás a vezető Amerikához. Kiderül, hogy a tömegtermelésben egy rövid időre Nyugat-Európa, és tartósan Japán, később fokozatosan egész Kelet-Ázsia nemcsak versenyképes, de fölénybe is kerül. Ennek okairól később bővebben a Naisbitt által írtak alapján írok. Most csak annyit, hogy a tömegtermelésben még mindig viszonylag jelentős szerepe van az olcsó, fegyelmezett és rendkívül szorgalmas munkaerőnek. Erre a távol-keleti puritánok minden más civilizációhoz tartozóknál alkalmasabbak. A szállítási költségek relatív csökkenése legyőzte a távolságokat. A piachoz való közelség másodlagos tényezővé vált. A század végére mindent ott érdemes termelni, ahol az a leghatékonyabb. A piacokra való szállítás költsége ehhez képest másodlagos.

A világ alakulásának főbb tényezői közt döntőnek bizonyultak a viharos technikai változások: 1984-ben a számítógépek költsége 80:20 arányban oszlott meg a hardver és a szoftver között, hat évvel később már fordított volt az arány. A szaksajtó azonban továbbra is arról írt, hogy Japánban (és főleg a kis tigriseknél) olcsóbb a hardver előállítása, holott a szoftver 90 százaléka az Egyesült Államokban készült. Vagyis ma már nem azt számít, hogy hol készül a számítógép, hanem az, hogy hol tervezik, hol készítik hozzá a szoftvert. De egyre inkább minden termék esetében fontosabb lesz a benne megjelenő szellemi teljesítmény, mint a legyártás költsége. (Ebből annak is kell következnie, hogy az a mérési és nyilvántartási

rendszerek, amelyek döntően a megjelenő végtermékeken alapulnak, lassan egyre jobban elavulnak, de ez már egy másik téma.)

Az előzőek értelmében felvetődik a kérdés, hogy rendszerszinten mely képességekre van a jelenkorban szükség? A jelenkori fejlett társadalmakban három képesség az igazi hiánycikk és a fő jövedelemhozó. Mindenekelőtt a gazdasági feladatok probléma-megoldása, ami azt jelenti, hogy milyen alkatrészekből, pénzügyi forrásokból, milyen bedolgozók igénybevételével lehet valamilyen igényt kielégíteni. A jelenkorban nemcsak egy repülőgép legyártásához, tervezéséhez, de még egy gépkocsitípus bevezetéséhez is sok tízezer beszállító, kooperáló partner szükséges. Nem az győz a konkurensok közötti versenyben, aki kevesebb munkával állít elő egy bármilyen terméket, hanem az, aki okosabban szervezi meg, komponálja össze a szükséges kooperációt. Jelenleg egy autógyárban 20-25 óra munkaidő ráfordítással kerül le a szalagról egy autó, de másik 500 óra munkaidő van tervezésében, a prototípusok elkészítésében, a beépített alkatrészekben, beszállításokban, s ugyancsak 500 óra a szalagról lekerülés után a szállításban, tárolásban, kereskedelemben, garanciában, biztosításban, hitelezésben stb. Nem az a fontos tehát, hogy hol gyártják a gépkocsikat, hanem az, hogy hol tervezik, hol készülnek az alkatrészek, és hol talál majd vevőkre.

Másrészt döntővé vált a fogyasztók igényeinek felismerése, befolyásolása. Az említett autó esetében láttuk, hogy mennyi munkaórával, azaz költséggel jár az értékesítés, s ehhez még hozzá kell tenni, hogy csak ott lehet versenyképes autógyártás, ahol a fogyasztói igények évről évre változnak, ahol a gyárak nem annyira a saját költségeiknek csökkentését, sokkal inkább az igényekhez való alkalmazkodást tartják elsődlegesnek. Az IBM termelési értékének 1980-ban még alig 18 százalékát tette ki a szoftver, 1990-ben már harmadát, ahhoz jött 20 százalékos részesedéssel a rendszerbe integrálás, ami tíz évvel korábban még nem is létezett. E vállalkozás minden huszadik alkalmazottja foglalkozik gyártással, a többi kutat, tervez, beszerz, ellenőrzi a beérkező alkatrészeket, hirdet, árul, szolgáltatásokat végez. Ezért van az, hogy az értékesítési árnak alig tizede a klasszikus értelemben vett gyártási költség, amelyben már a beszállítások is szerepelnek. De a leginkább a gyógyszeriparra jellemző az, hogy maga a termék legyártása az árbevételhez és a költségekhez viszonyítva elenyésző. A gyógyszer ára mögött elsősorban kutatás, állatkísérletek, klinikai kísérletek, engedélyezés, reklámozás, elosztás, biztosítási tartalék-képzés stb. költségei szerepelnek.

Harmadrészt látni kell azt a tendenciát, hogy az 500 legnagyobb amerikai vállalat 1975-ben még a munkaerő 17 százalékát foglalkoztatta, 1990-ben már alig 10 százalékát. Ez idő alatt létesült új munkahelyek csak a kis- és középvállalatokban létesültek, ami nemcsak az Egyesült Államokra, de minden gazdaságilag fejlett országra jellemző.

Sokszorosára nőtt a kisebb vállalkozások száma. Igaz ez még a részvénytársaságokon belül is. Amíg nálunk a közgazdászokat arra tanították, hogy a nagy halak a gazdaságban is megeszik a kis halakat, az élet az ellenkező irányban rohant: 1950-ben még alig 100 ezer részvénytársaság volt az Egyesült Államokban, 1990-ben már 1,3 millió. S az új kisvállalkozások már nem a régi kisárutermelés utódai, hanem tőkeerős modern vállalkozások. Aránylag a nagyoknál sokkal több diplomást foglalkoztatnak. A szellemi elit egyre nagyobb hányada lesz önfoglalkoztató. A kutatás és gyártmányfejlesztés is egyre inkább a kisvállalatok felé tolódik el. Ennek viharos tempójára jellemző, hogy az ilyen jellegű költségekből a részesedésük a 80-as években megkétszereződve, 6-ról 12 százalékra nőtt.

Rendszerszinten további tendencia, hogy ami drága, az olcsó lesz. A modern társadalom fejlesztési potenciálját, az alkalmazott tudományok feladatmegoldó képességeit legjobban az bizonyítja, hogy minden, ami ma drága, az olcsó lesz holnap, minden amiből kevés van, abból pár éven belül sok lesz. Más szavakkal: amire a társadalomnak szüksége van, annak az olcsóbb

előállítását megoldja a technika és a szervezet. Ez új fejezetet jelent az emberiség történetében. Eddig a társadalomnak kellett igazodnia ahhoz, amit a természeti környezet biztosított. Az ember a maga szükségleteivel igyekezett alkalmazkodni az adott környezeti lehetőségekhez. S ez alól még az ipari társadalom sem volt kivétel. Az iparosítás a rendelkezésre álló természeti adottságokhoz volt kénytelen igazodni. Nem véletlenül állították a közgazdászok, hogy az az ország lesz gazdag, amelynek bőségesen van mezőgazdasági lehetősége, nagyok a bányakincsei. Így vált a tőkés világban irigységre méltóvá Newcastle, a Ruhr-vidék és Szilézia a maga bányáival.

Mi lett mindebből mára? A korábban irigylésre méltó helyek a sajnálatra méltók közé kerültek. Általában a természeti adottságok elvesztették a jelentőségüket, nem az számít, hol mi található, hanem az, hogy hol kik élnek. A század második felében a gazdasági csodák szinte mindegyike ott valósult meg, ahol kevés volt a nyersanyag, ahol mostohák voltak a természeti adottságok. Bármennyire igazolják a tények, ez az állítás olyan merésznek tűnik, hogy bizonyításra szorul.

Az 1970-es évek közepén pánikba esett a világ a sokszorosára emelkedett olajárak miatt. A gazdasági szakértők azt jósolták, hogy ennek következtében minden meg fog drágulni, csökkenni fog a gazdasági növekedés. Ezzel szemben mi történt a következő húsz esztendőben? Az olaj reálára alacsonyabb lett. A termelők azon fáradoztak, hogyan lehet a csökkenő kereslethez igazítani a termelést. A gazdasági növekedés pedig nem lassult, hanem gyorsult.

Még váratlanabb következmény volt, hogy minél kevesebb olajat termelt egy ország, annál jobban meggazdagodott.

E tendencia a legáltalánosabb példája az, amit már számos alkalommal említettem, hogy minél drágább a munkaerő, annál olcsóbb lesz a termelés. Ma Németországban a legdrágább a munkaerő, mégis (illetve éppen ezért) világelső az exportban. Japán gazdasági expanzióját is elsősorban annak köszönheti, hogy eleve drága volt, és az is maradt a munkaerő. Drága azért, mert európai szemmel is hihetetlenül magas az élelmiszer és a lakás ára.

A történelem azt tanúsítja, hogy csak ott fejlődött a technika, ott lett egyre olcsóbb minden, ahol a munkaerő drága volt. Ezt az általános tapasztalatot elhomályosítja az a jelenség, hogy száz éven keresztül oda ment a tőke, ahol olcsóbb volt a munkaerő. De bár a tőke oda ment, ott attól nem valósult meg a gazdasági felzárkózás, sőt fokozódott a gazdasági lemaradás. Mi ennek az általános jelenségnek az oka? A technika fejlesztésének motorja a munkaidővel való gazdálkodás. Erre pedig annál nagyobb az ösztönzés, minél drágább a munkaerő. Viszont annál nagyobb a fejlesztési kényelem, minél olcsóbb a megtakarítható munkaerő. Bármennyire logikus is ez az összefüggés a technikai fejlesztés és a munkaerő ára között, sokan nem hajlandóak tudomásul venni. Miért?

A közgazdászok óriási többsége vállalkozó vagy menedzser, aki számára alapvető feladat a bérköltségekkel takarékoskodni. Ennek pedig a legkényelmesebb módja a bérek színvonalának csökkentése. Amíg a bérek csökkentése azonnali eredményjavulást jelent a vállalkozás számára, addig a bérek drágulása rontja az eredményt. Alig vigasz az utóbbinak az a közvetett és távlati hatása, hogy ösztönöz a technikai fejlesztésre, aminek a következtében egy idő után majd valahol és úgy általában csökkenni fog a termelés költsége. Ebből fakadóan antagonisztikus ellentmondás látszik a mikro-közgazdász, a gyakorlati vállalkozó és a makro-közgazdász között. A vállalkozó azért nem jó képviselője a közös vállalkozói érdeknek, mert a bérek színvonalának a csökkentésében érdekelt. Nem az a baj, hogy ez így van, sőt, ez csak így lehet hasznos, hanem az, ha a gazdaságpolitikát a vállalkozók rövidtávú orientációja határozza meg.

Ennél is nagyobb baj az, ha a gazdaságpolitikusok is elhiszik a vállalkozóknak, hogy a bérek színvonalát minél alacsonyabban kell tartani.

Mi oldja fel azt az ellentmondást, hogy a gazdaság főszereplői, a vállalkozók mást akarnak, mint ami a társadalom, végső soron az ő kollektív érdekük is? Az, hogy a mai demokráciában már csak a gazdaság van a vállalkozók kezében, a politikai hatalmat a választók képviselik, akiknek saját életkörülményeik javítása az érdekük. A gazdaságpolitikai frontvonalon belül a kormányzat, a munkaadók és a munkavállalók érdekképviselője közötti erőviszony alakítja a munkaerő árát. Ebben találunk magyarázatot arra, hogy miért elengedhetetlen a politikával szemben a gazdaságot előtérbe helyező kormányzat, másrészt az erős szakszervezetek a gazdaság kívánt mértékű fejlődése érdekében. A modern társadalomban a gazdaságpolitika alakítása csak akkor lehet egészséges, ha a kormányhatalom, a munkaadók és a munkavállalók érdekvédelmi szervezetei között hatalmi egyensúly van.

Ha a három közül az egyik háttérbe szorul, elkerülhetetlen a gazdasági lemaradás.

A század első felének nagy gazdasági válságait a polgári demokráciákban az okozta, hogy a gazdaságpolitika alakítása szinte teljesen a munkaadók monopóliuma volt. Sem az állam, sem a munkavállalók nem rendelkeztek megfelelő hatalommal. Ekkor még az állam alig avatkozott be a gazdasági élet alakulásába, azt a vállalkozókra bízta. Ezt tette annál is inkább, mivel a politikai hatalom is ezek kezében volt. Az állam azért is visszahúzódhatott a gazdaságpolitika irányításától, mert az adóknak a nemzeti jövedelemhez viszonyított súlya a mainak a fele sem volt. A szakszervezetek nem jelentettek elég politikai hatalmat a munkaadókkal szemben. A század első felében a demokrácia még a polgárok osztálytársadalma volt. Tekintettel arra, hogy a társadalom még nem gondoskodott a munkanélküliekről és nem fizetett nyugdíjakat, úgy tűnhetett a közgazdászok számára is, hogy az elbocsátott munkaerő nem jelent a kormányzat számára költséget.

A század második felének példátlan gazdasági sikerei annak köszönhetők, hogy a gazdaságon belül megerősödött mind az állam, mind a munkavállalók politikai hatalma. Ha megvizsgáljuk a század első nagy gazdasági csodáit, akkor mindig ott találjuk az állam és a munkavállalók megerősödött gazdasági szerepét. A skandináv jóléti államok a szakszervezetek és a baloldali kormányzat korábban példátlan megerősödésének köszönhetik sikereiket. Az Egyesült Államokban a New Deal a szakszervezetek politikai és az állam gazdasági szerepének megerősödése útján lett a világgazdaság szuperhatalma. Mindez azért vált időszerűvé most számomra, mert szinte minden pártban a szakszervezetek megerősödésétől való beteges félelem a jellemző. Ezért örülök, hogy a választások eredményeként megnőtt a baloldal, és remélhetően ezen belül a munkavállalók szervezeteinek a hatalma.

Azután gondoljunk arra, hogy a nem tőkés és a munkás az árbevétel fő részese. A klasszikus kapitalizmusban az árbevétel 90 százaléka profitként a tőketulajdonosnak és bérként a termelésben résztvevő munkásoknak jutott. Azon versenyzett egymással e két jövedelemtulajdonos, a tőkés és a munkás, hogy abból az ő részesedése minél nagyobb legyen. Ezért úgy definiálta a marxizmus a klasszikus kapitalizmust, mint amelyet a tőkések és a munkások antagonisztikus társadalmi, illetve gazdasági ellentéte jellemez. Mára a helyzet alapvetően megváltozott. Arról már másutt szoltam, hogy a modern társadalomban a tőkés egyre kisebb jövedelemben részesül. Most nézzük meg azt, hogy nemcsak a tőkés, hanem a munkás részesedése is egyre csökken. Így van ez még e század elején is. Még az olyan klasszikus iparban is, mint a gépkocsigyártás. Míg 1920-ban az árbevételből 85 százalékkal részesült a tőkés és a munkás - értve ez alatt a beépített anyagok mögött lévő tőke- és munkajövedelmek visszahúzóztatott összegét -, ma ez a részesedés 60 százalék. 40 százalék megy a tervezőknek, hirdetőknak, elosztóknak, pénzügyi szolgáltatóknak stb. Ezek az arányok csak az új

gépkocsi árából való részesedést mutatják. Még sokkal nagyobb a részesedésvesztés, ha a karbantartási és a javítási költségeket is figyelembe vennénk.

E tekintetben drámai fordulatot a számítógépek esetében láthatunk, ahol az árbevétel 3 százaléka megy a termeléshez szükséges nyersanyagokra és energiára, 5 százaléka a vállalkozás tulajdonosának jövedelme, 6 százaléka pedig bérköltség; 86 százalék jut a termék és legyártása tervezőinek, a találmányok jogdíjainak és azoknak, akik ezeket szolgáltatásaikkal összeszervezik.

Azután a gazdasági tervezésben és gazdaságpolitikában számolni kell azzal, hogy a vállalati mérlegek legfontosabb adatai vagy teljesen megbízhatatlanok, vagy (éppen ezért) nem állnak rendelkezésre.

A modern vállalat piaci értékének, azaz a tulajdonosa vagyonának legfőbb eleme, az úgynevezett „goodwill” nem mérhető. Pedig a piacon a vállalatért elsősorban annyit adnak, amennyi szellemi tőkével rendelkezik. Maga a fizikai tőke, amelynek az értékelése a vállalati mérlegben szerepel másodlagos. Ma a gyártás sokkal könnyebben megoldható, mint az értékesítés. Ez a leginkább nyilvánvaló a gyógyszeriparban. Az ilyen vállalatok piaci értéke szempontjából másodlagos, hogy mekkora az eszközállománya, hiszen annak nagy része el sem adható. Az elsődleges az, hogy milyen engedélyezett gyógyszerek forgalmazási joga van, és az meddig van a birtokában, milyen gyógyszerei vannak, milyen reménnyel rendelkezik klinikai kísérletekkel igazolt, illetve már konkrét hatásági engedélyezés alatt, milyen kutatási eredmények szivárogtak ki a laboratóriumaiból, milyen hálózata van a bevezetésre és a terjesztésre stb. Mivel ezek a mindennél fontosabb vagyonelemek nem mérhetők, nagyságuk az adóhatóságok által nem ellenőrizhető, nem is szerepelnek a mérlegben. Ugyanakkor ezekről hírek keringenek a tőkepiacon és alakítják a részvények árfolyamát. Itt is azzal a jelenséggel állunk szemben, hogy ami fontos, az nem mérhető.

Hasonlóképpen számolni kell azzal, hogy a külkereskedelem egyre nagyobb hányada országok közötti, de csak vállalaton belüli forgalom. A közgazdászok azonban még mindig komolyan veszik a külkereskedelmi mérlegek alakulását, holott az is egyre inkább értelmét veszti. 1990-ben az Egyesült Államok külkereskedelmének felét tette ki az amerikai vállalatok hazai és külföldi egységei közötti forgalom. Elvben a vámhivatalok számára a statisztikai lapokon szereplő árak ellenőrizhetetlenek, azok nagysága attól függ, hogy hol előnyösebb adózási szempontból a vállalatnak a nyereség megjelenítése. A vállalatok számára egyre inkább az a fontos, hogy hol termelje az egyes alkatrészeket, hol szerezze be az egyes szolgáltatásait, és egyre inkább lehetetlen olyan helyet találni, ahol egy termék előállításához szükséges minden alkatrészt és szolgáltatást kedvezően be lehet szerezni. A nemzetközi munkamegosztás egyre kevésbé végtermékekben, egyre inkább a végtermék előállításához szükséges beszállítói, szolgáltatási és együttműködési kapcsolatokban jelentkezik.

A vállalati tulajdonok is egyre nemzetközibbakké válnak. Az Egyesült Államokban 1970-ben a nem banki nagyvállalatok tőkéjének még csak 2 százaléka volt külföldi kézben, ma már közel van ez a szám a 15 százalékhoz. Ehhez vegyük figyelembe, hogy az Egyesült Államok esetében egy kontinensnyi országról és piacról van szó. Minél kisebb egy ország, annál nagyobb ott a külföldiek tőkerészesedése. Ugyanakkor az ország külföldi befektetéseinek részaránya is ezzel közel párhuzamosan növekszik.

Látnunk kell azt is, hogy a költségvetésből egyre kevesebb a beruházás, egyre több az oktatás. A költségvetés felhasználása is azt tanúsítja, hogy ma már az infrastruktúránál is fontosabb a szellemi tőke gyarapítása: 1960-ban a költségvetés 24 százaléka volt beruházás, 1991-ben már csak 11 százaléka.

25 éve gyorsabban nő az oktatási kiadás, mint a nemzeti jövedelem. A növekedés reáláron megközelíti az évi 5 százalékot. Ennek ellenére az egy tanulóra jutó költségvetési támogatás még mindig kisebb mint nyolc más országban: ezek Svédország, Norvégia, Japán, Dánia, Ausztria, Németország, Kanada és Svájc. Számolni kell továbbá a közbiztonság árával: a vállalkezési keretek között működő védelmi szolgálat ma az Egyesült Államokban 2,6 millió embert foglalkoztat, többet mint akár a hadsereg, akár a rendőrség. A keresetük pedig minden más szakmáénál jobban nőtt.

A nyugat-európai minta válsága

Ahogv fejlődik a társadalom, úgy szélesedik ki az a világ, amelynek haladásához kötődik a mi nemzeti sorsunk is. Ez a világ, a modern világgazdaság tágabb, mint valaha volt, mégis nekünk elsősorban Európában kell helyünket megtalálni. Sokan hiszik azt, hogy ennek az európai beilleszkedésnek csak az a feltétele, hogy tagjai lehessünk az Európai Uniónak, ha felvesznek, nemzeti sorsunk megoldása egyszeriben a helyes vágányra kerül. Ebben a leegyszerűsített és megalapozatlan jövőképvben azonban részben naívság, részben a megoldandó feladatokról való menekülés húzódik meg.

Korábban is voltak olyan vezetőink, akiknek erősen leegyszerűsített volt a jövőképe, de korábban a sorsunk sokkal függetlenebb volt Európa egészétől. A Nyugathoz való csatlakozás persze mindig progresszív célnak számított, mára annyiban változott a helyzet, hogy sorsunk szinte mindenben összekapcsolódik vele. A múltban minden „nyugatosság” igényességet jelentett, vagyis azt, hogy életünk tartalma és az erkölcsünk legyenek nyugat-európaiak. Nyugatos nagyjaink elsősorban maguktól és általában az emberektől várták el azt, hogy valóban nyugatiak legyenek. Jelenleg ez a törekvés teljesen leegyszerűsödött. Most néha abban is nyugatiak akarunk lenni, amit valójában a Nyugat sem tett magáévá. Korábban elég lett volna a királyaink számára, ha őket és az országot a Nyugat szövetségesének tekinti. Ha a lakosság erkölcsé és életszínvonala nem válik előzőleg nyugat-európaivá, akkor gyakorlati jelentősége nincs, hogy a kormányunk az Európai Unió tagjaként részt vesz annak összejöveleiben. Ma a térség országainak teljes élete részévé vált nemcsak Nyugat-Európának, hanem az egész fejlett világnak. Ezért már nem elég a formális csatlakozás.

A történelem új szakaszba lépett. Eddig a szomszédok voltak a legnagyobb versenytársak, csak rovásukra lehetett gazdagodni. Ma már a szomszédokkal teljes az érdekközösség, mert mi csak akkor lehetünk gazdagabbak és európaiabbak, ha a szomszédaink is azokká válnak. A kölcsönös és globális függések rendszere megkívná, hogy vezetésünknek és az egész nemzetnek legyen fogalma arról, hogy mi történik jelenleg és a belátható jövőben a világban, főleg a hozzánk kultúrában és civilizációs jellegben is közelálló részében. Különösen fontos lenne annak a tisztázása, hogy várhatóan mi lesz (vagy lehet) a helyünk e gyorsan változó környezetben.

A szocializmus bukása után az az illúzió uralkodott el politikánkban, hogy a szocialista útról való letérésünk után nincs is más feladatunk, mint beleilleszkedni abba a világba, amely az elmúlt ötven év során jól szerepelt. Fel sem merült, hogy ugyanazon az úton jár-e a nyugati civilizáció, amelyen az elmúlt ötven év során sikerrel járt. A jelenkor válságát mi a saját válságunkként éljük át, de a rendszerváltás óta a mi válságunknál súlyosabb válsággal küzdenek egyes európai volt szocialista országok. A jelenkor fejlett nyugati társadalmait viszont válságmentesnek tüntetjük fel, úgy teszünk, mintha ott minden a legnagyobb rendben volna. Arról szó sem esik, hogy az elmúlt ötven éven év alatt mennyit változott a fejlett országokban a társadalom és a gazdaság, illetve a társadalmi és a gazdasági hatékonyság.

Látni kell azonban, hogy a legutóbbi negyedszázadban az európai civilizációhoz tartozó térség egészében a jövőkép kialakítását egy korszerűtlen közgazdasági iskola uralja, mely nem veszi figyelembe, hogy csökken az egész európai civilizáció versenyképessége a távol-keletivel szemben. Az utóbbi harminc évben nagyon lemaradtak a latin-amerikai, az elmúlt hat évben pedig az európai volt szocialista országok is. A legutóbbi évekre jellemző technikai fejlődés és világgazdasági expanzió, szöges ellentétben van ezzel az európai civilizáció talaján uralkodó közgazdasági iskolával, s az abból fakadó gazdaságpolitikai stratégiával, amely az elmúlt közel húsz év során jellemzővé vált Európában, illetve az európai civilizációs jelleggel uralt világban. A jelen század vége várhatóan az európai civilizáció világgazdasági egyeduralmának megtörését hozza!

A század elején még Nyugat-Európa volt a világ politikai és gazdasági központja, ide összpontosult a világ gazdasági és katonai erejének kétharmada. Nyugat-Európánál dinamikusabban csak Észak-Amerika fejlődött, amely a nyugat-európai civilizáció legfiatalabb, és azt a legerősebben megjelenítő tagja volt. A világ azon részei, amelyek nem tartoztak az európai civilizációhoz, vészesen lemaradtak, s így mindenki számára az látszott a fejlődés legfőbb lehetőségének, hogy átvegye az európai civilizáció centrumában alkalmazott módszereket, amelyek a klasszikus közgazdaságtan liberális iskolája talaján jöttek létre. A változó tények és tendenciák azonban egyre inkább azt bizonyítják, hogy ezek a módszerek nem a legjobbak, s az élvonalban maradást sem biztosítják. Sürgetővé vált az új tudományos és technikai változásokhoz jobban alkalmazkodó programalkotó gondolkodás igénye.

A legfejlettebbek számára sem mindig garantált a legjobb megoldás. Így volt ez az 1930-as években, és így van ez most is. Jelenleg ugyanis a legfejlettebbek soha nem látott fölényben vannak a saját perifériáikkal és félperifériáikkal szemben, de egyre jobban veszítenek fölényükből a kelet-ázsiai térség országaival szemben. Sok tekintetben ez volt a helyzet az 1930-as években is, amikor kiderült, hogy azok fejlődtek jobban, akik mérsékelték a liberalizmusukat. A század elejének sikerországai, a szociáldemokrata skandinávok, majd a New Deal-t bevezető Egyesült Államok voltak. A második világháború következménye, hogy a fejlett világban az a liberális politika megbukott, amelynek az európai civilizáció e század első felében megvalósuló sikereit köszönheti.

A jelen század közepét követő harminc év az emberiség történetének legsikeresebb korszaka. A világtörténelemben ugyanis nem volt még példa sem ilyen gyors gazdasági növekedésre, sem arra, hogy ebből arányosan részesüljön a fogyasztás, a lakosság életszínvonala is arányosan emelkedjen. Az európai civilizáció utolsó nagy fellendülését a jóléti államok megjelenése jelenti. A világháború által kialakított hadigazdaság hozta be azokat a társadalmi és gazdasági változásokat, amelyek a következő harminc év fergeteges fejlődésének alapját képezik. A fejlett világban kialakultak a jóléti államok, amelyekben az életszínvonal 3-4-szeresére nőtt, s az emberiség története során először a társadalom a lakosság egészének a társadalma lett.

Ez volt a nyugati civilizációs élvonalnak az a viharos fejlődése, amivel senki sem tudott lépést tartani (Japán, majd néhány kisebb európai és távol-keleti néptől eltekintve). A nyugati civilizáción belül azonban alapvető súlypont-áthelyeződés történt. A katonai és gazdasági súlypont Észak-Amerikába tevődött át. A század közepére Nyugat-Európa és azon belül a korábbi vezető világhatalmak másodrangú szerepbe szorultak vissza. 1956 nemcsak a magyar és a kelet-európai szocialista történelem nevezetes évszáma, hanem a világtörténelemé is: a szuezi válság azt bizonyította, hogy csak két katonai erő van a világon: az észak-amerikai és az orosz, ami azt is jelentette, hogy Nyugat-Európának ugyan még mindig nagyon jól megy, de már nem szabhat irányt a fejlődésnek.

Ekkor persze még nem volt nyilvánvaló, hogy a szovjet hatalom gazdasági tekintetben agyaglábakon áll, s hogy nem más, mint a múlt századi imperializmus utóélete, az orosz nép birodalmi másodvirágzása. Még az sem volt nyilvánvaló, hogy a szovjet szuperhatalom az alkalmazott politikai és gazdasági módszerektől függetlenül képtelen a versenyre, a gazdaság élvonalába való felzárkózásra. Azt viszont kellett volna látni, hogy Kelet-Európa azért képtelen felzárkózni, mert a civilizációja erre nem teszi még alkalmassá. A tudomány azonban még mindig nem jutott el oda, hogy figyelembe vegye Max Weber közel száz éves tanítását, miszerint a világ társadalmi és gazdasági élvonalába való felemelkedésnek elsősorban kulturális, civilizációs és nem módszertani feltételei vannak.

Mivel Kelet-Európa népei nem rendelkeznek a civilizációs előfeltételekkel, hiába van kiváló hadseregük, atombombájuk, hiába alkalmaznának másutt hatékony módszereket, nem érhetnek el eredményeket. A Szovjetunió lehetett katonai téren szuperhatalom, ugyanakkor hiányoztak azok a feltételek, amelyek alapján a világ gazdasági élvonalába emelkedhetett volna.

Az egyre jobban összefonódó világában egyetlen társadalom vagy ország sem vonhatja ki magát az alól, ami körülötte a tudományokban és a technikában, a világpolitikában és a világgazdaságban történik. Viszont csak az azonos civilizációs körön belül és a közel azonos gazdasági szinten lévők között lehet a bevált módszereket alkalmazni. Minden civilizációnak, és minden szinten más módszerekre van szüksége. A jelenlegi világproblémák döntően abból a feltételezett igényből fakadnak, hogy minden társadalomnak a politikai és gazdasági berendezkedését nyugati mintára kell végrehajtania, függetlenül attól milyen civilizációhoz tartozik, illetve milyen a világ gazdasági élvonalához viszonyított fejlettsége. A nyugati világ tudományos és technikai fölényére, katonai erejére támaszkodva mindenütt a saját polgári demokráciáját és a saját liberális gazdaságpolitikáját igyekszik bevezetni. Ennek következményeként századunkban a világ társadalmi relatíve egyre jobban lemaradnak, társadalmi stabilitásuk egyre romlik.

Az ugyan aligha vitatható, hogy a megfelelő módszerek esetében sem lenne homogén a világ társadalmainak közössége, nem csökkent, hanem nőtt volna a fejlettek és az elmaradottak közötti különbség, csak az feltételezhető, hogy ezek a különbségek nem lennének ilyen végletesek. Erre mutat, hogy azok a társadalmak értek el viszonylag jobb eredményeket, amelyek nem másolták a Nyugaton bevált módszereket, hanem igyekeztek megőrizni kulturális és civilizációs értékeiket.

Az ajánlatos útra a sikerek világítanak rá. Japán minden bizonnyal helyes irányt választott magának akkor, amikor részben külső nyomásra, részben saját meggyőződésből politikai és gazdasági struktúrájában átvett megoldásokat a Nyugattól (elsősorban az Egyesült Államoktól), s ugyanakkor nagyon vigyázott arra, hogy sajátos nemzeti kultúráját megőrizze, hogy gazdaságát ne szolgáltassa ki a nála sokkal erősebbek és gazdagabbak szabad/világpiaci versenyének.

A felvilágosult individualista Európa népei közé tartoznak az Alpok és a Pireneusok két oldalán élő népek: a svájciak, a bajorok, a svábok, az észak-olaszok, az osztrákok, a szlovének, a katalánok és a baszkok. Ez az európai civilizációs kör a reneszánszban volt élenjáró, de a legutóbbi évtizedekben még a puritán európaiaknál is gyorsabban fejlődött. A század elején még jellemző lemaradását a század végére teljesen behozta. Ebbe a csoportba sorolhatók az Egyesült Államok déli és nyugati államai is.

A mediterrán népek az ókori Mediterrán Európa szülöttei, akik létrehozták az európai civilizációt. A vezető szerepet az óceánok meghódítása után elvesztették. Ebben a században pedig egyre jobban lemaradtak.

Kelet-Európa civilizációja addig volt az élvonalban, amíg Konstantinápoly volt a központja, Görögország a kulturális élcsapata és Kis-Ázsia a gazdasági bázisa. Ahogy az eredeti területeit az iszlám elfoglalta és ott a maga világát rendezte be, súlypontja az orosz sztyeppékre tevődött át. Ezzel egyre jobban eltávolodott a klasszikus európai karaktertől. Jó háromszáz éve ugyan újra és újra kísérletezik a nyugati civilizációhoz való csatlakozáshoz, de ezek a kísérletek mindig kudarcot vallottak.

Nemcsak az európai kultúrcsalád ilyen sokszínű, hanem a távol-keleti is. Ahogy a németségen belül az északiak puritánok, a bajorok pedig individualisták, hasonló különbség van a kiemelkedően homogén japán nép északi és déli fele között is. Ez tapasztalható Vietnám esetében is, ahol az északiak puritánok, a déliek pedig individualisták. Az ennek megfelelő különbségek sokkal nagyobbak Kína esetében. Ezt jól jellemzi az a tény, hogy csak a délnyugat-kínaiak vándoroltak ki a diaszpórába, előbb csak Délkelet-Ázsiába, ma pedig már a két Amerikába is. Ahogy az európai kultúrkörön belül a középkorban elsősorban az olaszok és a zsidók töltötték be a gazdasági élet kulcspontjait, úgy látták és látják el ezt a funkciót a délkelet-kínaiak Ázsiában.

Természetesen más kultúrkörökön belül is megtalálható a két civilizációs karakter jelenléte. Szinte minden nagy kultúrán belül évezredek óta voltak individualista kereskedőnépek, elég az örményekre, a perzsákra utalni vagy Kelet-Európában a merev szovjet rendszeren belül is vígan kereskedő grúzokra.

Az európai történelem is azt tanúsította, hogy az európai kultúrcsaládon belül a fenti kultúrterületek mindegyike mindig eltérő társadalmi berendezkedést, vallást, ideológiát hozott létre. A különbségek - elsősorban a gazdasági fejlettségi szintek differenciálódása következtében - az ipari forradalom után megnőttek, a jelen század során pedig megsokszorozódtak. Nagymértékben megnőtt Európán belül a gazdasági összefonódottság, az egyes nemzetek gazdaságai a korábbinál sokszorta jobban integrálódtak, de a kulturális különbségek változatlanul megmaradtak, sőt, az önálló kulturális arculat megőrzésére való törekvés egyre jobban felerősödött.

Melyik civilizációs tulajdonságnak milyen gazdasági feladat felel meg jobban? E kérdésre is sokkal jobb választ adott a gyakorlat, mint az elmélet. Azok az országok, amelyek lakosságát a puritanizmus jellemzi, szinte spontán folyamat eredményeként a reálgazdaságra, a termelésre koncentráltak. Kiderült, hogy minél puritánabb egy társadalom kultúrája, annál jellemzőbbé válik abban az exportra termelés, a munkaadó és munkavállaló közötti jó kapcsolat, az inflációellenes gazdaságpolitika. A puritán népek országaiban aktív a külkereskedelmi mérleg, kicsi a munkanélküliség, mérsékelt a jövedelemelosztás, kemény és felértékelődő a devizájuk, a gazdaságpolitikájuk a reálfolyamatok közvetlen irányításának nagyobb teret szentel. Ezekben az országokban viszonylag kemény az élet, sok a munka, drága a lakás, az élelem. A történelem során gyakran volt nagyon fontos hatalmi tényező, hogy a puritán népek voltak a jó katonák. A legmodernebb haditechnika mellett azonban csökkent a puritanizmus előnye katonai téren.

Egészen más jellemzi az individualista népek országait. Az individualistáknál az élet minősége viszonylag jobban előtérbe kerül, nagyobb figyelmet szentelnek a kereskedelemnek, a szolgáltatásoknak, náluk alacsonyabb a munkaidő és a munkaintenzitás, valamint rendszerint többet költenek, mint amennyi forrásuk van. Ennek következtében az átlagosnál nagyobb az infláció, jobban romlik a devizájuk, jellemző mind belföldön, mint otthon a magas adósságállományuk. Ezeket a népeket nem jellemezték különösebben a katonai erények. Más karakter jó katonának, és más alkalmas kiskereskedőnek.

Jelenleg csak az európai és a távol-keleti kultúrkörbe tartozó puritánok és az individualisták alkalmasak arra, hogy feljussanak a társadalmi és gazdasági élvonalba, illetve csak ők képesek a korábbi pozíciójukat megőrizni. Ezért azt kell mondanunk, hogy jelenleg csak e két kulturális értékrend érett e kor követelményeinek kielégítésére.

Az ezredfordulóhoz közeledve azt kell látnunk, hogy Nyugat-Európa veszít a Távol-Kelettel szemben. Mintha nem ismertük fel volna, hogy nemcsak Nyugat-Európa veszítette el katonai és gazdasági vezető szerepét, nemcsak a szovjet szuperhatalom dőlt össze, hanem gazdasági tekintetben az egész nyugati - helyesebben európai civilizáció is egyre inkább lemaradóban van. Az európai civilizáció az utóbbi két évtizedben gyors ütemben teret veszít a távol-keleti térség országaival szemben, ami felveti korunk legnagyobb kérdését, vagyis azt, hogy mennyire vannak objektív okai az európai civilizáció lemaradásának, és mennyiben adnak erre helyes magyarázatot a nyugati civilizáció területén jelenleg alkalmazott liberális módszerek.

A válaszhoz először lássuk a tényeket. A század második felében a kelet-ázsiai térségben a gazdasági növekedés üteme jelentősen meghaladta az európai civilizáció átlagát. Történt ez annak ellenére, hogy az európai civilizáció egészen az 1970-es évek közepéig a leggyorsabb gazdasági növekedését élte meg. Az utóbbi húsz évben az ütemkülönbség nagyon felgyorsult. Könnyű belátni, hogy mihez vezet az, ha a jelenlegi trendek érvényesülnek a közvetkező néhány évtizedben.

A második világháború és az olajválság között az európai civilizáció világviszonylatban meg-négyszerezte a termelését és az életszínvonalát. Az utóbbi jelentőségét különösen hangsúlyozni kell. Ez az időszak ugyanis egyedülálló az emberiség történetében abban az értelemben, hogy a termeléssel együtt nőtt a lakosság életszínvonala is. Ebben az eufórikus fejlődésben nem volt feltűnő, hogy a Távol-Keleten, Japánban még ennél is gyorsabb a gazdasági növekedés. Nem volt feltűnő, mivel először a siker csak Japánra koncentrálódott, s azt mint a nyugati civilizáció által kialakított gazdasági módszerek bevezetésének a hatékonyságát értékelték. A magyarázat annál is inkább elfogadhatónak tűnt, mivel a második világháborút követő években csak ott volt ilyen látványos a gazdasági növekedés, ahol az észak-amerikai politikai befolyás érvényesült. A távol-keleti gazdasági csodákat egyszerűen a nyugati kapitalista rendszer bevezetésének tulajdonították. Úgy gondolták, hogy Kelet-Ázsiában a nyugati gazdasági módszerek átvételének előnye bizonyosodott be a kommunista rendszerrel szemben!

Arra viszont senki nem figyelt, hogy ugyanezek a nyugati módszerek csődöt mondtak a világ elmaradott felében, mindenek előtt Latin-Amerikában, Indiában, az arab világban és Afrikában. A század közepéig a világ gazdaság élvonalába jutás csak a nyugat-európai civilizáció puritán területein valósult meg. Hiába exportálták ezeknek a módszereit bárhova a világon, azok ott eredménytelenek maradtak. Kivételt csak az jelentett, amikor puritán civilizációhoz tartozó országban nyílt meg a lehetőség a politikai és gazdasági önállóságra. Ennek tipikus példája az, ahogyan a puritán skandináv civilizációhoz tartozó finnek a cári orosz birodalom egyik legszegényebb népéből Európa egyik leggazdagabb népévé emelkedtek fel. Az európai civilizációs körön belül a másik sikerterület az Alpok és a Pireneusok két oldala.

Ha azt vetjük össze, miként gyarapodott az előző és a jelen században az európai civilizáció centrumához tartozó népesség, azzal, hogy új országok illetve népek léptek a fejlettek sorába, akkor a múlt század viharos expanziójával szemben a jelen század már alig mutatott növekedést ebben az értelemben. Az európai civilizáció centrumának csökkent dinamizmusánál is sokkal nagyobb probléma az, hogy a centrumhoz képest a perifériák egyre jobban lemaradnak. A század elején a legszegényebb európai országokban az egy lakosra jutó nemzeti jövedelem mintegy fele volt a leggazdagabb Angliáénak, ma legfeljebb tizede. Világviszonylatban

még nagyobb a relatív lemaradás. A század elején a legszegényebb országban az egy lakosra jutó nemzeti jövedelem ötöde volt a leggazdagabbénak, ma legfeljebb ötvenede.

A perifériák lemaradásának okait illetően le kell számolni néhány nagy illúzióval, illetve újszerűen kell látnunk néhány tényezőt.

Az ipari forradalom óta egészen a század közepéig egyértelmű volt a nyugat-európai civilizáció fölénye a világgazdaságban. Ez a fölény most megszűnőben van. Japán után az utóbbi húsz évben már az egész távol-keleti térség kétszer-háromszor gyorsabban fejlődik, mint a Nyugat. A század végére az egész távol-keleti civilizáció, a gazdaság vált sokkal sikeresebbé. A nyugati civilizáció országaiban érthetetlenül közömbösen fogadták, hogy a gazdaság fejlődése a korábbi harminc éves tempójához képest lelassult, miközben a távol-keleti országok fejlődése meggyorsult, pedig aligha lehet elképzelni nagyobb történelmi eseményt, mint azt, hogy évtizedek óta nem a nyugati civilizáció produkálja a leggyorsabb gazdasági fejlődést.

Pedig a távol-keleti sikerek jelentős részben az európai civilizáció által uralt gazdaságban elkövetett hibák következményei. Az ún. nyugati civilizáció relatív lemaradása nem a társadalmi és gazdasági válságjelenségek külső, hanem belső okaira vezethető vissza. Az európai civilizáció relatív gazdasági lemaradásának elsődleges oka a neoliberais gazdaságpolitika uralomra kerülése. Az alkalmazott gazdaságpolitikában kell ugyanis keresni annak az okát, hogy a munkanélküliség jelentősen megnőtt, hogy a felhalmozások, illetve a megtakarítások szintje csökkent, hogy ebben a szférában nem a félig fejlettek felzárkózása, hanem azok lemaradása a jellemző.

Mi jellemzi jelenleg a világgazdaságnak a nyugati civilizáció által alakított részét? A század végének legjelentősebb történelmi eseménye, hogy a nyugati civilizációs körhöz tartozó világgazdaság a Távol-Kelethez képest rohamosan lemarad. A lemaradást jelentős mértékben a neoliberais politika uralomra kerülése okozza. Ez a neoliberais konzervativizmus időleges jelenségnek fog bizonyulni a legfejlettebbek körében is, annak ellenére, hogy az árát elsősorban az utolérni akarók fizetik meg. A távol-keleti sikerek elsődleges magyarázata az, hogy az ottani társadalmak nem vették át a nyugati neoliberais politikai szemléletet és gazdasági gyakorlatot. A távol-keleti térség lélegzetelállító gazdasági sikereinek ugyan számos kulturális és civilizációs oka van, de az legalább olyan fontos, hogy nem volt hajlandó igazodni a Nyugat által képviselt neoliberais politikai divathoz, amely az utóbbi évtizedekben vált a nyugati világban még a korábbinál is jellemzőbbé.

Érdekes jelenség, hogy az ipari forradalom óta mindig haladó liberalizmus az elmúlt húsz évben szövetséget kötött a konzervatív középjobb politikával. Korábban a liberalizmus mindig balra kereste a szövetségeseit, soha nem jobbra, még kevésbé a konzervatívok között. Ezt az ellentmondást azzal igyekeztek palástolni, hogy neokonzervativizmusról beszélnek, ami fából vaskarika. A liberalizmus bizonyos ágazatainak a konzervativizmussal való szövetsége először az Egyesült Államokban jelent meg. Itt a gazdaságilag és kulturálisan erős liberalista rétegek republikánus középjobbal szövetkeztek a progresszív demokratákkal szemben, akik mindig a szociálisabb megoldást jelentették (különösen a New Deal óta). Ők (ott) elég gazdagok és erősek voltak ahhoz, hogy ne keressenek az átlagos szint alatt politikai szövetségest. Így lett az Egyesült Államokban jellemző, hogy a gazdasági életben liberálisok és a konzervatívok egy táborba kerültek.

Ez a neoliberalizmus azonban először nem az Egyesült Államokban, hanem Angliában került uralomra. Az észak-amerikai liberális-konzervatív szövetség lebegett Angliában Thatcher szeme előtt is, legfeljebb az volt a különbség, hogy az angol liberális politika hívei nem csatlakoztak a szövetséghez. A Thatcheri neoliberalizmus liberálisok nélkül valósult meg. Anglia

azonban nem lett volna elég erős ahhoz, hogy e szemlélet az egész európai civilizációs körön belül uralomra kerüljön, ehhez arra volt szükség, hogy az Egyesült Államokban is győzzön, ami megtörtént Reagan elnökké választásával.

Másik tendencia, hogy a világgazdaságnak az európai civilizációs körhöz tartozó részén a munkanélküliség krónikussá vált. Húsz évvel korábban elképzelhetetlennek tartották volna azt a munkanélküliségi szintet, amely ma e térség fejlett országaira jellemző. Az 1930-as évek gazdasági válságából való kilábalás óta a munkanélküliség alacsony szinten volt. A nyugati civilizáció az utóbbi ötven évben munkaerő-kapacitását, ha nem is mindig racionális célokra, de viszonylag jól kihasználta. E téren azonban az utóbbi húsz évben fokozatos gazdasági romlás volt a jellemző. Nemcsak a statisztikailag kimutatott munkanélküliség nőtt meg, hanem még ennél is nagyobb mértékben csökkent a munkaerő-potenciál kihasználása azzal, hogy közel negyedével kevesebb lett az évente a munkahelyen ledolgozott munkaórák száma és megnőtt a munkaképesek nyugdíjba menetele. Ha a társadalom munkaerő-kapacitásának kihasználását vetjük egybe, akkor kiderül, hogy a nyugati demokráciákban alig fele a távol-keleti országokban jellemzőnek. Ott nemcsak a munkanélküliség kisebb, hanem sokkal nagyobb és intenzívebb a ledolgozott munkaidő. A nyugatiak és a kelet-ázsiaiak világgazdasági versenyében az utóbbiak sokkal jobb munkaerő-kihasználása és több munkája a döntő tényező. Nagyon fognak csalódni azok, akik ezt a hátrányt a szabadverseny liberalizmus jó szelekciójával akarják ellensúlyozni.

További tendencia, hogy a nyugati világban belül nem csökkentek, hanem nőttek a gazdag és a szegény társadalmak közötti különbségek. Éppen azok maradtak le egyre jobban, akiknek reális reményeik lehettek volna az utolérésre. A helyzet romlása a legjellemzőbb a félperifériákon, ahol a fokozódó lemaradás mellett tovább nőttek a társadalmi feszültségek. A lemaradás nemcsak a gazdaság pillanatnyi teljesítőképességén mérhető, hanem még inkább a társadalmi deformációkban. Ezt illusztrálják a latin-amerikai országok, amelyek exponenciálisan eladósodtak; társadalmuk kevés gazdagra és sok, egyre reménytelenebb helyzetbe jutott szegényre szakadt szét; az urbanizációja elszabadult, kezelhetetlenné vált; a munkaerő-kapacitás kihasználtsága rosszabb, mint ami az 1930-as években a fejlettek között kialakult; a külkereskedelmük egyre inkább gyarmati státusznak felel meg; végül az inflációjuk sokszorosa a megengedhetőnek.

Az elmúlt évek során a gyorsan lemaradókhöz csatlakoztak az európai volt szocialista országok is. Jól rávilágít a neoliberais gazdaságpolitikai módszerek csődjére az a tény, hogy amíg azok a poszt-szocialista országok, amelyek a nyugati civilizáció gazdaságpolitikai útjára tértek, még a korábbinál is gyorsabban maradnak le a centrumhoz képest, azok a kelet-ázsiai szocializmusok, amelyek a saját kultúrkörük útját járják, viharos gyorsasággal gazdasági eredményeket érnek el.

Negyedik tendencia, hogy világgazdasági viszonyokkal szemben egyre inkább versenyképtelenné vált európai szocializmusok az elmúlt hét év során nagy lépéseket tettek a politikai demokrácia és a piacgazdaság irányába, de ennek következtében a gazdasági teljesítményük jelentősen elmarad még az előző rossz szocializmusuk mögött is. Kelet-Európa történelme ezer év óta nem ismer ilyen gyors leszakadást, mint ami az elmúlt években történt, s ami a belátható jövőre is várható. A rendszerváltás szétverte a szocializmus erényeit, de nem korrigálta a hibáit. Megszűnt a létbiztonság, a teljes foglalkoztatás hibájából az alulfoglalkoztatás és a nagyméretű nyílt és tartós munkanélküliség még nagyobb hibájába estek. A jövedelmek gyorsan és túlságosan differenciáltak lettek. Latin-amerikai méreteket kezd ölteni a leszakadt, a reménytelen helyzetben lévő társadalmi rétegek nagysága. A korábban túlságosan a termelésre koncentrált gazdasági struktúra átesett a másik végletbe, mert a kereskedelem, a másod-

gazdaság, a fekete- és szürkegazdaság, valamint az autark gazdálkodás kapott a kívánatosnál nagyobb hangsúlyt. A gazdaság társadalmi szervezettsége és a reáltermelés békeidőben soha nem tapasztalt módon esett vissza.

Az európai posztkommunista társadalmakról azt lehet elmondani, hogy az elmúlt fél évszázad során fokozatosan enyhítették azt a bizantikus sztálinizmust, amely a második világháború után jellemző volt. Mire a rendszer megbukott, az alapvetően rosszat már elég jól és rugalmasan csinálták. Ezután megnyílt a lehetőség arra, hogy egy alapvetően jobb útra térjenek. Az átmenet azonban eddig hibás úton és módszerekkel kezdődik, az új rendszer rosszabbnak mutatkozik, mint amilyen a már viszonylag jól csinált, de alapvetően rossz út volt.

A neoliberális gazdaságpolitika még a leggazdagabb és a legerősebb országokban is csak addig marad hatékony, amíg a katonai kiadásokat mesterségesen magas szinten tartják. Ez a szovjet fenyegetettség hiányában azonban a legkevésbé éppen a liberális politika mellett tartható. A hidegháború viszonyai között nagyon erős és széles volt Kelet-Európa népei körében az amerikaiak felé megnyilvánuló szimpátia. Ez a rendszerváltások után gyorsan és alapvetően elolvadt, sőt, megnőtt az Amerika-ellenesség.

Jelenleg az európai civilizációhoz tartozó területek gazdasági növekedése a lényegesen kisebb a kelet-ázsiai gazdaságok növekedésénél. Ezen belül a centrum még lassan nő, de a fél-perifériák, Latin-Amerika és Kelet-Európa egyre jobban lemarad. Ezzel szemben a távol-keleti országokban az éves növekedés a korábbi 5 százalékról a 10 százalék közelébe került. Ezen belül a térség perifériája és félperifériája még gyorsabban fejlődik.

Ennél is rosszabb a kép akkor, ha a horizontális terjeszkedést vetjük össze. Az európai civilizáció két nagy félperifériáját jelentő Latin-Amerika és Kelet-Európa nemcsak a múlt század második felében, de a második világháború után is évtizedeken keresztül felzárkózónak tűnhetett, az utóbbi években visszaesik, sőt lefelé zuhan. Mivel a két térség mind népességét, mind területét tekintve megkétszerezné az európai civilizáció világ gazdaságát, a leszakadásuk világtörténelmi bukást jelenthet az európai civilizáció számára.

A távol-keleti térséget ezzel szemben az jellemzi, hogy mind lakosságát, mind területét tekintve megsokszorozódik. A jelen tendenciák alapján fel lehet rajzolni, hogy mi várható, amikor 30-50 év múlva az európai civilizáció egy 500 milliós magra és egy 500 milliós perifériára esik szét. Ezzel szemben a Távol-Keleten 2 milliárd embert magában foglaló viszonylag homogén tömb kialakulása valósul meg.

ÚJ KÖZGAZDASÁGTANRA VAN SZÜKSÉG!

A hagyományos közgazdaságtan kitüntetett témáit illetően fel kellene már figyelni arra, hogy a jelen század végére a világ fejlett ötödében egyértelművé vált, a gazdaság alakulásában is minden az embereken múlik: a társadalmi felemelkedés és a gazdasági felzárkózás szinte kizárólag az emberi tényező megfelelőségén alapul. Nincs arra példa, hogy egy nép boldogulása pusztán a körülmények kedvező vagy kedvezőtlen volta miatt néhány évtizedes távlatban sikeres vagy sikertelen, ezzel szemben a közgazdaságtan továbbra is a múlt századi nyomokon halad: a gazdasági sikerek eredőit „csak” a gazdasági tényezőkben keresi. Az új közgazdaságtanra alapozó gazdaságpolitikának a következő stratégiai súlyú megfontolásokkal kell számolni.

A természeti erőforrások mint sikerfeltétel

A természeti erőforrások jelentősége ugyan elolvadt, de a közgazdaságtan kiemelt jelentőséget tulajdonít neki. Hiába bizonyítják egyértelműen a tények, hogy a század második felében a gazdasági sikerek sokkal szorosabban kötődtek a természeti erőforrások szűkösségéhez, mint bőségéhez. Az emberiség története a fejlett társadalmakban fordulatot hozott itt abban az értelemben, hogy a társadalom kulturális és gazdasági teljesítménye már nem az adottságok kedvező voltán, hanem sokkal inkább azok kedvezőtlenységéből fakadó nagyobb kihívás legyőzésén alapul.

Az elmúlt ötven esztendő sikerországainak, sikernépeinek nagy többségét a mostoha vagy szűkös természeti adottságok jellemezték. Elég, ha arra gondolunk, hogy a skandináv népek - kivéve a norvég olajvagyon - az alpi népek, a távol-keleti sikerországok mind mezőgazdasági, mind geológiai adottságaikat tekintve kimondottan mostoha feltételek között érték el eredményeiket. Az elmúlt ötven év lemaradó országainak többsége viszont gazdag természeti adottságokban: lemaradtak a latin-amerikai és a kelet-európai népek, holott mind a mezőgazdasági, mind a geológiai adottságaik rendkívül gazdagok. Elég, ha arra gondolunk, hogy az elmúlt húsz esztendő magas olajárai azokat tették gazdagabbakká és fejlettebbé, akiknek nem volt olajuk, s azok maradtak még jobban le, ahol e nyersanyag nagy bőségben állt rendelkezésre.

Mindebből következően a természeti adottságok kedvező volta nem jár annyi előnnyel, mint amennyi hátrányt jelent az, ha a társadalom csak ezt a gazdagságot akarja hasznosítani. Ezzel szemben az adottságok mostoha volta sokkal több eredményre, erőfeszítésre mozgósít, mint amennyibe a nyersanyagok megvásárlása kerül.

Az olcsó munkaerő mint sikerfeltétel

A közgazdaságtudomány máig azt vallja, hogy a munkaerő olcsósága gazdasági előny. Ezért igyekeznek a gazdaságpolitikuskok a kiáramló bérek mennyiségét csökkenteni. Azt állítják, hogy a munkaerő olcsósága olcsóbbá, azaz versenyképesebbé teszi a termelést. Ezzel szemben a jelenkorban minden termék és szolgáltatás ott a legolcsóbb, ott a versenyképesebb, ahol a munkaerő ára a legmagasabb.

A század tapasztalatai azt mutatják, hogy csak ott nő gyorsan a termelékenység, ahol a munkaerő drága. Be kellene látni, amit minden tapasztalat bizonyít: a munkaerő árának emelkedése nem növeli annyival a termelés költségeit, mint amennyivel a drágulás a termelékenység fokozására ösztönöz. Ahol olcsó a munkaerő, ott nem nő a termelékenység. A század során a fejlett országok bérszínvonala az elmaradottakéhoz képes megtízszereződött, ugyanakkor a termelés komparatív költségei az előbbiekhöz képest csökkentek. A század elején még azért ment az angol textilipar Indiába, mert ott csak harmadnyi volt a munkaerő ára, ma már csak ötvened annyi, mégsem megy oda az ipar. A közgazdaságtudománynak tehát ki kellene mondania: semmi sem hat jobban a termelékenység növelésére, azaz a termelés olcsóbbodására, mint a munkaerő árának emelkedése. Ezzel szemben, ahol alacsony a munkabér, ott reménytelen a technikai fejlődés, a versenyképesség javítása.

A munkaerő árának emelkedése azzal is növeli a hatékonyságot, hogy növeli a vásárlóerőt. Márpedig minél fejlettebb a gazdaság, annál kisebb gond többet termelni, viszont annál nagyobb feladat a termékeket és a szolgáltatásokat eladni. Ez az összefüggés abból fakad, hogy a termelés társadalmi költségei viszonylag állandóak, még vállalati szinten is! Tehát semmi nem csökkenti jobban a termelés egységére jutó költséget, mint a kapacitások jobb kihasználása. Ennek azonban mindig a vásárlóerő szab határt. Természetesen van a kapacitások optimális kihasználásának felső határa. Ezért kell csökkenteni a vásárlóerőt akkor, ha már az adott kapacitások mellett gazdaságosan nem fokozható a termelés. De csak akkor! Amíg azonban vannak kihasználatlan kapacitások, a vásárlóerőt akkor is fokozni kell, ha nagy az infláció és nagy a pénzügyi hiány. Sőt, annál inkább.

A század minden nagy gazdasági válságát az okozta, hogy a gazdaságpolitikusok az infláció és a pénzügyi hiány ellen a kereslet korlátozásával védekeztek. A vállalkozások nyereségrátáját, profitját jobban biztosítja a megfelelő vásárlóerő, mint a bérek alacsony szintje. A vállalkozások számára is többet hoz, ha a termékeinek van vevője, mint az, hogy olcsóbb a munkereje. Ezt egyelőre minden gazdaságpolitikus tagadja, és még nem minden vállalkozó ismerte fel.

Minél fejlettebb a technika, minél gyorsabban változik a vásárlók igénye, annál fontosabb, hogy a munkaerő motivált legyen. A motiváció azonban csak akkor biztosítható, ha magas a kereset. Ezt ma már szinte minden munkaadó belátja. A vállalkozók tudják, hogy a kapun belüli munkanélküliség drága, tehát a létszámmal maximálisan takarékoskodnia kell, de a bérek színvonalát úgy kell alakítani, hogy a munkásaik elégedettek legyenek. Nem lehet a bérek szintjének leszorításával annyit megtakarítani, mint amennyibe kerül az, hogy a munkás nem megelégedett. Jellemző módon a tiszta versenyszektorban alig van sztrájk, bérharc, annál több a költségvetési és az állam által dotált ágazatokban.

Az állam azt hiszi, hogy a költségvetési kiadás azért sok, mert sokat keresnek az ott dolgozók. Pedig nincs drágább költségvetési feladatmegoldás, mint ami rosszul fizetett apparátusra van bízva. Ez két okkal magyarázható: egyrészt a költségvetési dolgozók egy része nagy hatalommal rendelkezik. Az ilyeneket pedig vagy jól meg kell fizetni, vagy korrumpakká válnak (az utóbbi a sokkal drágább megoldás); másrészt a költségvetési dolgozókra állampolgárok, tanulók, betegek vannak bízva. Ezeket a munkákat csak megelégedett emberek képesek jól ellátni. Százszor több kárral jár az ilyenek elégedetlensége, mint amennyit a bérük lefaragásával meg lehet takarítani!

A kormányzati takarékoság mint sikerfeltétel

A közgazdaságtudomány mindmáig azt vallja, hogy a kormánynak mindennel takarékoskodnia kell. A jó kormányzat nem költ olyanra, aminek nincs közvetlen haszna. Ezzel sem egyeznek a tapasztalatok! A tapasztalatok nem bizonyítják, hogy azok a népek mentek többre, amelyeknek olcsóbb kormányzatuk volt, amelyek nem költöttek sokat látszólag haszontalan célokra. Minden közigazdász kidobott pénznek tartja a hadikiadásokat. Ezzel szemben számos sikerország aránytalanul sokat költött a hadseregre, elég Dél-Koreára és Tajvanra hivatkozni. Az ugyan igaz, hogy a tankokból, az ágyúkból, a repülőgépekből nem származik haszon, a felhasználásuk pedig kárral és szenvedéssel jár, de még inkább igaz az, hogy a nyert háború sem hozza a győztest előnybe. Sokkal általánosabb az, hogy a vesztesek járnak jobban, azok érnek el jobb társadalmi és gazdasági eredményeket. A veszített háborúk jó, a megnyertek pedig rossz következtetések levonásával járnak.

Közgazdasági szempontból azonban a hadiipar jobb a munkanélküliségnél. Számos olyan technikai újítást hoztak a hadiipari erőfeszítések, amelyek végső soron a polgári gazdaságban megtérítik a fegyverekre fordított költségeket. Ráadásul a hadiipari munkás közérzete jó, a munkanélküliség azonban melegágya a társadalmat romboló deviáns jelenségeknek, az azokkal szembeni állami fellépés pedig nagyon drága. Dél-Koreában és Tajvanon a munkaerő 4-6 százaléka volt lekötve a fegyverkezésben, s legalább ennyivel alacsonyabb volt a munkanélküliség, mint azokban a nyugati országokban, amelyeket a közgazdászok a gazdasági racionalizmus mintaképének tekintenek. E két ország tehát nem csinált mást, mint a semmittevés helyett fegyverkezett. Az életszínvonal mégis ott emelkedett jobban, ahol a nagyobb munkanélküliséggel szemben a fegyverkezést választották. Ez természetesen nem azt jelenti, hogy a fegyverkezés racionális gazdasági megoldás, csak azt, hogy a nagy munkanélküliséghez viszonyítva a kisebbik rossz!

A Szovjetunióban valósult meg a század legnagyobb fegyverkezési folyamata, a nemzeti jövedelmüknek legalább húsz százalékát emésztve fel. Most, hogy ez a pocsékolás a felére csökkent, a lakosság szegényebb, léte sokkal bizonytalanabb. A mai Oroszország csak annak köszönhetően tekintélyes szereplője a világpolitikának, mert katonai tekintetben még mindig szuperhatalom. Oroszország jövője még sokkal tragikusabb volna, ha nem költött volna elképesztő összegeket és erőforrásokat katonai erejének kiépítésére. Nagyon tévednek azok, akik azt hiszik, hogy azokat az erőforrásokat racionális polgári célokra fel lehetett volna használni. Ha lehetett volna, nem lett volna még a fegyverkezési erőfeszítések ellenére is 20-30 százalékos kapun belüli munkanélküliség. Roosevelttel azzal csinált vitathatatlanul szuperhatalmat és jóléti államot az Egyesült Államokból, hogy elképesztő mennyiségben gyártott és ajándékba adott fegyvereket a szövetségeseinek. A New Deal-t csak a háborús gazdaság mentette meg a belső konzervatív erők restaurációjától.

Kulturálisan ésszerű, gazdaságilag ésszerűtlen?!

A történelemben vannak példák nagy - látszólag öncélú - foglalkoztatási erőfeszítésekre. Az első civilizációk mindegyikére jellemzőek voltak az elképesztően nagy kultikus építkezések, aligha lehet az egyiptomi piramisok építését racionális okokkal indokolni. Mégis döntő szerepet játszott ez a közmunka abban, hogy létrejöhett az első fejlett társadalom. Nem történt más, mint hogy az okos papok rájöttek, az áradás hónapjai során tétlenségre kényszerített fellahokat munkára kell szervezni. Még az sem baj, hogy nem lehet számukra racionális feladatot találni. Ez esetben építsenek a fáraók hóbortjának megfelelő síremlék-óriásokat, piramisokat. Az építkezés azonban zseniális társadalomszervezőnek bizonyult, az építés

szervezeteket, munkamegosztáson alapuló hierarchiát hozott létre, amit csak át kellett ültetni a társadalom politikai és egyházi keretei közé, és máris a korábbinál sokkal korszerűbb társadalom jött létre. Ráadásul piacot teremtett a művészeknek, a műszaki tudományoknak, azok felvirágzását, ugrásszerű fejlődését eredményezte. Mindehhez a „minden racionális célt nélkülöző gigantomániára” volt szükség.

Nyugat-Európa akkor emelkedett először a többi fejlettebb civilizációéval hasonló szintre, amikor egyrészt gigantikus méretű és munkaerő-igényes katedrálisokat épített, ugyanakkor minden racionális célt nélkülöző keresztes háborúban emésztette fel anyagi és emberi erőforrásait.

A közgazdaságtudomány ésszerűsége azonban nemcsak társadalmi méretekben bukik meg, hanem az egyének és a családok életében is. Az egyén és a család életét a racionalizmus csak a lét határán jellemzi. Minél magasabbra emelkedik a fogyasztás a létszükségletek fölé, annál inkább jellemző rá a racionalizmus tagadása. Igaz ez mind a szellemi, mind a gazdasági elit esetében. Ők tudják, hogy ez a szabadság a szükségszerűség háttérbe taszíthatóságát jelenti.

A szellemi elit körében alig találunk olyanokat, akiknek életét a megfontolt mérlegelés és az életvitel racionalizmusa jellemezte volna. Azért lehettek nagyok, mert túlléptek a racionalizmus határán, szabadjára engedték az érzelmeiket, mertek azok parancsára élni. A kispolgári racionalizmus mércéi szerint ugyan súlyos árat fizettek érte, de az ő értékrendszerük szerint megérte. Ők tehát a maguk módján szabadok voltak. Az anyagi gazdagságnak az is lehet a célja, hogy ne kelljen racionálisan élni. Mindent megengedhetnek maguknak, amire vágnak, nem kell mérlegelniük, hogy ennek ellenében mi mindenről kell lemondaniuk. A gazdagok fogyasztásának csak elenyésző hányada az, amit racionálisnak és szükségletkielégítőnek kell minősíteni.

Azt, hogy a tőkés vállalkozó munkaerő-hasznosítási racionalizmusa egyáltalán nem az emberi, de még kevésbé a társadalmi létre általában jellemző racionalizmus, gyermekkorom paraszti világában tanultam meg. A vállalkozó csak olyan munkát végeztet el, amely számára jövedelmező, vagyis a piaci értékítélete során haszna keletkezik. Ezzel szemben az egyén és a társadalom egészen más logikát követel meg a munkaerő-hasznosításban: minden olyan munkát el kell végezni, amelynél nincs jobbra lehetőség. Ez alól a társadalom fejlődése során egyetlen kivétel volt: a klasszikus kapitalizmus, amikor a társadalmi érdeket a tőkés vállalkozók érdeke fejezte ki. Az osztálytársadalmakban ugyan mindig az volt a jellemző, hogy a közvetlen osztályérdek érvényesült, de a makroszintű érdekérvényesülés mögött mindig érvényesülnie kellett annak az egyéni és családi érdekelttségnek is, amely az érdekeit úgy szolgálta, hogy a munkaerőt racionálisan hasznosítsák, vagyis mindig dolgozzanak, amikor az a semmittevésnél jobb volt. Ez nemcsak azt jelentette, hogy akkor is dolgozni kellett, amikor annak a hatékonysága kicsi, átlag alatti volt, hanem még akkor is, amikor egyáltalán nem volt gazdasági hatékonysága.

A múlt társadalmában szinte mindig jelen van, sőt, jellemző az, hogy látszólag sok munka ölt testet gazdasági tekintetben irracionális célok szolgálatában. Nemcsak a kultikus építkezések, a szertartások, ünnepek emésztettek fel sok munkaidőt, hanem a népművészetek is. A díszítő elemek szinte erkölcsi megkövetelése nem szolgált semmiféle racionális gazdasági célt, bár sok esetben több munkát igényelt, mint maga a használati érték előállítása. A használati tárgyak nem lettek azáltal hasznosabbak, hogy díszítésükre sok munkát fordítottak. Mégis az a történelmi tapasztalat, hogy azok a társadalmak bizonyultak életképesebbeknek, amelyek életében nagyon sok munka testesült meg a gazdasági tekintetben esetleg irracionális munkában. A használati tárgyak népművészeti díszítése ugyanazt bizonyítja, mint a közösségek nagy monumentális építkezései: a munkátlan semmittevésnél jobb a racionális célok nélküli munka-

végzés is. Mivel minden társadalomban jelentős, számos társadalomban nagyon nagy volt a racionális célok teljesítése utáni munkaerő-kapacitás, igen jelentős munkavégzés történt gazdasági tekintetben irracionális célok megvalósítására. A társadalmak történetében tehát kezdettől fogva igen jelentős feladat volt a felesleges munkaerő foglalkoztatása, amelyik társadalom nem volt képes ezt a feladatot megoldani, ott elszabadultak a deviáns jelenségek és a társadalom szükségszerűen hanyatlani kezdett.

Gazdaságilag irracionális, politikailag szükségszerű

A vállalkozó racionalizmusát a makrogazdaságra csak a klasszikus kapitalizmus feltételei között lehetett kiterjeszteni. A minőségi változást ezen a téren az hozta, a jelenkor viszonyai mellett már egyáltalán nem tartható fent, hogy csak az a munkaerő kerül a társadalomnak pénzbe, csak annak az eltartásáért felelős, amelyik a munkahelyén nemcsak a bérét, hanem az azzal együtt járó elvárásokat is megkeresi a munkaadójának. A modern társadalomnak nemcsak erkölcsi kötelessége, de gazdasági érdeke is a lakosság egészének az eltartása. Ebből fakadóan egyre jobban elszakad egymástól nemcsak a vállalati érdek és a társadalmi érdekek összessége, hanem a vállalkozói szektor érdeke is elválik a vállalkozók érdekeinek összességétől. Mind a társadalomnak, mind a vállalkozók összességének az az érdeke, hogy a munkaerő-kapacitás kihasználtsága magas maradjon, hogy ne legyen jelentős mértékű (az 1-2 százalékot meghaladó) a tartós munkanélküliség.

A munkanélküliek eltartása olyan társadalmi kötelezettség, mely költségeit az adókból és az elvonásokból kell fedezni, vagyis az végső soron mint vállalati elvonási teher jelenik meg, tehát csökkenti a vállalkozói szektorban az adózás utáni nyereségszintet, azaz a profitot. A közgazdaságtudománynak be kell látnia, hogy a munkanélküliség olyan költség, amely elvonásként jelenik meg. A vállalkozók, ha olyan munkaerőt bocsátanak el, amelyeket más vállalkozók nem alkalmaznak, vagy az nem válhat önfoglalkoztatóvá, akkor közel annyival emelkedik az elvonás, mint amennyi bérköltséget az elvonással megtakarítottak. Ez ugyan az egyes vállalatok szintjén nem így jelenik meg, de a szektor egészére érvényes. Még inkább érvényes ez a pénzügyi hatás a költségvetésre és a társadalom egészére. Ha a vállalkozók olyan munkaerőt bocsátanak el, amelyet más vállalkozók nem alkalmaznak, akkor a költségvetés kénytelen számukra munkanélküli segélyt fizetni. Ennek pedig csak a többletlevonások teremthetnek megfelelő fedezetet. Formai tekintetben az is a vállalati szektort sújtó teher, ha a költségvetési többletkiadást államkötvények kibocsátásával fedezik. Ezzel ugyanis egyrészt csökkentik a vállalati szektor hitelforrásait, másrészt felverik a kamatokat. Ezek végső kihatása minden valószínűség szerint többbe kerül a vállalati szektornak, mint a közvetlen költségvetési elvonás. A munkanélküliek eltartása tehát végső soron éppen úgy terheli a vállalkozói szférát, mint a bérköltség terhelte volna.

Ha eddig csak a munkanélküliség közvetlen pénzügyi hatását vettük figyelembe, nagy hiba, mert a közvetett hatások sokkal nagyobbak. Minél nagyobb a munkanélküliség, annál inkább igaz ez. Az elmúlt tíz év során a kapun belüli munkanélküliségből tartós kapun kívüli munkanélküliség lett, s az utóbbi sokkal nagyobb gazdasági és morális kárral jár. Ahol magas a tartós munkanélküliek aránya, ott megnőnek a deviáns jelenségek. A modern demokráciában sokkal inkább függ a börtönlakók, a gyilkosságok száma attól, hogy miként alakul a tartós munkanélküliség és milyen nagy a jövedelmek szóródása, mint a bűnüldözés hatékonyságától. A bűnözés térhódítása sehol nem a törvények szigorának, illetve a rendőrség színvonalának a függvénye, hanem a foglalkoztatás és a jövedelemelosztás állapotának.

Másrészt romlanak az egészségügyi mutatók: az orvosok sem akarják elismerni, még kevésbé hangoztatni, hogy a halandóság, a betegek száma és kórházi kezelésük költsége sokkal jobban függ a tartós munkanélküliség nagyságától, mint az egészségügyi ellátás szakmai szintjétől, illetve annak pénzügyi ellátásától. Azért nőtt meg minden nyugat-európai országban a bűnözés, mert a korábbinak többszörösére nőtt a tartós munkanélküliek száma. Az Egyesült Államokban pedig azért, mert megnőtt a gazdag és a szegény rétegek jövedelme közötti abszolút és relatív különbség. Ez a valós ok, a politikusok azonban a bűnüldözés jogi és rendőrhatalmának szigorával akarnak védekezni, ahelyett hogy csökkentenék a tartós munkanélküliek számát, illetve az elszabadult jövedelemkülönbségeket.

A gazdasági tanácsadás dogmái

A közgazdaságtudomány válságban van, mert képtelen volt arra, hogy a jelenkori gazdaság fejlődési útját előre lássa. A gazdaság fejlődési feltételeihez ugyan ajánl recepteket (ahány iskola, annyi félelmet), de ezek még sehol nem vezettek eredményre. Nem ad semmiféle magyarázatot arra, hogy egyes társadalmak vagy országok miért érnek el soha nem tapasztalt növekedést, más országok pedig katasztrofálisan lemaradnak.

A klasszikus kapitalizmus korát az jellemezte, hogy ott jött létre ipari társadalom, ahol volt már korábban kialakult polgárság, és a civilizációt a puritanizmus jellemezte. De csak ott! Tehát az ipari társadalmak kialakulásának nem közgazdasági feltételekre, hanem megfelelő társadalmi és kulturális örökségre volt szüksége. Ahol ezek hiányoztak, hiába hoztak létre a tudomány által javasolt közgazdasági feltételeket (piacot, pénzt, versenyt), azok csak növelték a társadalmi és gazdasági csődöt. Megfelelő társadalmi és civilizációs örökség mellett létrejönnek a közgazdaságtudomány által ajánlott feltételek, és nem fordítva, nem a megfelelő közgazdasági feltételek megteremtése hozta magával a kíváncsi társadalmi és gazdasági fejlődést.

A nyugat-európai puritán civilizáció és polgárosodás mellett létrejött a történelem első bővített újratermelésre képes társadalma. E törvényszerű fejlődésnek a klasszikus közgazdaságtudomány által feltárt közgazdasági mechanizmus következménye, nem pedig oka volt, ahogy azt a közgazdaságtudomány hirdeti. Csak ezzel lehet magyarázni, hogy klasszikus kapitalizmus csupán ott jöhetett létre, ahol erős polgárság és puritán civilizáció volt a jellemző. Tekintettel arra, hogy nem ismerünk olyan, a századfordulóig létrejött ipari társadalmat, amelyre nem az erős polgárság és a puritanizmus volt a jellemző - ugyanakkor arra sincsen példa, hogy ne alakult volna ki az ipari társadalom ott, ahol ezek a feltételek adva voltak –, joggal mondhatjuk, hogy csak e kettős feltétel mellett jöhetett létre. Mivel mind a nyugat-európai polgárosodás, mind az ottani puritán civilizáció évszázadokkal korábbi fejlődésre nyúlt vissza, kimondhatjuk, hogy a kapitalista társadalmak csak ott jöhettek létre, ahol már a feudalizmusban megszülettek azok a kedvező feltételek, amelyek lehetővé tették a kialakulását.

De egy harmadik feltétele is volt a kapitalizmus kezdeti létrejöttének: viszonylag kis népesség és terület rendelkezett a polgári tradíciók és a puritánság kettős feltételével. A kapitalizmus kialakulása ugyanis azt is megkövetelte, hogy kis népesség rendelkezzen viszonylag sokszorta nagyobb félperifériával és perifériával, azaz befolyási övezettel és gyarmatokkal. A Távol-Keleten azért nem alakulhatott ki a kapitalizmus, mert sokszor akkora népességre viszonylag elenyésző félperiféria és periféria jutott. Kína és később Japán egyrészt sokszor nagyobb népességű volt, mint az ipari társadalmak bölcsőjét jelentő Anglia és Németalföld, másrészt a saját népességéhez viszonyítva kicsi volt a félperifériaként kizsákmányolható népesség. Kína és Japán elsősorban befelé forduló társadalom volt, a világ számukra nem jelentett vonzerőt. A történelem egyik érdekes fordulata, hogy nagy lehetősége csak a kicsiknek lehet. Nemcsak

Kína vagy Japán volt nagy falat a fejlődésnek, hanem egész Európa, de a jóval kisebb Nyugat-Európa is túlságosan nagy lett volna. A kapitalizmus létrejöttéhez arra volt szükség, hogy az első két ipari társadalomnak egész Európa élelmiszerszállítója és iparcikkpiaca legyen. Ha Európa egésze egyszerre indult volna el az iparosítás útján, sokkal lassúbb fejlődéssel kellett volna számolni. A gyors angol iparosításnak az volt az alapja, hogy lefölözhetette az egész világpiacra gyáripára komparatív előnyeit. Maga az első iparosítást követő imperializmus a bizonyítéka annak, hogy a modern gyáripár komparatív előnyeinek a lefölözéséből nem juthatott volna egész Nyugat-Európának. Ebben a tekintetben is jó példa Kína, ahol az ipari forradalmat előkészítő találmányokat gyorsan elterjesztette a központi kormányzat, tehát az ipari találmányok nem jelentettek egy kisebb népesség számára óriási komparatív előnyt, s abból származó nagy jövedelmet, ami szükségszerű forrása lehetett volna a további iparosításnak. A kapitalizmus gyors fejlődése annak köszönhető, hogy a találmányok viszonylag hosszabb ideig egy kis népességű terület tőkéseinek a privilégiumai voltak, ebből fakadóan kevés kapitalistának hoztak igen nagy jövedelmet. Ez teremtette meg azt az óriási felhalmozási forrást, ami a gyáripár kialakításához szükséges volt. Ebből fakadóan mondható ki, hogy a kapitalista társadalom kialakulásának Európa politikai széttagoaltsága is feltétele volt, a kapitalizmus nem jöhetett létre egy centralizált nagy birodalomban (különösen nem, ha az befelé fordul).

Ahogy a klasszikus kapitalizmus a maga idején csak az emberiség elenyésző kisebbsége számára jelenthetett megoldást, lényegében ebbe az irányba tartunk ma is. A fogyasztói társadalom lehetőségei el vannak zárva az emberiség nagy többsége előtt. Korunk történelmi eseménye, hogy a világ egy hatoda viharos gyorsasággal gazdagodik, öthatoda pedig egyre jobban lemarad. Ez a szakadék ma sokszorta nagyobb mint a század elején volt. Még tragikusabbá teszi ezt a tényt, hogy a lemaradók nagyon szaporodnak, az élre jutottak népessége pedig stagnál. A közvéleményt félrevezeti az a tény, hogy korunkban sok országnak sikerült az élmezőnyhöz felzárkóznia, azt azonban szem elől tévesztik, hogy az utolérők népessége tört részét teszi ki annak, amennyivel a vésszesen lemaradók népessége gyarapodott. Ma a világ szegényei nemcsak relatíve sokkal szegényebbek, hanem relatíve sokkal többen is vannak. Jelenleg többször annyi ember hal meg éhen vagy erőszakos halállal, mint a történelem során valaha. Az emberiség élcsapatának rohamos fejlődése együtt jár a többség egyre kétségbe ejtőbb és reménytelenebb helyzetével.

Alapvetően tévednek azok, akik abban reménykednek, hogy a gazdagok elég gazdagok lesznek ahhoz, hogy a szegényeken segítsenek. Ez nemcsak azért nem várható, mert a gazdagok soha nem fognak megközelítőleg sem annyit segíteni, amennyivel akár csak szinten lehetne tartani a lemaradás mértékét, hanem elsősorban azért, mert a segítség, az alamizsna többet árt, mint használ. A segítség hatására csak nő a népszaporulat, amelynek mai mértékét még a leggazdagabbak sem volnának képesek tartósan elviselni, és nőnek a társadalmi feszültségek. Ha egy válságba jutott társadalom valamilyen szerencse folytán nagy jövedelemhez, nagy külső forráshoz jut, a válsága csak elmélyül.

Ahogy a közgazdaságtudomány klasszikusai csak a nyugat-európai puritán civilizációjú népek számára tudtak hasznos tanácsokat adni, igaz ez a mára is. Korunk közgazdaságtudománya is lényegében csak a fejlett egy hatoddal foglalkozik. Eddig minden a tudomány által javasolt módszer bevezetése kudarcot vallott, ha ott került rá sor, ahol e tanácsok nélkül nem lett volna eredmény. Egyetlen elmaradó országban nem járt sikerrel a tudományos tanácsadás. Mikor veszik ezt a Nemzetközi Valutaalap vezetői tudomásul?

Arra vonatkozóan sem ad a tudomány választ, hogy a fejlettek miért növekednek gyorsan és egymástól eltérő sebességgel. Ennek a fejlődésnek a feltételeit nem ismerik, éppen ezért nem is képesek megmondani, hogy hol és miért várható az átlagostól eltérő gazdasági eredmény. A gazdasági csodáknak sehol nem az alkalmazott közgazdasági módszer volt az alapja. A gazdasági eredmények nagyon különböző közgazdasági körülmények között következtek be, tehát még empirikus módon, utólag sem tudunk egyetlen közgazdasági elméletet sem igazolni. Nem lehet azt mondani, hogy ilyen vagy olyan közgazdasági feltételeket kell biztosítani ahhoz, hogy a fejlődés bekövetkezzen. A különböző közgazdasági iskolák ugyan eltérő feltételeket tekintenek alapvetőnek, de az eredmények egyiket sem igazolták vagy cáfolták.

E században számos európai országnak sikerült felzárkóznia a fejlettek közé. Ezek azonban a gazdasági viszonyaikat igen eltérően szervezték. A skandináv országok igen magas adókkal és társadalmi újraelosztással csináltak csodát, más országokban fele súlyú társadalmi újraelosztás is sikeresnek bizonyult. Nemcsak az angolszász és a német gazdasági mechanizmus különbözik egymástól lényegesen, de még nagyobb eltérést mutatnak e téren a távol-keleti országok: például Dél-Korea és Tajvan két szélsőséget jelent, mégis mindkettő csodát produkált; Hong-Kong és Szingapúr merőben más politikai és gazdasági feltétel rendszerben értek el hasonló eredményeket.

A politikusok nem nagyon veszik komolyan a közgazdasági elméleteket, tetteiket sokkal inkább a politikai kényszer, semmint valamiféle elméleti iskola diktálja. Korunkban sokkal több eredményt értek el az elméletekhez nem ragaszkodó, (esetleg ilyeneket nem is ismerő) politikusok, mint az ideológiai és szakelméleti megszállottak. A Keynes-i tanokat még nem ismerő Egyesült Államok azoknak megfelelően cselekedett, Keynes-t hazájában azonban a legkevésbé sem vették figyelembe. Angliát a keynesizmusra a hadigazdálkodás, és nem az elmélet vitte rá, amit azután igyekeztek minél jobban visszafejlesztetni. A gazdasági sikerek Kovácsai a praktikus hivatásos politikusok, az elméletek által vezetett karizmatikus nagy egyéniségek nem dicsekedhetnek gazdasági sikerekkel. Ahol pedig a kevésbé fejlett országok a fejlettek tapasztalatait másolták le, csak nagyobb bajba kerültek. Tehát még a sikerországok tapasztalatainak az átvétele sem vezetett sehol eredményre, ami persze nem jelenti azt, hogy a tapasztalatok nem értékesek, azokat nem kell elemezni, csak azt, hogy ritkán lehet a mások útján eredménnyel járni.

Meg kell mondani őszintén, hogy a klasszikus közgazdaságtudomány sem dicsekedhet azzal, hogy a maga korában, a klasszikus kapitalizmus viszonyai között felismerte volna a társadalmi vagy a gazdasági fejlődés közgazdasági feltételeit. Ennek ellenére nem lehetett olyan értelemben kétségbe vonni a tudományosságát, mint napjainkban, aminek okát elsősorban abban látom, hogy a sikeres kapitalista fejlődés egyetlen modell alapján történt, tehát nem vetődött fel, hogy esetleg a közgazdaságtudomány által előírt feltételek önmagukban nem elégségesek, hiszen ezeket a feltételeket csak a nyugat-európai puritán civilizáció viszonyai között lehetett megteremteni. Amíg a klasszikus kapitalista gazdaságnak csak egy útja volt, nem figyeltek az attól eltérő feltételekre.

A közgazdaságtudomány azt állította, hogy a kamatok emelkedése hatására nő a lakossági megtakarítás. Ez ugyan nagyon tág határok között igaz, de a megtakarítási hajlandóság elsősorban civilizációs vonás. A nyugat-európai puritán civilizációnak erénye a takarékoság, hogy az emberek biztosítva akarják látni a saját és az utódaik jövőjét, s erkölcstelennek tartják, ha valaki a szükségesnél jobban költekezik. Ez azonban nem minden civilizációra jellemző, sőt ez a ritkább. Még a nyugat-európaiaknál is takarékosabbak a távol-keleti konfuciánus népek, de a takarékoság kevés más civilizáció karaktervonása. Vannak nemzetek és társadalmak,

melyekre a fél százalékos kamatemelkedés is hat, másoknál szinte észre sem lehet venni a több százaléknyi kamatváltozás hatását sem.

Még jellemzőbb talán a szorgalom esete. A nyugat-európai embert az is jellemzi, hogy a nagyobb jövedelem érdekében hajlandó többet dolgozni. A civilizációk többségében a nagyobb jövedelem hatására csökkentik a munkaidőt, hiszen kevesebb munkával is lehet a megszokott módon élni. A nyugati polgár minél gazdagabb volt, annál jobban ösztönözve érezte magát, hogy még többet dolgozzon, de a legtöbb nép uralkodó osztálya csak azért törekszik a gazdagságra, hogy ne kelljen dolgoznia. Az emberiség történelmét az jellemezte, hogy a gazdagok egyáltalán nem dolgoztak, a munkát erkölcstelennek, lealacsonyítónak tartották még az újkor előtti Nyugat-Európában is. Még a szegények is azonnal pocsékoló fogyasztásba kezdtek, ha a létminimumuknál nagyobb jövedelemhez juthattak. Az emberiség történelmében a fogyasztói társadalmak abban az értelemben is egyedülállóak, hogy a legnagyobb keresetűek munkaideje a leghosszabb. A leggazdagabb országokban ma a százezer dollárokat kereső menedzserek napi 12-14 órát dolgoznak, vagyis többet, mint a múlt század proletárjai, ezzel szemben az átlagdolgozó átlagos napi munkaideje nem éri el a 6 órát sem. A munkaidőhöz való viszonyra találunk közeli példát is, a sztálinizmustól megszabadulva a lengyelek ma kevesebb órát dolgoznak, mint korábban, a magyarok ellenben igen jelentős mértékben meghosszabbították a munkaidejüket, amit az eltérő civilizációs indíttatásukkal lehet magyarázni.

Miként reagáltak a történelem során az egyes civilizációk népei a szabad időre? Elsősorban éghajlati okokból az év jelentős részében nincs lehetőség a hasznot hajtó, jövedelmet teremtő munkára. Egyes népek ezt az időt semmittevéssel töltik el, mások szünyennek tartják a semmittevést, ezért azután munkaigényeket és lehetőségeket teremtenek maguknak, amire tipikus példa a népművészet. Olyan használati tárgyakat termelnek, állítanak elő, amelyeknek az igényes díszítés következtében abnormálisan nagy a munkaigénye. Ebben a tekintetben erkölcstelennek tartják a munkaidővel való racionális gazdálkodást. Nagyon nehéz lenne a közgazdaságtudomány érvrendszerében magyarázatot találni arra, hogy egyes népek miért fektetnek óriási munkát közgazdaságilag nem racionális tárgyak, termékek, előállításába. Az okokat nyilvánvalóan a múltba visszanyúlva kellene keresni. Évtizedekkel ezelőtt döbbsentem rá, hogy egy kalotaszegi menyasszony hozományában több munkaidő testesül meg, mint korunk észak-amerikai átlagpolgárának az örökölt vagyonban. A görög ásatási eredményeket szemlélve vettem észre, hogy a legszegényebb háztartások cserépedényei is tele voltak ornamentikával, a díszítésük sokszorta több munkát igényelt, mint a használati értékük előállítása. Egyre több tanulságot találtam a történelem során arra, hogy minden nép előbb lett szorgalmas, azután gazdag. A szorgalmának azonban nehéz volna szorosan vett közgazdasági okait megtalálni. Az egyiptomiak előbb építettek „felesleges” piramisokat, azután hasznos öntözőrendszereket. A középkor második felében az emberek előbb építettek mai szemmel fantasztikusan munkaigényes katedrálisokat, azután lettek szorgalmas takácsok, kézműiparosok.

A társadalmi és gazdasági fejlődés sokkal inkább függ egy nép civilizációjától, értékeitől és viselkedési mintáitól, mint azoktól a szorosan vett közgazdasági feltételektől, amelyeket a klasszikus közgazdaságtudomány alapvető fontosságúnak tart. Vagyis, ami a gazdasági fejlődés szempontjából fontos, azt nem veszi tudomásul a közgazdaságtudomány, azt viszont, ami csak a mellőzött, de fontos karaktersvonások következménye, általános érvényűnek tartja ott is, ahol ezek az alaptulajdonságok egyáltalán nincsenek meg.

A gazdasági szereplők viselkedése

A klasszikus kapitalista társadalom gazdasági modellje rendkívül egyszerű volt. A gazdaság mindkét főszereplője - a tőkés- és a proletárorsztály - nagyon homogén volt és a piac szinte a gazdasági élet minden területén uralkodott. A tőkésektől a kor termelőerői alig követeltek szaktudást, vállalkozói képességeket, tehetséget. A különösebb vállalkozói és szakmai képességekkel nem rendelkező tőkés is képes volt arra, hogy vagyont gyarapítsa. Ebben az időben annyira jellemző volt a vagyon jövedelmezősége, hogy az emberek tudatában még ma is az él: a biztos és nagy jövedelem alapja a vagyon, holott ma már az a jellemző, hogy a vagyon gyorsan elveszik, ha nem megfelelő kézbe kerül. A klasszikus kapitalizmusra volt jellemző az is, hogy tőkés a tőkések gyermekeiből lett, pedig akkor a tőkés egyúttal a vezető menedzser volt, de tőkésnek születni kellett. Aki vagyontalanul indult, abból csak ritka kivételként válhatott tőkés. A klasszikus kapitalizmus uralkodó osztálya éppen úgy öröklődés alapján újult meg, mint minden megelőző társadalomé. Ahogy a földbirtokos gyermeke lett a földbirtokos, úgy a tőkés gyermeke lett a tőkés. Aki vagyont örökölt, az lett vállalkozó. Ma ennek a fordítottja a jellemző, aki jó vállalkozónak bizonyul, az lesz tőkés, azaz vagyonnal rendelkező.

A munkásság is nagyon homogén volt, a munkaerőtől még az írástudást sem követelte meg a technika, a létminimum határán élő, igénytelen emberekre volt szükség. A munkaerő minél alacsonyabb ára és nem minősége volt a fontos. Kevesen ismerték fel, hogy a múlt századi kapitalista társadalomban az analfabétizmus felszámolását sokkal inkább igényelte a közigazgatás és a hadsereg, mint a gazdaság. Az iskolázottságra a termelésben csak elenyésző kisebbség esetében volt szükség. Ma ennek is a fordítottja a jellemző. A képzetlen munkaerőből akármilyen kevés van, az is soknak bizonyul. A jól képzett munkaerőből viszont mindenütt hiány mutatkozik.

Az egyszerű modellben helytálló volt a klasszikus közgazdaságtan két alapelve. Egyrészt a gazdasági élet szereplői, a tőkések és a munkások az adott körülmények között racionálisan cselekszenek. Másrészt, hogy a munkaerő, a tőke és az áruk olyan áron cserélődnek, amely a kereslet és kínálat közötti egyensúlyt biztosítja. Racionalizmus alatt a klasszikus közgazdaságtan azt értette, hogy a puritán nyugat-európai civilizáció racionalizmusa érvényesül, tehát ami a puritánok, elsősorban a polgárokból lett tőkések viselkedési normája. A tőkés takarékos volt, nem a fogyasztásban, hanem a tőkéje gyarapításában akart kitűnni. Keveset fogyasztott, hogy minél gazdagabb legyen. Ez a racionalizmus azonban kivételes, egyetlen korban és egyetlen más civilizációban sem volt jellemző. Szinte minden más civilizációt az jellemzett, hogy a gazdagnak pocskolva, fényűzően kellett élnie. Tehát minden más társadalom és civilizáció irracionálisnak tekintette a gazdagok takarékoságát, vagyis azt, amit a közgazdaságtudomány általánosan érvényes, objektív racionalizmusként kezel. Ha gyűjtöttek is a gazdagok, azok haszontalan kincsekben és nem gazdasági célokat szolgáló javakban testesültek meg.

Még kevésbé tekinthető racionális magatartásnak az, hogy a létminimum határán élő munkás szorgalmas, fegyelmezett, tiszta stb. Ez csupán két civilizációt jellemzett: a nyugat-európai puritanizmust és a távol-keleti konfucianizmust. A történelem során szinte mindig és mindenütt egészen más racionalizmus érvényesült. A kizsákmányoltak nem jobban, hanem kevesebb munkával akartak élni, a tisztaság vagy a takarékoság pedig nem volt (és ma sem) jellemző a legtöbb népre. Az emberiség öthatodát ma is az jellemzi, hogy nem minél jobban akar élni, hanem minél kevesebbet akar dolgozni, nem tiszta, nem takarékos. Azt, hogy a tisztaság milyen ritka erény, a világot járó ember tapasztalhatja. Azt kevesebben veszik észre, hogy a szegény társadalmakban általános a pazarlás. A nélkülözés mellett, vagy ellenére, a szegények

pazarolnak, szinte törvényszerű, hogy minél szegényebb egy társadalom, annál több az ünnep, a vallási alapon megkövetelt munkaszüneti nap.

A harmadik világ országaiban a keresetek javulása esetén csökkentik a munkaidőt, nagyobb családot alapítanak, többet pocsékolnak el ünneplésekre, nem takarékoskodnak, továbbra is máról-holnapra élnek. Keveseknek tűnt fel, hogy kevés munkaszünettel járó ünnepük csak a protestánsoknak és a távol-keletieknek van. A szegény népek vallása szigorúan előírja a nagyszámú, munkavégzést tiltó lakomákat, fényűző pocsékolást kívánó ünnepeket.

A polgár hatalomra kerülése

A közgazdasági elmélet azt sem ismerte fel, hogy a puritán racionalizmus mellett van a gazdasági fejlődésnek egy másik elengedhetetlen feltétele az, hogy a politikai hatalom a polgárok kezében legyen. Polgár alatt a gazdasági függetlenségen alapuló, politikailag független állampolgárt kell érteni. Ahol ez hiányzik, ott a politikai demokráciából pártállami diktatúra lett, s azzal a „racionális” cselekvési szabadság és a piaci egyensúly követelménye sem valósulhatott meg.

Ahhoz, hogy az ipari társadalmat fel lehessen építeni, a puritanizmuson kívül polgárságra is elengedhetetlen szükség volt, s a polgárság nem is lehetett akármilyen, nyugat-európai puritánnak kellett lennie. Ez azzal magyarázható, hogy nagyon nagy volt a gyáripari termelési bázis kiépítésének tökeigénye, tehát olyan tőketulajdonos kellett, aki nem gazdagon akar élni, hanem minél több tőkét akar működtetni. Az ipari társadalom felépítéséhez nem voltak jó alanyok a többi civilizáció gazdagjai, akik elsősorban a fényűző életre, nem a felhalmozásra törekedtek. Hiába volt a Mediterrán-Európának is elég erős polgársága, az nem volt elég takarékos, az elsősorban jól akart élni a vagyonából, és nem volt hajlandó szinte minden tőkejövedelmét megtakarítani, termelő célra befektetni.

Szükségsszerűség volt, hogy a polgárság kezében legyen a politikai hatalom. Ugyanis hiába volt polgárság ott, ahol az arisztokrácia hatalmi eszközökkel elvonhatta a felhalmozási források jelentős hányadát, és abból folytathatta fényűző életét. Erre jó bizonyítékot szolgáltatott Közép-Európa, ahol a vasút százada dinamikus polgárosodást eredményezett, de a felső polgári réteg nem lefelé, hanem az arisztokrácia felé kereste a szövetséget s annak érdekében tűrte, hogy az arisztokrácia fényűzése pocsékolja el az egyébként is szűkös felhalmozási forrásokat. Ezért azután ezekből a dinamikusan beindult polgárosodásokból fasiszmusok és leninizmusok születtek, és nem a közjólét irányába átrendeződő fogyasztói társadalmak.

A puritán tőkés polgárok sem halmozhattak volna az iparosítás igényeihez elegendő tőkét akkor, ha a lakosság egésze nem takarékos, ha a fogyasztást nem lehet alacsony szinten tartani. Szükség volt a puritánságra, amely a szegényeket is takarékososságra serkentette. Az eredeti tőkefelhalmozás igényeit nem lehetett csupán a puritán módon fogyasztó tőkésekkel elérni, ahhoz szükség volt az egész lakosság puritanizmusára, szorgalmára, takarékoságára.

Mindezt nem a „nagy” közgazdászok, hanem Max Weber vette először észre, amikor felismerte a tényt, hogy ipari társadalom csak a nyugat-európai puritán civilizáció alapján épülhet fel. Mivel ez alól a jelen század közepéig nem volt kivétel, nem is vonható kétségbe, hogy a megelőző időszakban a tőkés társadalom csak ott jöhetett létre, az iparosítás csak ott volt megvalósítható, ahol ez a civilizációs feltétel fennállt. Már a weberi felismerés alapján nyilvánvalóvá válhatott volna, hogy a klasszikus közgazdaságtan csak adott civilizációs feltételek között helytálló. Ez a közgazdaságtan csak arra adott választ, hogy a múlt század puritán, nyugat-európai civilizációjú országaiban milyen feltételek kellene ahhoz, hogy a kapitalizmus

kiépülhessen. Ám nem sokkal később az is egyre nyilvánvalóbbá vált, hogy a nyugat-európai, azaz puritán kapitalizmus is kinőtte saját elméletét. A következő tudományos-technikai forradalom egyrészt a korábbinál sokkal differenciáltabb tőkés és munkás viselkedést vetett fel, másrészt túljutott a kapacitások átépítésén, s a növekvő lakossági fogyasztás nélkül kihasználatlanok maradtak a kapacitások, soknak mutatkozott a termelő berendezés, a munkaerő. A kapitalizmust éppen azok az erények vitték e század elejére válságba, amelyek létrehozták, tehát a puritanizmusa, a korlátozott lakossági fogyasztása.

Minőségi változás állt be, amíg korábban a gazdasági fejlődés egyik feltétele volt a gyarmatok feletti uralom, a fejletlen országok nyersanyag-ellátása és fogyasztási cikkeket felvevő piaca, addig a jelen században más sokkal több kár, mint amennyi haszon származott a gyarmattartásból. Most már a fejlettek egymás közötti cseréje vált a világkereskedelem fő formájává.

A belső fogyasztásnak nemcsak a mennyiségét kellett erőteljesen növelni, hanem igazodni kellett annak új és gyorsan változó struktúrájához is. Az elméleti közgazdászok késve vették tudomásul, hogy a fogyasztás oldalán milyen minőségi változás állt be e század során. A klasszikus kapitalizmus ebben a tekintetben azt jelentette, hogy a korábbi évszázadok során kialakult fogyasztást - ezen belül is elsősorban a ruházzkodást - a gyáripari technológia sokkal termelékenyebben tudja kielégíteni. A lakosság az ipari forradalom következtében egy sor korábbi igényét a kézműipari termékek helyett gyáripari termékekkel elégítette ki. A lakosság többségének iparcikkfogyasztása alig változott, de annak előállítása sokszorta termelékenyebb lett. A proletár nem táplálkozott, öltözködött és lakott másként mint ősei, de ezeket az ipari tőke sokkal hatékonyabban tudta előállítani. A tőkések fogyasztása sem nagyon tért el a korábbi városi polgárságétól. Egyetlen új nagy végső felhasználó lépett be, a gyáripari termelés kapacitásának kiépítése, a hozzá tartozó szállítási infrastruktúrával. Az ipari társadalom létrejötté tehát azt jelentette, hogy lényegében alig változó fogyasztási igények korábbinál sokkal hatékonyabb kielégítésének technikai feltételeit kellett eredeti felhalmozással megteremteni. S ezt a feladatot csak a nyugat-európai puritanizmus volt képes megoldani.

Weber felismerését sokan nem akarták tudomásul venni. A kor nyugat-európai keresztény erkölce nem volt hajlandó tudomásul venni (és még ma sem veszi tudomásul), hogy lehetnek olyan társadalmi lehetőségek, amelyek csak kevesek számára adóttak. Ahogy a kor legjobb szellemei nem voltak hajlandóak tudomásul venni, hogy a klasszikus kapitalizmus társadalmi gazdasági sikereiből nem juttat jóformán semmit a lakosság óriási többségének, hogy az ipari forradalom csak a tőkések gazdagodását eredményezte, úgy még kevesebben fogadták el azt, hogy az ipari társadalom csak speciális civilizációs feltételek mellett jöhet létre. A kor keresztény erkölce nem engedte meg, hogy a társadalom tagjainak nagy többsége ne legyen haszonélvezője a viharos fejlődésnek, gazdagodásnak. Ezt az elfogadhatatlanságot fejezte ki a klasszikus kapitalizmus messianizmusa, a szocialista ideológiák népszerűsége. Az elesettektől az elmélet emberéig mindenki egy jó kapitalizmust, illetve annak egy mindenki számára jót hozó formáját kívánta.

Még kevésbé volt elfogadható, hogy az emberiség nagy többsége előtt el van zárva az ipari társadalom létrehozásának lehetősége. Ezt nemcsak azok nem fogadták el, akiknek ez a reménytelenséget jelentette volna, hanem a sikeresek sem. Ők is azt tartották, hogy mások is meg tudják csinálni azt, ami nekik sikerült. A történelemtudomány ugyan tényként kezeli, hogy civilizációk tűnnek el, rekednek meg a fejlődés valamilyen fokán, de erre mindig akad szubjektív magyarázatát: hibás volt a vezetés, elszalasztották a kínálkozó lehetőségeket, mértéktelen volt a hatalmasok kizsákmányolása stb. Ebben a tekintetben Marx járt az élen, aki úgy érezte, megtalálta a mindenkit boldogító módszert. Amelyik társadalom megfogadja a tanácsait, gyorsan boldogulni fog. A múlt társadalmi csak azért rekedtek meg, mert nem a

dolgozó többség érdekeinek megfelelő berendezkedést választották. A keresztény igény közös minden történésznél, vagyis az, hogy nem fogadja el a kudarc determinált szükségszerűségét, magyarázatokat keres arra, kik, mit és hol rontottak el. Alapvetően keresztény sajátosság az, hogy a megváltás mindenkinek szól, hogy az üdvözülés feltételei mindenki számára adva vannak, ha élni akar vele. A klasszikus kapitalizmus tehát annál elfogadhatatlanabb volt, mind az egyszerű emberek, mind az értelmiség számára, minél keresztényebb erkölcsi alapon állt. Az a tény, hogy a klasszikus kapitalizmus csak kevés nép - és ebben az esetben is csak egy kisebbség - számára hoz jólétet, erkölcsileg elfogadhatatlan volt.

A tapasztalt sikerekre, illetve a kudarcra okot keresve többen az éghajlati feltételek jelentőségét hangsúlyozták: csak mérsékelt éghajlaton lehet polgári társadalmat és iparosított gazdaságot felépíteni. Ezen az alapon azonban Lengyelországnak, még inkább Oroszországnak polgári és ipari társadalommá kellett volna válnia. Még jobb példa a cáfolatra Argentína vagy Chile, mindkettő mérsékelt éghajlat alatt fekszik, mégsem járta meg a polgári fejlődés útját. Ezzel szemben minden olyan volt gyarmat, ahol az angolszász (tehát a puritán nyugat-európai) civilizáció volt a társadalmi szervezet kialakítója, a világgazdaság élvonalához zárkózott fel. Más tény is cáfolata az éghajlat döntő tényező voltának, vagyis, hogy a gazdasági siker nem közgazdasági feltételek, hanem bizonyos éghajlati körülmények függvénye, de végül is nem született megfelelő válasz a kor kérdésére: miért csak a nyugat-európai civilizációra korlátozódik a gazdasági siker, miért vannak többé-kevésbé feudális viszonyok az északi mérsékelt égöv számos országában?

Az sem vitatható, hogy hiába puritán egy kis ország civilizációja, elég erősek a polgári demokratikus tradíciók, mégsem kerülhet megfelelő politikai önállóság hiányában a világgazdaság élvonalához tartozók közé. Ennek tipikus példája volt Finnország: amíg Oroszországon belül egy nagyhercegség volt, szegényebbek voltak a finnek az oroszoknál, ahogy önállósultak, éppen úgy meggazdagodtak, mint velük közös civilizációjú skandináv társaik. (Nyilvánvaló, hogy az azonos civilizációjú Észtország is gyorsan felzárkózik a többi skandináv ország közé, ha elnyeri politikai önállóságát. Ma már a balti országok az egyetlenek a puritán civilizációjú országok között, amelyek még nem gazdagok.)

Weber felismerését a legkevésbé azok vették tudomásul, akik ennek alapján nem reménykedhettek a gazdasági felzárkózásban, hiszen nem volt erős polgári demokratikus tradíciójuk és puritán civilizációjuk. A puritán (és politikailag vezető szerepet játszó) polgárság nélkül akartak a fasiszmusok, illetve a leninizmus társadalmi és gazdasági utolérést. Ez az optimizmus nem csak az érintett népeket ragadta magával, hanem a nyugati értelmiség egy részét is. Szinte az egész világ elhitte, hogy az okos vezetés, az „élcsapat” a társadalomtudományok felhasználásával elérheti a gazdasági felzárkózást ott is, ahol nem a polgárok birtokolják a politikai hatalmat, ahol a nép évszázados civilizációs tradíciója nem a fegyelmezettség, a takarékoság és a tisztaság. Ezek a polgári utat tagadó, a hatalmasok puritanizmusát mellőző kísérletek csak napjainkra váltak általánosan nyilvánvaló kudarcá.

Az átmeneti gazdaságok problémái

A szocializmusba történő átmenettel kapcsolatban azt kell tudni, hogy az emberiség története arra tanít, a messianizmus mindig ott és akkor terjed, ahol és amikor a társadalom válságos, reménytelennek tűnő helyzetbe kerül. E század elejére a kapitalizmus is válságba került: imponáló technikai eredményei ellenére a népesség nagy többsége nyomorban és létbizonytalanságban élt. A kétszámjegyű munkanélküliség akkor a létfeltételek szinte teljes hiányát jelentette, a kapacitások kihasználtsága is botrányosan alacsony volt. A szocialista mozgalmak

ezért ezekben a társadalmakban rendkívül termékeny talajra találtak, a válságból, a reménytelennek tűnő helyzetből kivezető utat ígérték. A polgári demokráciákban a szocialista mozgalmak azonban mindig mederben tarthatók maradtak, követeléseikkel történelmi érdemeket szereztek a fogyasztói társadalomra való áttérésben. A szocialista (munkás)mozgalmak nélkül sokkal lassabban, sokkal nagyobb szülési fájdalmakkal került volna sor azokra a szociális reformokra, amelyek biztosították a fogyasztói társadalomra való áttérést.

Jellemző módon, a fogyasztói társadalom kialakulásában általánosan elismert Keynes elméletének vásárlóerőt teremtő szerepe, de alig esik szó arról, hogy ahhoz százszorta jobban hozzájárult a szocialista politikai mozgalmak ereje. Ahogy teljesültek a szocialista munkásmozgalmi követelések, úgy csökkent a fejlett tőkés országokban ezen ideológia szélsőséges jellege, úgy változtak a szocialista eszmék egyre inkább a proletár érdekek helyett össznépi érdekek hordozóivá. A fejlett tőkés országokban - vagyis a világ gazdaság élvonalában - a szocialista eszmék megtermékenyítő ereje tehát érvényesült, ugyanakkor a messianizmusa szinte észrevétlenül elhalt, szélsőséges formái nem nyerhettek tömegbefolyást. Ma már szinte nem is emlékeznek arra, hogy a szocialista eszmék kezdetben Nyugaton is szélsőségesen messianisztikusak voltak, hogy a szocialista messianizmus lényegében nyugati ideológiaként született. Annak, hogy a szocialista mozgalmak a nyugati világban ennyire mérséklődtek, az az oka, hogy a társadalmi és gazdasági válságból a lakosság egésze számára életszínvonalát gyorsan emelő fogyasztói társadalom jött létre. Márpedig egy virágzó gazdaságban nincs talaja a messianizmusnak.

Egészen más utat járt be a fejlett tőkés országokból beáramló szocialista eszme és ideológia a félperifériákon. Ahogy a vasút századának reményt keltő polgárosodása és a gyáripari fejlődés véget ért, megkezdődött a félperifériák gazdasági lemaradása, viharos gyorsasággal terjedtek ebben az övezetben a messianisztikus megoldást ígérő ideológiák. Az első világháború után a nyugati messianizmus átalakult a félperifériák civilizációjának megfelelően még utópisztikusabbá, hisz céljait megfelelő társadalmi és gazdasági bázis nélkül kellett elérnie. A félperifériák társadalmi és civilizációs viszonyait kifejezve jött létre a fasizmus és a leninizmus. Eretnek az az állításom, hogy a fasizmusok és a kommunizmus lényegében keresztény szekták voltak? Ezt nem cáfolja vallásellenességük, hiszen azt a vallást tagadták, amelyik elfogadta a keresztényi erkölcsök számára elfogadhatatlan klasszikus kapitalizmus igazságtalanságait. A kereszténység minden korábbi szektáját is az jellemezte, hogy legnagyobb ellenségét a hivatalos kereszténységben látta, hogy a másik keresztény szektákat is kegyetlenül üldözte. Másrészt nem a szocializmus gyakorlata volt keresztényi, hanem a kiindulási céljai.

Messianizmusa is tipikusan zsidó-keresztény vonás. Erre volt a történelem során mindig jellemző, hogy válsághelyzetekben a világmegváltó hithez menekült. Továbbá azt sem szabad elfelejteni, hogy a hivatalos keresztény egyházak sem voltak mindig demokratikusak, polgáriak, puritánok, ideológiai tekintetben türelmesek. Az egyházi élcsapat a maga kiváltságaival a középkori egyházat legalább annyira jellemezte, mint a leninizmust a párt élcsapat szerepe. A kereszténység bizonyos korokban a papságot éppen olyan társadalom feletti helyzetűnek tekintette, mint a kommunista pártállam. A papi hierarchia éppen olyan engedelmességre kötelezett volt és felülről centralizáltan szervezett, mint a bolsevik pártok. Róma ugyanolyan államok feletti hatalmat követelt magának, mint az elmúlt évtizedekben Moszkva. Az inkvizíció ugyanolyan bizalmatlanság alapján működött, ugyanúgy megvoltak a koncepciók pereje, kegyetlen ítéletei, türelmetlensége, ahogy a fasizmusnak és a leninizmusnak. Ahogy annak idején a kereszténység türelmetlenségét a kor társadalmának válsága szülte, ugyanúgy kegyetlen maradt a szocializmus félperifériás formája mindaddig, amíg a félperifériák objektív válságban voltak (itt bizonyos magyarázatra szorul az objektív jelző!).

A volt szocialista országokat tőlük független erők szolgáltatták ki a Szovjetuniónak, vagyis a kor bizánci birodalmának. Ez a világpolitika fő erőinek való kiszolgáltatottság objektív tény volt azok számára, akiknek ereje eltörpült ahhoz képest, ami lehetővé tette volna a kényszerhelyzetükből való kimenekülést. A szocializmus ott uralkodott az elmúlt évtizedek során, ahol a század közepén nem voltak meg a fogyasztói társadalomra, a polgári kapitalizmusra való áttérés társadalmi és gazdasági feltételei. Ez alól kivételnek csak Kelet-Németországot, Csehországot és a balti országokat lehet tekinteni. Csak ezekben voltak olyan elég erősek a polgári tradíciók és olyan a civilizációs örökség, amely lehetővé tette volna a fejlettekhez való felzárkózást. Az majd az elkövetkező években fog igazán világossá válni, hogy a volt szocialista országok többsége számára a szocialista rendszer megszűnése, a politikai szabadság elnyerése önmagában nem garantálja a demokratikus út járhatóságát. Ennek a korábban említett civilizációs előfeltételei hiányoznak!

Nem helytálló ellenvetés, hogy a kereszténység a középkorban volt „középkori”, a fasiszmus és a leninizmus azonban a XX. században. A válsághelyzetben lévő egyén - és még inkább a társadalom - anyagi és műveltségi szintjétől függetlenül hajlamos szektásságra, a kegyetlenségre, a türelmetlenségre. A reménytelen helyzetbe kényszerült ember és társadalom kegyetlen, ez természeti törvény. A világ egyre vészesebben elmaradó öthatodában ma is kénytelen tanúja lenni a nyugat-európai jómódú civilizációban élő, s annak megfelelő erkölcsű ember az általa középkorinak minősített embertelenségeknek, kegyetlenségnek, az élet értéktelenedésének.

A XX. század (nemzeti és nem nemzeti) szocializmusait a félperifériákon nemcsak kegyetlenségei alapján fogja megítélni, hanem úgy is, mint a kereszténység eddigi legnagyobb, de legrövidebb életű szektáját, amely minden más szektánál gyorsabban és nagyobb területen terjedt el. Szerencsére a létét előidéző okok gyorsan megszűntek, ezért azután még gyorsabban számolta fel önmagát, mint ahogyan létrejött. Az azonban történelmi tény marad, hogy a XX. század nemcsak a jóléti társadalmak létrejöttének, a világ öthatoda vészes lemaradásának, hanem a világ népességének százmillióit is magával ragadó szektának is tanúja volt. A szocialista szektának több híve volt rövid története során, mint bármelyik világvallásnak. Ezzel szemben azt sem lehet felhozni, hogy nem volt teljesen önkéntes és nem volt mindenki a hívője. Melyik vallás terjedt el teljesen önkéntes alapon, melyik dicsekedhet ma azzal, hogy minden tagja igazi hívője és aktív vallásgyakorlója is?

Ahogy a fogyasztói társadalomra való áttérés és a tudományos technikai forradalom kihúzta az utolérés lehetőségét a félperifériák alól, ezt a területet meghódította a messianisztikus ígéreten alapuló ideológia. Azok az iparosítás küszöbéig eljutott országok, amelyek számára viharos fejlődést hozott a XIX. század közepét követő két emberöltő, a XX. század elejére egyre reménytelenebb társadalmi és gazdasági helyzetbe kerültek. A fejlődés évtizedei alatt ezekben az országokban jogos volt az utolérésbe vetett hit, a polgári út ígéretesnek mutatkozott, a válságot felismerve azonban megtagadták a polgári fejlődést, messianisztikus megoldásokat kerestek és találtak maguknak. Így hódíthatta meg a fasiszmus és a leninizmus az iparosítás előtt álló társadalmakat jó két emberöltőre, amikor a klasszikus kapitalizmus helyett annak valamiféle idealizált, hibáktól mentes formáját akarták megvalósítani.

A fogyasztói társadalomba történő átmenettel kapcsolatban ugyancsak fontos tanulságok adódnak. Ahogy sikeresen megoldották a világgazdaság centrumához tartozók a fogyasztói társadalommá való átalakulást, vagyis ahogy megszűnt a klasszikus kapitalizmus, egyre nyilvánvalóbbá vált az, hogy milyen hibás út az idejétmúlt társadalom (messianisztikus) mását építeni. Ha a fejlett gazdaságú országok megrekedtek volna a század eleji kapitalizmusukban, nem szűnt volna meg a fasiszmusok és szocializmusok vonzereje. Ezek az ideológiák akkor születtek, amikor a kor kapitalizmusa maga is válságban volt, amikor a gazdagságából szinte

semmit nem adott a tömegeknek. Mára azonban a fogyasztói társadalmakban a tömegek életszínvonala többszöröse az utolérni akarókéknak még akkor is, ha azokban sikerült volna az egyenlőséget megoldani. Az, amit a fasizmusok és szocializmusok ígértek, sokkal jobban megvalósult a fogyasztói társadalmakban, mint azokban, amelyek a népjólétet tekintették ideológiai céljuknak.

A polgári társadalmak viszonylag zökkenőmentesen átalakultak fogyasztóivá, ami mindennek előtt azzal magyarázható, hogy már nemcsak a munkavállalónak volt érdeke a magasabb bér, a jobb társadalmi gondoskodás, de a munkaadó is elsősorban azzal volt képes növelni a hatékonyságot, hogy minél jobban megfizette a minőségi munkaerőt, mindezzel a kapacitás kihasználásához megfelelő fogyasztói keresletet is teremtve. Azt, amit Keynes javasolt, hogy növelni kell a fogyasztói vásárlóerőt, különben nem lehet a kapacitásokat kihasználni, megvalósította a munkaadó önérdékből fakadó béremelése. Kiderült, hogy csak az elégedett munkaerővel lehet hatékonyan termelni, vállalkozást működtetni, hogy azokban a társadalmakban vált olcsóvá a termelés, amelyekben magasak a bérek. A közgazdaságtudomány elkészett a magyarázattal: miért ott a legolcsóbb minden, ahol a munkaerő a legdrágább? Ez ugyan általánosan tapasztalható jelenség, de a tudósok és politikusok mégis mindig jövedelemcsökkentéssel akarják jobbra tenni a közgazdasági feltételeket. Különösen igaz ez nálunk, ahol évek óta a fogyasztás korlátozásával akarják megfékezni az inflációt. Ezeket a szakértőket egyáltalán nem zavarja az a tény, hogy jövedelemkorlátozás csak a kínálatot csökkenti, az infláció egyre jobban gyorsul.

A munkaerőigény a technikai fejlődés következtében rendkívül differenciálódott, egyre képzetebb munkaerőre van szükség. Annál jobb a termelőkapacitások, a tőke működtetésének a hatékonysága, minél jobb az alkalmazott munkaerő minősége. A jó munkaerő bármilyen drága is, jövedelmet termel, a gyenge olcsón is veszteség forrása. Ezt kell megérteni ahhoz, hogy a munkanélküliség nem azért van, mert nem elegendő a munkaerő kereslete, hanem azért, mert olyan viszonylag gyengébb képzettségű és motiváltságú munkaerőből van sok, amelyre nincs szükség. A fogyasztói társadalmakban mindig hiány van minőségi munkaerőben. Ezek közül csak akkor lesz munkanélküli, ha túlságosan válogat a munkavállaló. A minőségi munkaerő hiányát mutatja az is, hogy azt mindig bővítetten kell újratermelni. Az, hogy a bérek színvonalának emelése mérsékli a munkaerő-keresletet, csökkentése pedig emeli, csak az azonos munkaerőnél igaz. Ebből annak kellene következnie, hogy a munkaerőpiac olyan bérarányokat teremtsen, amelyik mellett minden szakmában és minden minőségi szinten egyensúlyba kerül a kereslet és a kínálat. Kiderül azonban, hogy ennek is civilizációs akadályai vannak. Minden civilizáció más jövedelemarányokat visel el, ezt tudomásul kell venni. Erről tanúskodnak a tények is: a különböző civilizációkban azonos gazdasági fejlettség mellett is nagyon eltérőek a jövedelemarányok. A munkaadó ugyan igyekszik érdekeinek megfelelő differenciálást végrehajtani, de a politikai erők ezt progresszív jövedelemadóval kedvük szerint mérséklik. A munkaadó oldaláról a bérarányokat a hatékonyság arányok alakítanák, de az ennek megfelelő bérarányokat nem engedi a kulturálisan determinált gazdasági tudat korlátlanul érvényesülni.

Az sem vitatható, hogy ebben végső soron a társadalomszervező racionalizmus érvényesül. A munkaadói érdekeltség olyan mértékben differenciálná a munkajövedelmeket, hogy ezzel a következő nemzedék tehetségének megfelelő kiképzése nem valósulhatna meg, a tehetségesek tehetségtelen gyermekei előnyt élveznének a kisjövedelmű családokba született tehetségesekkel szemben. Márpedig az elsőrendű távlati gazdasági cél a munkaerő olyan bővített újratermelése, amelynél a képzettséget, a pályaválasztást nem a származás, hanem a képességek határozzák meg. Az, hogy a legfontosabb távlati gazdasági érdek, a munkaerőben rejlő képességek, kapacitások minél jobb kihasználása, hasznosítása, ellentmondásban van a munkaadói érdekekkel,

maga is elég arra, hogy a fogyasztói társadalmat nem lehet tőkésnek nevezni, hiszen a legfontosabb érdeke ellenkezik a tőkés érdekével (ami természetesen nem jelenti azt, hogy nem kell a fogyasztói társadalomban megfelelő teret biztosítani a munkaadói érdekeknek is). Ezt az ellentmondást hidalja át minden fogyasztói társadalom azzal, hogy progresszív személyi jövedelemadóztatást és egy sor társadalmi juttatást alkalmaz. Ezáltal megvalósul, hogy a tőkés ugyan érdekének megfelelő bérarányok szerint fizet, a dolgozóknak mégis ennél sokkal kiegyenlítettebb nettó jövedelem marad, a szociális társadalmi juttatásokból a kisebb jövedelműek viszonylag nagyobb arányban részesülnek. Az egyre jobban differenciálódó piaci jövedelemarányokat mérsékli a progresszív jövedelemadó és a társadalmi juttatási rendszer.

A társadalmi újraelosztás dilemmája

A munkaerő újratermelése akkor a leghatékonyabb, ha nem nagy a szegénység, ha szinte minden rétegben lehetőség van a képességnek megfelelő iskolázottságra. A politikai stabilitás fontos gazdasági feltétel is, megkívánja a társadalom igazságérzetének megfelelő jövedelemelosztást, illetve az ahhoz való bizonyos mértékű alkalmazkodást. Így válik a politika a hosszabb távú társadalmi érdek hordozójává a rövid távú hatékonyságot egyedül biztosítani képes piac mellett. Az, hogy melyik társadalom mekkora differenciálódást visel el, elsősorban civilizációs öröksége határozza meg.

Nemcsak a jövedelmek kívánatos nivellálását, de a fogyasztás serkentését is szolgálta, hogy a társadalom magára vállalta a nemzeti jövedelem harmadának-felének újraelosztását. Arról is sok elmélet született, hogy mi a kívánatos mennyisége az állami újraelosztásnak, s az elmélet embereit látszólag nem zavarta, hogy semmiféle korreláció nem mutatható ki annak függvényében, sokat vagy keveset oszt el az állam. A tények egyértelműen arról tanúskodnak, hogy a nyugat-európai puritán civilizáció viszonyai között a magas állami újraelosztás ellenére jók a gazdasági eredmények, más országok az alacsony elosztás útját választották, nem kevesebb sikerrel, tehát a költségvetés súlyát is a civilizációs örökség határozza meg: vagyis mennyire jóléti egy adott fogyasztói társadalom, nem a termelőerők, hanem a civilizációs örökség határozza meg.

Az egyre növekvő súlyú társadalmi újraelosztás egyébként eleve megkérdőjelezi a klasszikus közgazdaságtudomány másodikként említett feltételezését: a termékek és szolgáltatások a piacon cserélődnek ki, ahol mennyiségüket a kereslet és a kínálat egyensúlya szabályozza be. Minél fejlettebb egy társadalom, annál több az olyan szolgáltatás, ahol a piac szerepe nagyon közvetett. A közoktatást, az egészségügyet, egy sor infrastruktúra működtetését sehol nem lehet közvetlenül vagy elsősorban a piacra bízni. Mivel egyelőre a nemzeti jövedelemhez, illetve a teljes fogyasztáshoz viszonyítva is nőnek az oktatási és egészségügyi költségek, a piac visszaszorulása általános jelenség. Ez természetesen nem jelenti azt, hogy az oktatásban és az egészségügyben nem kell a piacnak is szerepet biztosítani, de azért mégis egyértelmű marad, hogy a klasszikus értelemben tiszta piacról ezeken a területeken nem beszélhetünk. A lakásszférában is nagyon korlátozott a piac szerepe, van és kell is, hogy legyen lakáspiac, de a családi ház nem olyan piaci áru, mint a fehérnemű vagy a gépkocsi. Itt a tulajdonhoz való kötődés sokkal erősebb, tehát csak komoly okok esetében adja el valaki a családi házat, költözik más vidékre.

A piac ugyan nagyon jelentős maradt, de relatív jelentősége csökken, tehát a modern társadalmat nem lehet elméleti modellként sem tisztán piacinak felfogni. Maga a fogyasztói társadalom is csak úgy jöhetett létre, hogy a végső fogyasztás jelentős hányadát az állam kivonta a piaci mechanizmus közvetlen hatása alól: az államnak olyan oktatási, szociális és

közigazgatási szolgáltatási funkciókat kellett magára vállalnia, amelyek a társadalmi érdekek megfelelő igényként még nem jelentkeztek a piacon. Vagyis csak a klasszikus kapitalizmus bizonyos körülményei között igaz az, hogy a társadalom jóformán minden szükséglete megjelenik mint kereslet a piacon. A klasszikus kapitalizmus a termelőerők fejlődésének bizonyos szakaszában, történetesen a század első felében azért került válságba, mert az állam elégíti ki a társadalom oktatási, egészségügyi és közigazgatási szükségleteit, illetve a fogyasztók nem igényelték a piaci kínálati áron. A lakosság nagy többsége nemcsak szegény, de gazdasági tudatát illetően elmaradott is volt ahhoz, hogy a szolgáltatásokat adónak hajlandó lett volna megfizetni azt az árat, amely annak vállalkozói jövedelmét biztosította volna. A társadalomnak elengedhetetlen szüksége volt az általános és egyre magasabb képzésre, a jobb egészségügyi viszonyokra, a lakosság azonban nem kereste ezeket a szolgáltatásokat megfelelő mértékben a piacon.

A termelőerők fejlődésének adott fokán tehát a klasszikus piaci kapitalizmusnak át kellett alakulnia olyan társadalommá, amelyben a még nem igényelt társadalmi szükségleteket az állam ingyen vagy nagyon olcsón biztosítja a tömegek számára. Ebből azonban nem következik, hogy ki lehet kapcsolni a piac szerepét az egész gazdaságból, amiben mint utópista hitben éltek a kommunisták. Ezek a szektorok is csak akkor lehetnek megfelelően hatékonyak, ha piaci környezetben élnek. A költségvetési szektorokban ugyanis mindig rossz és romló a hatékonyság, annál inkább, minél kevésbé élnek piaci környezetben. Másrészt viszont mindig szükséges marad ezen szolgáltatások ingyenessége. A mai fejlett társadalmakban egyre inkább eljutnak odáig, hogy a lakosság részéről megfelelő kereslet jelentkezik mind az egészségügy, mind az oktatás iránt, ezért ezekbe a szektorokba fokozatosan be kell vonni a piacot is.

Gazdasági hatékonyság és életminőség

Egyre nyilvánvalóbb, hogy a fogyasztás struktúrája nemcsak az árarányok függvénye, hanem a kultúráé is, aminek szerepe annál nagyobb, minél gazdagabb a társadalom, minél magasabb az életszínvonal. Azt még feltételezni lehet, hogy a szegények mit vesznek megnövekedett jövedelmükből, de az már nagyon bizonytalan, hogy mit kezd ezzel például a nagyjövedelmű értelmiségi. A jövedelemváltozásokra való fogyasztói reakció igen jelentős mértékben civilizációs okokra vezethető vissza. Ezért válik a fogyasztói társadalom egyre inkább megrendelésre termelővé.

Amíg a klasszikus kapitalizmusban a termelő tudhatta, hogy az olcsón megtermelt javakat el is lehet adni, addig a modern társadalomban ez egyre bizonytalanabbá válik. Csak azt lehet biztosan eladni, amire már megrendelés van, tehát azt kell termelni. Jól példázza ezt a modern személygépkocsi-gyártás gyakorlata, melyben napról napra annak megfelelően változik a termelés összetétele, hogyan alakul a kereskedelemben a készlet típus- és színösszetétele. Ennek megfelelően programozzák naponta a szalagról lekerülő gyártmányösszetételt. Ez azonban csak azért lehetséges, mert a beszállítók napról napra azt gyártják le, amit előző nap tőlük az autógyár megrendelt. Márpedig a szalagról lekerülő gépkocsikban megtestesült munka nagy többsége a beszállítók munkája. Az autó tehát alapjában véve úgy készül, hogy mindenki rendelésre dolgozik. Amíg a klasszikus kapitalizmusban ez volt a ritka kivétel, a fogyasztói társadalmakban ez válik egyre inkább jellemzővé.

A termelést megelőző értékesítésnek a tudomány által nem eléggé figyelembe vett esete a határidős piac, ahol a tényleges termelés sokszorosa cserél évekkel megelőző időpontokban gazdát. Nemcsak a nyersanyagok, hanem a devizák, sőt, a tőkehozadékok is évekre előre adásvétel tárgyát képezik. Amíg a klasszikus kapitalizmusban a termelés megelőzte az

értékesítést, a fogyasztói társadalmakban az értékesítés előzi meg a termelést, a közgazdaságtudomány azonban mindmáig azon az elven épül fel, hogy a termelés időben megelőzi az értékesítést.

Az is érthető, hogy a nyugat-európaiaknál is puritánabb távol-keletiek miért értek el hatalmas gazdasági sikereket, civilizációjukat még nagyobb szorgalom, fegyelmezettség, takarékoság és tisztaságigény jellemzi. E két civilizáció sikere arra hívja fel a figyelmet, hogy a termelés hatékonysága szempontjából jelenleg is fontosak azok az erények, amelyeknek a kapitalizmus kialakulása volt köszönhető. E civilizációkat ma is az jellemzi, hogy élenjár az olyan áruk termelésének hatékonyságában, amelyek nagy tömegben kelnek el a világpiacra. További közös karakterjegyük, hogy viszonylag magas a lakosság megtakarítási hajlandósága, ezért a gyáripari technika beruházásaihoz igen bő források állnak rendelkezésre. Mindebből következően ezekben az országokban az átlagnál kisebb az infláció, a pénzük világpiaci vásárlóereje viszonylag magas, hiszen abban nagy a komparatív előnyük, amiben nagy súlya van a világpiaci árucserének. Ezzel szemben a pénzük hazai vásárlóereje viszonylag kicsi, otthon drága minden, ami szolgáltatás. Ebben a tekintetben a mintapélda Japán, ahol a puritanizmus a legnagyobb, ahol a pénz külföldön - helyesebben a valutapiacra - nagyon drága, ugyanakkor a hazai vásárlóereje viszonylag alacsony. A lakástól az élelmiszereken át a szórakozásig minden ott a legdrágább a világon, az exportcikkei viszont a legolcsóbbak. Viszonylag alacsony a kamat, nagyon magas a lakosság megtakarítási hajlandósága.

A kevésbé puritán népek ezzel szemben viszonylag drágán termelik a világpiacra kelendő árukat, ezért a pénzük külföldön gyengébb. Erősek a belső szükségletek, szolgáltatások rugalmas kielégítésében, ezért otthon viszonylag olcsón élnek.

Ha elővesszük azokat az adatokat, amelyek a különböző devizák hazai és külföldi vásárlóerejét állítják szembe, akkor úgy tűnik, hogy ennek az aránynak elsősorban civilizációs okai vannak. Minél puritánabb egy nép, annál jobb a pénze külföldön, annál nagyobb otthon a drágaság. Ezzel szemben az individualista civilizációt a nemzetközi pénzpiacra gyengébb, otthon erősebb pénz jellemzi. Vagyis az érvényben lévő közgazdasági elméletekkel ellentétben elsősorban nem közgazdasági okai vannak annak, hogy egy ország pénze kifelé erős és befelé gyenge, vagy éppen fordítva, hanem alapvetően ez is kulturálisan befolyásolt gazdasági viselkedés eredménye.

A közgazdaságtudomány számára fontos mutatók tekintetében láthatóan annál jobb egy ország gazdasági helyzete, minél puritánabb a civilizációja, aminek az a magyarázata, hogy a közgazdaságtudomány ma is azt tartja a fontosnak, ami fontos volt a klasszikus kapitalizmus viszonyai között. Ennek köszönhető az a tálalás, hogy a világ közvéleménye ezekről a nagyon puritán civilizációjú országokról csak azt hallja, amit irigyelhet, és szó sem esik arról, hogy Japánban a lakás sokszorta drágább, mint bárhol a világon, a lakások mérete más népek számára elviselhetetlenül kicsi, a hús sokszorta drágább, mint Európában vagy Észak-Amerikában, a sport és szórakozás csillagászati összegekbe kerül stb. Mindez jól illusztrálja, hogy a közgazdaságtudomány a termelést ma is öncélnak tekinti, nem azt tartja a társadalom céljának, hogy az emberek minél jobban éljenek, hanem hogy minél versenyképesebbek legyenek a világpiacra, s azt akkor is eredménynek tekinti, ha annak az az ára, hogy otthon elviselhetetlenül megdrágul az élet. A pénzügyi szakemberek számára nem az a fontos, hogy miként élnek, étkeznek, laknak, szórakoznak az emberek, hanem az, hogy mekkora a külkereskedelmi egyenleg, milyen alacsony az infláció, milyen magas a megtakarítás, hogyan javul a valuta nemzetközi árfolyama. Ezek a mutatók fontosak, de nem a legfontosabbak, általában lényeges eszközei a jobb életkörülmények elérésének, de nem volna szabad ezeket elsődleges célnak tekinteni, s ezek érdekében a jobb életet is háttérbe szorítani.

A gazdasági régiók vándorlása

A közgazdaságtudomány alig szentel teret annak a jelenségnek, hogy a termelőerők egyre délebbre vándoroltak, nem kutatja ennek a jelenségnek az okait. A jelenséget először az Egyesült Államokban lehetett észlelni, amikor az országon belül a gazdaság súlya, a fejlődés dinamikája a puritán észak-keletről egyre inkább nyugatra és délre tevődött át, oda, ahol sokkal individualistább a civilizációs örökség, sokkal gyengébb a protestáns puritanizmus, sokkal nagyobb a latin népek civilizációs befolyása. Kétszáz évvel korábban a puritán Észak győzött az individualista Déllal szemben, az elmúlt évtizedekben viszont a puritánok teret vesztenek Kaliforniával, Texasszal és Floridával szemben, hogy csak a legjelentősebb siker-államokat soroljam fel. Kétszáz éve ott volt gazdasági siker, ahol az emberek puritánok voltak, most, ahol individualisták. Ehhez járul az is, hogy az Egyesült Államok nyugati és déli államai-ban viszonylag sok a bevándorló, akik mindig rugalmasabbak, kezdeményezőbbek, mint eredeti környezetükben voltak. Az Egyesült Államokban ezt a gazdasági súlypont-áthelyeződést sok mindennel magyarázták, de kevésbé a civilizációs tényezővel. Ezt az álláspontot nem lehetett addig cáfolni, amíg nem vált Európában is nyilvánvalóvá.

Az elmúlt évtizedeket ugyanis Európában is az jellemezte, hogy a gazdasági centrum dél felé terjeszkedett, a már a klasszikus értelemben vett protestáns területeken kívül felzárkózottnak tekinthető az ettől délre lévő térség is. Max Weber korában a bajorok, a svábok, az osztrákok sokkal szegényebbek voltak, mint protestáns német testvéreik, ma sok tekintetben ennek a fordítottja az igaz. A svábok és bajorok legalább úgy élnek, mint az északi németek, azokénál sokkal fejlettebbek a szolgáltatásaik, kisebb nálunk a munkanélküliség. A változások konkrét termékek esetében is illusztrálhatók.

A második világháborút követően még uralkodott a puritán kapitalizmus, s a kor igényeit leginkább az olyan autó elégítette ki, amely nem volt sem hivalkodó, sem szép, inkább csúnya, de rendkívül megbízható. A puritán polgár nem akarta, hogy autójáról vagyoni helyzetére lehessen következtetni, hogy őt bárki is költekezőnek tarthassa. Ezzel szemben fontos volt az alacsony ár és a minőségi megbízhatóság. Ezeket a puritán autóigényeket testesítette meg minden más autónál jobban a bogárhátú Volkswagen. Az már természetes, hogy ezt a puritán északnémetek gyártották. Azóta azonban nagyot változott a világ. Ma a fogyasztói társadalmak számára kell olyan autót gyártani, amelyben tulajdonosa ki akar tűnni, azt kívánja, lássák az autójáról, hogy abban nem akárki ül. Mivel maga is igényes, mind több extra tulajdonságot vár el a gépkocsijától, s ezeket az individualista igényeket elégíti ki a BMW vagy a Mercedes, amelyeket - mondanom sem kell - a délnémetek, történetesen a bajorok és a svábok gyártják. E viszonyokat ismerve ehhez még annyit tehetünk hozzá, hogy ma már a puritán németeknél is puritánabb japánok gyártják a legolcsóbb, az egyszerűbb igényeket legjobban kielégítő gépkocsikat, a legigényesebb kocsik, a Ferrarik és a Mazeratik pedig Észak-Olaszországban készülnek, ahol Európa legindividualistább népe él a reneszánsz óta.

A század első felében a világ szerszámgépipari központja a Ruhr-vidék volt, ahol német alaposággal készítették azokat az univerzális szerszámgépeket, amelyek szinte minden művelet elvégzésére alkalmasak voltak. Nagy gyárakban futószalagokon készültek az egyforma gépek ezrei. Amióta viszont nem univerzális szerszámgépekre, hanem célokra specializált szerszámgépekre van szüksége a termelésnek, ennek új centruma alakult ki Európában, Baden-Württembergben, azoknak a sváboknak a földjén, akiknek ősei évszázadokon keresztül kakukkos órákat készítettek otthon a parasztházakban, mellékjövedelemként. Az univerzális szerszámgépeket ott lehetett a leghatékonyabban gyártani, ahol kollektív, fegyelemhez szokott munkások álltak rendelkezésre. A célgépek előállításához azonban individualizmusra van szükség, s ezeket ott kell gyártatni, ahol sok évszázados a gépezetekhez való értés. Van

azonban újabban egy másik célgépeket gyártó vidék is: Észak-Olaszországnak az a vidéke, ahol a kézműiparnak szintén évszázadosak a tradíciói.

Ha annak okát keressük, miért gazdagodhattak meg az osztrákok, akik évszázadokon keresztül mindig lényegesen alulmaradtak a csehekkel szemben az iparosításban és az életszínvonalban, szintén az individualizmusukban leljük meg a magyarázatot. Az osztrák klasszikus iparok jelentős hányada mindmáig állami kézben maradt, ráfizetésesen működik, jók viszont a közép- és kisvállalataik, és még ennél is jobb a másodgazdaságuk. Az osztrák és bajor individualizmus jól tükröződik azon, hogyan szerveződött meg idegenforgalmi adottságaik kihasználása, melyet elsősorban a másodgazdaságra alapozták azzal, hogy a turistavidékek lakosai szinte kivétel nélkül szállást, kosztot, vendégszeretetet biztosítanak az idegeneknek. Ha a bajorok és osztrákok meggazdagodását azzal próbálja valaki magyarázni, hogy a nyugatnémet gazdaság mozdonya vitte őket magával, magyarázza meg azt, hogy milyen mozdony segítette a szlovénokat abban, hogy életszínvonalban jobban a többi jugoszláv nép, mindenek előtt a szerbek elé kerülhettek. Nem a közgazdasági mechanizmusuk volt jobb, mint a többi jugoszláv népé, hanem ők voltak náluk sokkal alkalmasabbak arra, hogy kihasználják a jelenkor adta lehetőségeket. De nemcsak a szlovének kerültek gazdasági előnybe az ország többi lakosához viszonyítva, hanem Olaszországon belül az észak-olaszok, Spanyolországon belül a baszkok és a katalánok is sokkal jobban élnek az ország déli lakosaihoz viszonyítva, mint éltek valaha az évszázadok során. A szlovének a balkáni civilizáció népeihez viszonyítva kerültek nagy komparatív előnybe, az észak-olaszok, a katalánok és a baszkok pedig a mediterrán civilizációval szemben.

A CIVILIZÁCIÓS ÉRTÉKEK SZEREPE

Ha elismerjük, hogy csak bizonyos civilizációs értékekkel rendelkező népek számára adott a gazdasági felzárkózás lehetősége, a legfontosabb politikai földrajzi tagozódást ezeknek megfelelően kell végrehajtani. Eszerint Európa legalább négy jelentősen eltérő civilizációt foglal magába.

A nyugat-európai puritán civilizációra jellemző az, amit Weber protestáns etikának nevezett. Minden bizonnyal sokkal helyesebb a nem vallásfelekezeti alapon való meghatározás, annak ellenére, hogy mindegyik nagy európai civilizációnak megvan a (keresztény) vallási megfelelője is. De a holland vagy a rajnai német katolikusok éppen olyan puritánok, mint az ottani protestánsok. A magyar református arisztokraták, a dzsentrik és debreceni cívisünk aligha nevezhetők puritánoknak. Ugyanis sokkal jellemzőbb vallásfelekezeti hovatartozásuknál a puritánokra az, hogy takarékosak, kifelé szerények, tisztaságszeretők, közösségépítők, fegyelmezettek, szabálykövetők (törvénytisztelők) stb. Ennek a civilizációnak gazdasági alkalmassága közismert, bizonyítja, hogy ma már minden, ehhez a körhöz tartozó nép a gazdagok előkelő családjába tartozik.

A közép-európai individualista civilizációt tekintve egy egészen más Közép-Európáról van szó, mint amelyet a történészek, és főleg mi magyarok ismerünk. Ez a Közép-Európa Nyugat-Európa és a Mediterrán-Európa között a Pireneusok, az Alpok és a Kárpátok két oldalának térségeit foglalja magába. Ehhez a civilizációhoz tartoznak a baszkok, a katalánok, a kelet-franciák, a svájciak, a svábok, a bajorok, az osztrákok, az észak-olaszok, a szlovének, a magyarok, a szlovákok és a dél-lengyelek. Azt is mondhatjuk, hogy a Barcelona-Krakkó tengely által meghatározott része Európának. Mi jellemzi ezt a területet a történelem során? Itt jelent meg és bontakozott ki a reneszánsz. Itt volt a reformáció, és győzött az ellenreformáció. Itt volt jellemző a felvilágosodás. Itt élt és dolgozott a századforduló előtti és utáni évtizedekben a tudományok és a művészetek nagy megújítóinak többsége, és itt volt jelentős az eurokommunizmus.

Mi jellemzi e térség népeinek civilizációját? A közösségi érdekekkel szemben az egyéni szabadságot és függetlenséget helyezik előtérbe. Szívesen vállalkoznak. Jó és szorgalmas, magukat nem kímélő vállalkozók, de nem jó nagyszervezeti alkalmazottak sem a futószalagok, sem a hatósági íróasztalok mellett. Nem takarékosak, élvezik és élik az életet. Igényes fogyasztók, nagyra értékelik a fogyasztási cikkek választékát. Jó a stílusérzékük, ők a legjobb formatervezők. Jó a kommunikációs képességük, ezért boldogulnak minden olyan területen, ahol az emberi kapcsolatok fontosak. Mindezek a tulajdonságok szinte értéktelenek voltak a klasszikus kapitalizmus gyáripari gazdaságában, de nagyon felértékelődtek a jelenkor fejlett és gyorsan változó viszonyai között. Mind a gyorsan változó termelési technika, mind a még gyorsabban változó és emelkedő igényű fogyasztás szempontjából fontosak ezek a tulajdonságok.

A mediterrán civilizációba sorolandó a mediterrán népek déli fele, ahol a görög, a bizánci és az arab befolyás mindmáig érezteti hatását. E térségek mintha nem rendelkeznének azokkal a tulajdonságokkal, amelyeket a jelenkor fejlett világa értékel. Ezzel magyarázható, hogy bár ma már mindegyik érintett népesség hivatalosan integrálódott az Európai Unióba, gazdasági lemaradásuk mégsem csökkent, sőt növekedett. Tény, hogy az a Dél-Olaszország, amelyik döntően az olasz északtól, de a nyugat-európai integrációtól is igen nagy támogatást kapott, relatíve lemarad. Ez is bizonyítja, hogy a külső segítség még ilyen méretek esetén sem biztosíthatja a felzárkózást. Ez a terület az elmúlt harminc év során a sokszorosát kapta annak,

amit Nyugat-Európa a Marshall-segély során kapott, és annak is, amire - ha a kelet-németektől eltekintünk - az egész volt szocialista tábor számíthat. Vegyük azt is számításba, hogy a mediterrán térség kiemelkedő turisztikai bevételekkel (és még ennél is nagyobb lehetőségekkel) rendelkezik, s ha ez is figyelembe vesszük, még megdöbbentőbb az ellentét a külső pénzügyi források és a gazdasági lemaradás fokozódása között. Ez a térség nem volt megkötve a szovjet kényszerzubbony által, tehát fényes bizonyítékot szolgáltat arra, hogy a nyugat-európai integráció, a demokrácia adottságai, az óriási külső támogatás és a nagy turisztikai bevételek együttesen sem elégségesek ott, ahol a civilizációs tulajdonságok nem kedvezőek.

A kelet-európai vagy pravoszláv civilizáció fedi le Európa keleti felét. Gazdasági tekintetben ugyan alig áll jobban a fejlett Nyugathoz viszonyítva, mint állt a század elején, de a világ kétharmadához viszonyított helyzete javul. Különös figyelmet érdemel az a tény, hogy Kelet-Európa katonai tekintetben erősebb, mint valaha, aminek szinte felmérhetetlen világpolitikai jelentősége van. A gazdasági felzárkózás tekintetében azonban még a lépéstartás esélyei is nagyon korlátozottak.

A kelet-európai népek civilizációs karaktere nem nagyon kedvező az utolérési erőfeszítések szempontjából. Sem az igényesség, sem a fegyelmezettség, sem a takarékoság, kezdeményezőkészségük és a vállalkozási szellem nem erős. A felzárkózás esélyei mégis jobbak, mint a világ latin-amerikai, dél-ázsiai vagy éppen afrikai népeinél, mert sokkal jobb az induló szellemi tőkéjük (különösképpen képzettségük), homogénebb és mobilabb a társadalmuk az egyéni képességek kifejlesztésére. Továbbá nem bénítja őket a nagyon gyors népszaporulat, nem rákosodott el az urbanizációjuk, nem utolsó sorban pedig erős a szociális érzékenységük.

Aki úgy keresi a felzárkózás útját, hogy nem veszi figyelembe az alapvető civilizációs tulajdonságokat, vagy abban bízik, hogy ezeket akár évtizedek alatt is meg lehet változtatni, aligha találhatja meg a kivezető utat. A civilizációs karakterek évezredek alatt alakultak ki, az elmúlt századok nagy változásai sokszor mélyen érintették, de alapjában alig változtattak rajtuk. A szovjet rendszer hét évtizede alatt a balti népek nem lettek pravoszlávok és nem lettek azok a kaukázusi népek sem, megmaradtak a kelet-németek németeknek, a csehek cseheknek. Jugoszlávia sem ért el eredményeket abban a tekintetben, hogy a horvátok és a szerbek jobban hasonultak volna egymáshoz. Erre a hasonulásra azonban nemcsak a szocializmusok voltak alkalmatlanok, de a polgári demokráciák is. A csehek és a szlovákok közeledése sem a két háború közötti demokráciában, kapitalizmusban, sem a szocializmusban nem járt sikerrel. Az észak-olaszok és a dél-olaszok között ma nagyobb a mentalitásbeli különbség, mint valaha, százötven évvel korábban még hihették azt, hogy egyformán olaszok, ma már nincs ilyen illúziójuk. A katalánok soha nem voltak ennyivel előbbre és ennyire mások az andalúziai spanyolokhoz viszonyítva, mint most.

A civilizációs értékek szerepét vizsgálva és Magyarország geopolitikai régiója, gazdasági lemaradásának mélyebb okait kutatva közös tanulságokra juthatunk.

A második világháborút követő negyven év után e térség gazdasági lemaradására egyszerű magyarázat kínálkozott: mindennek az eleve életképtelen szocialista rendszer az oka. Az összeomlás után ezért várta mindenki, mint a sült galambot, a gyors gazdasági sikereket. Mikor végre megszűnt a Nyugat - elsősorban az USA - számára is sok előnnyel járó szovjet szuperhatalmi befolyás, mert belső okokból szétesett az imperialista Szovjetunió, nyugati sugalmazásra általánossá vált az a felfogás, hogy az európai volt szocialista országokban csupán technikai kérdés a demokráciára és a piacgazdaságra való áttérés. A tények azonban egyre inkább mást igazoltak, azt, hogy az érintett országok többsége számára a demokrácia és a piacgazdaság nyugati formája még mindig járhatatlan.

Max Weber mutatott rá arra, hogy a polgári demokrácia és a fejlett tőkés iparosítás csak ott valósítható meg, ahol a polgári hagyományoknak évszázados múltja van, ahol előzőleg a nyugat-európai puritanizmus volt a jellemző. Tétele azon alapult, hogy az élet egyértelműen ezt bizonyította. A század második felében azután még két civilizációnak sikerült a világ gazdasági élvonalába juttatnia a népüket, a távol-keleti puritán és a közép-európai individualista civilizációnak.

Az utóbbi rövid magyarázatra szorul. Az általános szóhasználat szerint Közép-Európa a Nyugat- és Kelet-Európa közötti térség. Civilizációs szempontból azonban sokkal fontosabb volna egy másik Közép-Európáról beszélni, mely az észak-nyugati puritán és a mediterrán civilizációs térségek között helyezkedik el. Területe a Pireneusok, az Alpok és az északi-Kárpátok két oldala közötti térség. Az itt élő népek civilizációja jelentősen más, mint a nyugat-európai puritánoké és más mint a mediterrán népeké. Ezen a területen mindig az individualizmus volt a jellemző. Itt aratta diadalait a reneszánsz, a felvilágosodás, itt volt a legerősebb minden szellemi mozgalom, itt született nagy része a kulturális, művészeti és tudományos eredményeknek, az egyén szabadságára épült reformoknak.

A közép-európai térségben élő népek voltak a század második felének igazi európai sikernépei. A baszkok és a katalánok soha nem voltak olyan gazdagok a spanyolokhoz viszonyítva, mint jelenleg. Ez áll a délnémet svábokra, bajorokra és osztrákokra északi testvéreikkel szemben. S ez mindennél élesebben igazolódott az északi és a déli olaszok között. A ma gazdag tiroliak még ötven éve is a legszegényebb európai népek közé tartoztak. Még a kommunista diktatúrákon belül is egyértelműen jelentkezett az individualisták előretörése, Jugoszláviában pl. a politikailag csak a kistestvér szerepére kárhozottat szlovének lettek a gazdagok.

Mára tehát két európai civilizáció népei váltak a felzárkózásra alkalmasakká. A puritánok és az individualisták. Európában azonban még másik két nagy civilizáció is van. A mediterránról már tettem említést, ez a térség hiába került az Európai Unió keretei közé, nem sikerült felzárkóznia, sőt, gazdasági lemaradása gyorsabb, mint kétezer éve bármikor. Ebből le kellene vonni a tanulságot: a mediterránok hiába élnek demokratikus államban, hiába tagjai a nyugat-európai integrációnak, egyelőre gyorsuló ütemben maradnak le.

A kelet-európai térségben a negyedik európai, a pravoszláv civilizáció uralkodik, melyről eddig azt hitték a nyugatiak, hogy azért maradt le, mert a szocialista utat választotta. A térség elmaradottsága azonban évezredes, eddig minden felzárkózási kísérlete kudarcot vallott. Az még nem derült ki, hogy sikerrel választhatja-e a közeljövőben (azaz pár évtizeden belül) a demokratikus társadalmi és a gazdasági utat. Meggyőződésem szerint még most sem választhatja, vagyis azután sem, hogy a kommunizmus hetven éve alatt a régít úgy összetörték, olyan módszerekkel, amelyeken megbotránkozott a nyugati világ. Még mindig sokkal nagyobb a pravoszláv, bizánci diktatúra és a nacionalizmus restaurációs veszélye, mint a kívülállók azt gondolják.

Az ötödik európai, a balkáni civilizáció esetében éppen a közelmúlt és a jelen eseményei bizonyítják, hogy külön civilizáció a balkáni térségben élő népeké. Ők ugyanis mind a mediterrán, mind a pravoszláv civilizációból örökölték elemeket, mégsem sorolhatók egyikhez sem.

Ezen öt civilizáció határai nem egyértelműek, számos nép hordozza magában ezek keverékét. A volt szocialista országok között mind az öt említett civilizációnak vannak képviselői. A kelet-németek, a csehek és a balti népek a puritán civilizációhoz tartoznak. A szlovénokat és a magyarokat alapvetően az individualista civilizáció jellemzi. Az oroszok és az ukránok pravoszlávok. A szerbek, bolgárok, albánok egyértelműen a balkáni civilizációhoz tartoznak. A nem említettek pedig legalább kettő vagy három keveredését képviselik. A volt szocialista

táboron belül egyre nyilvánvalóbb az a tény, hogy a különböző civilizációjú és gazdasági szintről induló népek eredményei vagy kudarcai a rájuk kényszerített azonos rendszeren belül is nagyon eltérőek. A kelet-németek és a csehek éltek a legjobban, az oroszok, az ukránok, a románok és a bolgárok szegények maradtak. A relatív eredmények azonban ezzel éppen ellentétesek voltak. A relatív eredmény, vagyis a század eleihez vagy a háború előttihez viszonyított, keletről nyugatra haladva volt egyre rosszabb.

Ebből már le kellett volna vonni a tanulságot: a szocializmus szovjet formája annál hatékonyabb volt, minél elmaradottabb viszonyokat örökölt, és ott okozott hatalmas veszteséget, ahol a gazdasági felzárkózás társadalmi és politikai feltételei eleve megvoltak. A németek és a csehek veszítettek a Jaltai Szerződés következtében a legtöbbet. A szocialista rendszerről alkotott sommás ítéletnek egyik irányban sem volt jogosultsága. A szocialista rendszer egyik erőltetett célja volt az országok közötti és az országon belüli gazdasági fejlettségbeli különbségek csökkentése. Ez nemcsak az országok között, de a többcivilizációjú országokon belül sem sikerül. A Szovjetunióban például az individualistább grúzok éltek a legjobban. Jugoszláviában a szlovének relatíve meggazdagodtak, a szerbek ugyanakkor elszegényedtek.

A szocialista kényszerzubbonyban mi magyarok találtuk meg a magunk számára a legtöbb mozgásteret. Az elmúlt negyven évről csak annak elfogadásával alkothatunk reális képet, ha elismerjük, hogy egy ránk kényszerített, számunkra rossz rendszer keretei között jól vizsgáztunk. Mi voltunk a legkevésbé bizantikus diktatúra, a „legvidámabb barakk”. Ha nem is fent, ha nem is az intellektuelek számára, de lent a mindennapi életben feltétlenül. Ez sem kevés, különösen azután, hogy az elnyomástól megszabadulva a piacgazdaság építéséből nem a legjobban vizsgáztunk.

Az is tény, hogy az oroszok vagy a bolgárok nem Törökországhoz (bár a törökök az 1980-as években igen erősen feljöttek) vagy Indiához, hanem csak a világraszóló sikereket elérőkhöz képest maradtak le. A volt szocialista országok lemaradtak a fejlett Nyugathoz, de nem a mediterrán vagy a latin-amerikai országokhoz képest. Ami nem sikerült Argentínában vagy Brazíliában, éppen úgy, mint Görögországban vagy Dél-Olaszországban, miért sikerült volna Romániában vagy éppen Oroszországban?

Mindez nem azt jelenti, hogy a szocializmusnak a térség népeire kényszerített bizantikus formája, a sztálinizmus volt a legjobb lehetséges megoldás. De annyit igen, hogy számos érintett nép számára nem ez volt a legrosszabb megoldás. Lássuk be, hogy hozott jót is, rosszat is. Minél elmaradottabb viszonyokra épült rá, annál jobb, minél kedvezőbbek voltak már eleve a társadalmi és gazdasági adottságok, annál rosszabb lett az egyenlege. Tragikusan rossz az egyenleg a kelet-németek és a csehek, de nagyon kedvező a közép-ázsiai népek, még talán az oroszok vagy a bolgárok számára is. Arról nem is beszélve, hogy Kínának a szocialista rendszer a század legnagyobb csodáját hozza.

A gazdasági siker feltételei

A jelenlegi kormányzati út nemcsak politikai szempontból járhatatlan, hanem szakmai zsákutca is. Zsákutca nemcsak azért, mert demokráciában nem lehet tartósan a közvéleménnyel szemben politizálni, az ilyen politika képviselői gyorsan leváltásra kerülnek. Zsákutca azért is, mert nem megoldja a problémákat, hanem elmélyíti azokat: fizetjük a külső adósságot, az mégis egyre nagyobb lesz, egyre inkább mások kezébe kerül gazdasági és politikai szuverenitásunk is. Szinte minden megtakarításunkat a költségvetési hiány csökkentésére használjuk fel, mégis egyre nagyobb lesz a hiány. A lakosság nagy többségétől a jövő érdekében súlyos áldozatokat követelünk meg, s az évek múltával egyre újabb és nagyobb áldozatokat várnak el tőlünk.

Mindenekelőtt azt kellene belátni, hogy minél nehezebb a helyzet, annál kevésbé szabad a válságból kivezető gazdaságpolitikát pusztán bürokrátákra bízni. Amikor a kijárt és bevált úton kell továbbmenni, amikor a társadalom és a gazdaság életében nem kell egészen új utat választani, amikor csak finom korrekciókra van szükség, akkor jó bürokrátákra van szükség, az új utak járásához azonban lelkes próféták kellenek. Márpedig a jelenlegi kormányunk nem ilyenekből áll.

Mivel a szocialista tervgazdálkodásról a piacgazdaságra való áttérés nem a régi út folytatását, hanem új utat jelent, egészen új szemléletre és módszerekre van szükség, melyre a szakbarbárok a legkevésbé alkalmasak. Nem alkalmasak akkor sem, ha egészen más utat javasolnak, mint amelyen a szocializmus járt, mert nekik a más is csak az, amit másutt, alapvetően más körülmények között jártak, s az pedig még a réginél is csak rosszabb lehet.

Mennél nagyobb a baj, annál kevésbé szabad az okoskodókra hallgatni, ellenben bátornak kell lenni. De ne a pénzügyminiszter legyen bátor abban, hogy a nép fogyasszon kevesebbet, hanem a nép abban, hogy többre vállalkozik, hogy a kevesebbrel akkor sem elégszik meg, ha azért keményen meg kell dolgoznia. Minden gazdasági csoda alapja ugyanis a nép bátorsága, optimizmusa volt. Nemcsak a rabszolgatársadalmak, hanem a klasszikus kapitalizmus is azért bukott meg, mert a nyomorral és a korbáccsal akarta kikényszeríteni a hatékonyabb munkát. Korunkban minden korábbinál sokkal tragikusabb, ha a gazdaságot megrémített, egyre rosszabbul élő emberekkel akarják nagyobb teljesítményre kényszeríteni. Ezt felismerte az állampolgárok nagy többsége, és megbotránkoznak azon, ha a családi problémák megoldását fokozott szigorral és takarékossgal akarják megoldani.

Amióta az MSZP gazdaságpolitikusi a választások megnyerését arra használják fel, hogy összeomlással fenyegetik a népet, és egyre jobban meghúzzák az ország nem gazdag rétegeinek (azaz a többségnek) a nadrágszíját, érdeklődéssel beszélgetek vállalkozókkal: ismernek-e valakit, aki úgy gazdagodott meg, hogy a minimumra csökkentette a maga és családja fogyasztását? Még nem találtam olyanra, akinél a mai kormánypolitika vállalkozói szinten bevált volna. Minden gazdasági siker mögött sokkal több munka és sokkal több vállalkozói bátorság áll. Minket magyarokat azonban sokkal inkább az jellemez, hogy a vállalkozók nyugati társaiknál könnyebben költekeznek, olyan autósodákat vásárolnak, mintha tízszer gazdagabbak volnának.

Kérdezem azokat, akik új házat építettek: miből tellett erre a szép és nagy házra? Egyik sem mondja, hogy a konyhapénzből, meg a tankönyvekre szánt kiadások lefáradásából takarította meg. Sokkal inkább jellemző az, hogy a bátran elkezdett házépítés eredménye a feltétlenül indokoltnál nagyobb és fényesebb ház.

Kérdezem: dolgoznak-e olyan munkaerővel, aki nincs megelégedve a keresetével? Az egyöntetű válasz: nem. Mert tudják, hogy csak olyan munkaerő hozhat számukra jövedelmet, aki meg van elégedve, az elégedetlen munkaerőt meg kell fizetni, vagy el kell küldeni.

Kérdezem azokat, akik a szakmájukban kiválóak lettek: minek köszönhetik azt, hogy másoknál többre vitték? Mindig az derül ki, hogy nem a szakkönyvek megvásárlásával, nem a nagy feladatok halogatásával érték el, amit elértek.

Kérdezem a szülőket: minek köszönhetik, hogy a gyermekeik jó tanulók? Szerencsére már csak elvétve lehet találni köztük olyanokat, akik a bottal és a fenytéssel próbálkoztak. Azt mondják, hogy a gyerekeknek kedvet kell csinálni, mert fenyegetés alatt nem ér semmit a tanulással eltöltött idő.

Mindebből következően nem lehet a gazdaságot fellendíteni azzal, hogy a vezetők a tömegek jövedelmét csökkentgetik. Az ország tízmillió lakosa együttesen is csak arra növeli a teljesítményét, amire egyénenként hajlandó. Mivel ismerem a tekintélyes gazdaságpolitikusainkat, tudom, hogy „naiv” példáimon csak mosolyognak, pedig nem elméletekre, hanem a nemzetközi tapasztalatokra hivatkozom.

A „Mi a kiút?” kérdésre adandó válasz elsősorban azt követeli meg, hogy megvizsgáljuk, melyek voltak korábban a felzárkózás feltételei. Sajnos a válasz a népek többsége esetében ma is bizonytalan: lehet, hogy van minden nép számára megoldás, de a történelem eddig még nem mutatta meg. Sajnálatosan keveseknek adatott meg ugyanis, hogy a világ gazdasági élvonalába vagy annak közelébe kerülhessenek. A sikeresek köre ugyan tágul, de a világ népességének legfeljebb ötöde tartozik a világgazdaság centrumába. Az ipari forradalom óta ugyan mind területileg, mind lakosságát tekintve nő a centrum, az elmaradottak azonban sokkal gyorsabban szaporodnak. A világ másik ötöde számára nem reménytelen a felzárkózás, de nem is garantált. Áldozatokat, és főleg türelmet igényel.

Az emberiség nagyobbik fele számára egyelőre nincs példa vagy recept arra, hogy mit kellene a felzárkózás érdekében tennie, s a tények tanulsága szerint egyre gyorsuló a lemaradás. A múlt század közepéig a mai Nyugat-Európának csak két - viszonylag kis - területe, Anglia és Németalföld dicsekedhet azzal, hogy a világ gazdasági élvonalába tartozik. A vasút és a gőzhajózás olyan mértékben csökkentette le a szállítási költségeket és az időt, hogy sokszorosára növekedhettek a tömegárúk racionális szállítási távolságai. Ezért aztán az iparosodott világ rövid száz esztendő alatt megsokszorozódhatott.

A vasút századában gyorsan fejlődtek a félperifériának tekinthető országok is. Közép- és Kelet-Európa népei ma is mint utolsó nagy sikerükre emlékezhetnek a múlt század második felére. E század elejére felzárkózási lendületük azonban megtört, sőt a korábbi eredmények is gyorsan elvesztek. Ma a félperifériához tartozó népek a centrumhoz viszonyítva sokkal szegényebbek, mint a század elején voltak. Akkor a nemzeti jövedelmük legfeljebb fele volt az élvonalban lévőkénél, ma legfeljebb negyede, sok nép esetében csak tizede. A félperifériák kezdeti sikereinek nemcsak az volt az oka, hogy a tudományos-technikai és az agrártechnikai forradalom egészen más világgazdasági munkamegosztási igényeket támasztott, s az ahhoz való igazodásra már nem voltak alkalmasak, sokkal nagyobb szerepet játszott az, hogy a siker másik négy alapfeltétele közül legalább az egyik mindenütt hiányzott. Vagyis egyrészt alig akadt közöttük olyan, amelyikre a puritán civilizáció volt a jellemző. Másrészt szinte egyikük esetében sem sikerült kialakítani a polgári demokráciát, harmadszor nem voltak elég szuverének, negyedszer nem védekeztek a gazdasági tekintetben sokkal erősebbek világpiaci (szabad)versenyével szemben. Még nagyobb a lemaradás a világ nagyobbik felén, ahol az egy lakosra jutó nemzeti jövedelem a század eleji fejlettek ötödéről ötvenedére csökkent.

A felzárkózási feltételek azonban megváltoztak, a weberi követelmények a század során kibővültek. A távol-keleti puritánok is alkalmasakká váltak a gazdasági felzárkózásra, mert többek között a szállítási távolságok és idők még inkább legyőzhetővé váltak, másrészt mert a nem demokratikus társadalmak is alkalmassá válhattak a tömegtermelésre, harmadrészt mert a világpiac felvevőképessége a tömegtermékek esetében is megsokszorozódott. De az európai individualisták is felzárkóztak a gazdaság élvonalába, mert a szolgáltatások előtérbe kerülése a korábbinál sokszorta nagyobb individualista igényeket támaszt, valamint mert a gyors technikai fejlődés és a magasabb életszínvonal felértékelte a rugalmasságot, az ízlést, a vállalkozó szellemet.

A megváltozott követelményeknek köszönhetően kerülhetett az élvonalba a puritán Nyugat-Európától délre és a puritán észak-Amerika északkeleti felétől délnyugatra lévő térség, s ez a tendencia Délkelet-Ázsiában most van kibontakozóban. A gazdasági reformok bevezetése óta Kínának az individualistább délkeleti fele a gazdasági növekedés ütemében megelőzi a puritán északkeleti tartományok gazdasági fejlődését.

Az elmúlt száz év során elért gazdasági sikerek mindegyike csak az alábbi feltételek együttes fennállása esetén jött létre: piacgazdaság volt, magas volt a munkaerő-kapacitás kihasználása, viszonylag nivelláltak voltak a jövedelmek, sokat költöttek oktatásra, végül, de nem utolsósorban a közvélemény optimista volt, bízott a jövőben.

A szocialista gazdaság nem a demokrácia hiánya miatt bukott meg, hanem azért, mert nem volt piacgazdaság. A Távol-Keleten számos olyan gazdasági csoda történt, ami nem dicsekedhet azzal, hogy demokrácia volt. Ez nem jelenti azt, hogy nálunk mellőzhető volna a demokrácia, csak azt, hogy a kor ismert gazdasági csodákat - még hozzá nagyokat - demokrácia nélkül. Ezért nem kell a demokráciát ott kényszeríteni, ahol annak hiányoznak a tradíciói és a gazdasági feltételei. Ilyeneknek tekintem a tőlünk keletre elterülő térség társadalmait. Az olyan országnak, amelyben az induláskori egy lakosra jutó nemzeti jövedelem még nem éri el a fejlettek felét, illetve ennél is sokkal kevesebb, a piacliberalizálás csak a belső piacra vonatkozhat. Az import gyors és teljes felszabadítása öngyilkosság, legfeljebb egy nagyon szűk, frissen született nagytőkés csoportnak lehet rövid távú érdeke. Az importot ugyan lehetőleg nem adminisztratív módszerekkel, de erőteljesen korlátozni kell. Csak a nagyon naivak, illetve a csak a fejlettek gazdasági érdekeit szem előtt tartók lehetnek az import-liberalizálás hívei.

Minden sikerország, a bismarcki Németországtól Dél-Koreán keresztül a mai Japánig erős importkorlátozások mellett érte el imponáló eredményeit. A nyugati világ tétlenül nézi, hogy a leggazdagabbak élvonalába került Japán ma sem engedi be a rizst, általában az élelmiszereket, nem enged be egy sor szolgáltatást, ha kell, még az adminisztratív korlátozásoktól sem riad vissza, nem is szólva arról, hogy a drágább hazai termékekhez való ragaszkodást nemzeti ügynek tekintik.

Franciaország éveken keresztül a távol-keleti videók ellen azzal védekezett, hogy csak egyetlen vámosossal dolgozó alpesi falusi vámhivatalban engedte meg a beléptetést, ami azt jelentette, hogy az elvámolás éveket vett igénybe. Ugyancsak keményebben védekeznek jelenleg az amerikai kultúrfertőzéssel szemben, pedig az ő filmiparuk és televíziós hálózatuk erősebb a mienkénél.

Az sem igaz, hogy ezeket a taktikázásokat és importkorlátozásokat a nyugati tőkés országok nem engedik meg. A tőke nem oda megy, ahol szabad utat adnak az importnak, hanem ahol fejlődik a gazdaság. Márpedig sikeres utolérő gazdaság nem létezik védelem nélkül. A világ félperifériái akkor teszik helyesen, ha a térségük hasonló színvonalú országaival viszont nagyon liberális külkereskedelmi kapcsolatokat építenek ki. A KGST abban nagyon jó volt, hogy áruforgalmat jelentett egymás között, a baj az, hogy nem piac volt, hanem hatósági (szinte levezényelt) árucseré. A piacosított KGST az európai volt szocialista országok számára sokszorta többet jelentene, mint az Európai Unióban való tagság.

A gazdasági sikeresség szempontrendszerében következő a munkaerő-kapacitás kihasználása mint feltétel. A magas munkaerő-kihasználás alatt a szakma elsősorban azt érti, hogy alacsony a munkanélküliség. Valóban ez az első, de nem elégséges követelmény. A hivatalos munkaidő utáni munka olyan óriási erőforrás, amit csak a célbaérés után lehet alaposan értékelni (Ezt nekünk, magyaroknak kellene a legjobban tudni!). A mi szocializmusunk azért volt viszonylag

elviselhető, mert a munkaidő után még sokat és intenzíven dolgoztunk. Ezt a humán értelmiségünk annak idején megbotráncozással nézte, a nagy többség azonban boldogan élt vele, mert számára a sok munkánál sokkal rosszabb a munkátlanlás és a nyomorúság. Ezt most utólag már talán azok is belátják, akik annak idején megbotráncoztak rajta.

Természetesen a piac nélküli teljes foglalkoztatás nem megoldás, mert az csak a hivatalos munkaidőnek a munkahelyen való eltöltését jelenti. A munkahelyen munkátlanul eltöltött idő csak a dogmatikus szocialista számára foglalkoztatás, a valóságban rossz munkaerő-kihasználás. Még a szakma sem szentel figyelmet annak, hogy a munkaviszonyban évente ledolgozott órák száma az országok között mennyire szóródik. Ez a mutató is a Távol-Keleten a legjobb, ahol évente 3-400 órával többe dolgoznak le a munkahelyen, mint Nyugat-Európában, pedig ott is többe dolgoznak, mint nálunk. Ők nemcsak hosszabban, de sokkal intenzívebben is dolgoznak. Az Egyesült Államokban is hosszabb az éves ledolgozott munkaidő, mint Nyugat-Európában, mi pedig a legkevesebbet dolgozók között is élen járunk.

A munkaerő-kapacitás kihasználtsága tehát komplex mutatót követelne meg, amire a szakma felkentjei oda sem figyelnek, pedig sokkal fontosabb tényező, mint a Világbank megelégedettsége. Az átlagosnál alacsonyabb munkanélküliség minden esetben egyik elengedhetetlen feltétele volt az átlagosnál gyorsabb gazdasági növekedésnek. Erre mondják a mi szakembereink, hogy előbb legyen pénzügyi egyensúly, aztán lesz munkaalkalom. Ez azonban egyelőre még a távoli jövőképükben sincs. Még a leglustább háziasszonyok sem merik azt mondani, hogy nem volna mit tenniük. Ők tudják, hogy a családban se vége, se hossza a tennivalóknak. Miért olyan nehéz ezt országos szinten megérteni?

A foglalkoztatás növelésére vonatkozó megoldások között első, hogy engedjük el a bérjárulékokat az első három dolgozó után. Ez pár hónap alatt több százezer munkaviszony legalizálását jelentené. Ma is dolgozik néhány százezer munkanélküli feketén, de nemcsak ezek legalizálnának, hanem ennél lényegesen többen is. Ez az engedmény nem rontaná, hanem javítaná a költségvetési hiányt, hiszen megmaradna a munkanélküli segélyre kifizetett összeg. Mindehhez csak azt kellene a mai gazdaságpolitikainknak belátni, hogy mi már a szocializmusban milliónyi vállalkozási kezdeményezést szültünk. Ezeket részben sikerült azóta bejelentett vállalkozásokká átalakítani, amelyek nagy többsége csak azért munkaképes, mert többé-kevésbé fekete. Ezek számára kellett volna megkönnyíteni a teljes legalitást. Közöttük több százezer van olyan, amelyik nem hajlandó legálisan munkaerőt foglalkoztatni, mert fél a nagy bérjárulékoktól és a fokozott adóhivatali ellenőrzéstől. Ezek máról-holnapra képesek volnának előrelépni, ha nem kereszteznék anyagi érdekeiket. Az aktuális kormányprogram azonban éppen az ellenkező irányba kapkod: azzal, hogy a táppénz fizetését további mértékben a munkaadóra hárítja, növeli mind a munkanélküliséget, mind a fekete munkavállalást.

A második jelentős foglalkoztatási reform az lenne, ha akkora lakástámogatást adnánk, amely mellett újra nagyjából évi 70 ezer lakás épülne. Ez önmagában közvetve és közvetlenül mintegy 300 ezer ember számára jelentene munkaalkalmat. A sajátérs házépítés társadalmi áldásairól már sokszor írtam, itt csak hivatkozom azokra.

A harmadik foglalkoztatási út a közmunka, mindenekelőtt a közművesítés volna. Amíg nincs a lakások jelentős hányada közművesítve, nem vagyunk európaiak. Ugyanis nem az a fontos, hogy hivatalosan ki az Európai Unió tagja, hanem az, hogy miként él. A svájciakat csak irigyelnünk lehet, pedig nem tagok. Néhány nagy közmunkára is gondolnunk kellene: ilyennek tartom a Duna-Tisza Csatornát, amelyet már félvszázada elkezdünk, majd takarékosági okokra hivatkozva abbahagytuk. Európa egyik legkitűnőbb agrárberuházása lenne, ha a térség földázó gazdaságai korlátlan mértékben kapnának gravitációs öntözési lehetőséget (Tegyük hozzá, hogy ez a beruházás sem importigényes!). Az elmúlt hét év legnagyobb bűne, hogy ma

1,2 millió emberrel kevesebben dolgozhatnak. Ennek a tartaléknak (amely még mindig nem teljes, mert például nem számol az indokolatlanul alacsony nyugdíjkorhatárral) a feltárása a legsürgősebb feladat.

A gazdasági sikeresség következő tényezője a nivellált jövedelemelosztás mint feltétel. A világ minden sikerországa az átlagosnál nivelláltabb jövedelemelosztást valósított meg, s nincs közöttük olyan, amely e században a klasszikus kapitalizmus vad jövedelemarányait akarta volna megvalósítani. Ennek érdekében olyan drasztikusan progresszív jövedelemadóval sújtotta a gazdagokat, amelyekre ma már nincs szükségük. Jó volna, ha a volt szocialista országok tudós közgazdászai és gazdaságpolitikusi nem csak arra hivatkoznának, milyenek jelenleg a gazdag országokban a jövedelemadók felső sávjában a kulcsok, hogy az elmúlt tíz évben mindenütt csökkentették a progressziót, hanem arra is emlékeznének, hogy mivel kezdték a meggazdagodásuk előtt, vagyis akkor, amikor még olyan szegények volt, mint mi most. A gazdagok 80-90 %-os jövedelemadója szinte általános volt.

Mit jelent a nivelláltabb, vagy a viszonylag nivellált jövedelemelosztás? Nem valamiféle kommunisztikus egyenlősít, hanem csak az átlagosnál kevesebb felháborító szegénységet és kisebb felháborító gazdagságot. Ennek egyik mérési módja, hogy a lakosság leggazdagabb tizedének jövedelme hányszorosa a legszegényebbekhez viszonyítva. Ez a mutató minden sikerországban az átlagosnál alacsonyabb, mi ebben a tekintetben már az Európai Unió minden országát megelőztük. A gazdagok között mégsem talál az aktuális kormányunk sem elvonási lehetőségeket. Különösen alacsony az a mutató a század közepén még az európaiak számára elképzelhetetlenül szegény távol-keleti és a század elején még nagyon szegény skandináv országokban. A nivellált jövedelmi viszonyokat az előbbieket a kulturális tradícióknak köszönhetően viszonylag kis költségvetési újraelosztással is el tudták érni. Ott nem jelent nagy költségvetési terhet sem az egészségügy, sem a nyugdíj. Az egészségvédelem, a tisztaság olyan évszázados erkölcsi elvárás, hogy kevés költséggel is élen járhatnak szinte minden egészségügyi mutató tükrében.

A skandináv országokban a nemzeti jövedelem nagyon magas hányadát osztják el a nagyobb egyenlőség érdekében. Demagógok tehát azok, akik a svédeknek sajnálják, és arra hivatkoznak, hogy a svédeknek sok nehézséget okoz a túl-elosztás, a magas költségvetés. Bár minékünk fele annyi bajunk és fele akkora jövedelmünk volna, mint a svédeknek, akik száz éve még nálunk is szegényebbek voltak.

Természetesen az egyenlősdit nem megoldás. Mi már azt is kipróbáltuk, de piac nélkül. Most a másik végletbe lendítettek át bennünket, tegyük hozzá, hogy akaratunk ellenére, hiszen a szocialistákat azért helyezték a választók a hatalomba, hogy legyen a kormány a korábnál szociálisabb. Ezzel szemben az elődeinél is jobban rohan az ellenkező irányba. Mi lenne a helyesebb jövedelemarány? Az, amit a lakosság többsége igazságosnak vagy legalábbis indokoltnak tart, s ez vitathatatlanul sokkal nivelláltabb a jelenleginél.

Mit kellene tennünk a helyesebb jövedelemarányok tekintetében? Sokkal progresszívebb jövedelemadót kellene bevezetni. Az erős progresszió ugyan magasan kezdődjön, a pár százezer forintos havi jövedelem még elviselhető, a 6-8 számjegyű azonban még jó ideig nem. El kell érni, hogy gyakorlatilag ne maradhasson meg személyes fogyasztásra 3-400 ezer forintnál több. Természetesen az ilyen progresszió csak ott fogadható el, ahol a befektetett jövedelem adómentes. Ha tehát egy vállalkozó sok tízmilliót keres évente, de abból csak 2 milliót fogyaszt el, a többit beruházza, vagy gyermekei oktatására fordítja, csak az elfogyasztott jövedelem után fizessen adót.

A progresszív jövedelemadónál is egészségesebb eszköz a luxuscikkek nagyon magas adóval, illetve vámmal való sújtása. Nem lehet a közvéleményt az olyan kormánypolitika mögé állítani, amelyik tűri a luxust, de faragja a családi pótlékot, illetve bevezeti a tandíjat. Itt is bőven lehet találni követendő példákat: pl. a szocialistának semmiképpen nem nevezhető Brazília majdnem napra egy időben a fizetési mérlege romlásától megijedve máról-holnapra minden luxuscikk vámját 70 százalékponttal megemelte. Pedig a miniszterelnökük nem nevezi magát szocialistának, és nincs gazdag szocialista múltja. Szingapúrban (amelynek még egyszer annyi devizatartaléka van, mint a mi összes adósságunk) 120 ezer dollár évi adót fizet minden luxusautó tulajdonosa. Szerintem a mi népünk is szeretné a kormányt, amely előbb nyúl az indokolatlan luxus megadóztatásához, mint a családi pótlék megkurtításához.

A gazdasági sikeresség további tényezője a dotált oktatás mint feltétel. Minden gazdasági csodát megelőzte, hogy az oktatásra másoknál nagyobb hangsúlyt helyeztek. A távol-keleti országoknál ez 2500 éves tradíció. Ott mindig a képzettségen múltott az erkölcsi elismerés és a ranglétrán való előmenetel, diaszpóráként is nagyon fontosnak tartják a tanulást. Nemcsak az állam fordít erre a célra az átlagnál nagyobb hányadot, hanem a lakosság is, mivel még ezzel a széleskörűen ingyenes oktatással sem elégszik meg, sokat költ a saját jövedelméből is erre a célra. A skandináv országokban is tradíció a reformáció óta, hogy jó és mindenki által elérhető legyen az iskola. Számunkra lecke lehetne a zsidóság is, mely nép ezer évek óta kiemelkedően nagyobb súlyt helyezett a tanulásra, mint Európa bármelyik népe. Mi magyarok azért lettünk antiszemiták, mert irigyeltük a több tanulással sokkal többre menő zsidókat.

Most azon mesterkedünk, hogyan tudjuk a tanulni vágyókat megadóztatni. Tesszük ezt annak ellenére, hogy a szocializmustól mi is sokkal jobb képzettséget örököltünk, mint azok a piaci társadalmak, amelyek 1945-ben hasonló szintről indultak. Tragikus kép alakulna ki, ha valaki venné a bátorságot és felmérné, mennyivel csökkent a szellemi tőkénk a rendszerváltás óta. Megint lehet a közvéleményre hivatkozni. Bár a kormány a tömegek fogyasztását korlátozza, tanulási kedvét megadóztatja, jelentősen megnőtt a továbbképzésre fordított lakossági kiadások összege. Például szinte évek alatt saját zsebből behozták az angol és a német nyelvtudás hiányát, s a jó iskolákban óriási a túljelentkezés.

Végül, de nem utolsó sorban, a gazdasági sikerességben döntő az optimista beállítódás mint feltétel. Nem azért van egyes országokban gazdasági válsághelyzet, mert rosszak a lehetőségek, hanem mert a lakosság elvesztette a jövőbe vetett bizalmát, optimizmusát. A szakbarbárok azt hiszik, hogy a gazdaságépítéshez sok pénz kell, ha az nincs, hitel kell, pedig elsősorban az optimizmus hiányzik. Nem tanultak a század összes ez irányú tapasztalatából. Például abból, hogy a háborút veszítettek gyorsabban talpra álltak, mint a nyertesek. Pedig ezeknek sokkal több volt az újjáépítenivalójuk, sokkal alacsonyabb szintről kellett indulniuk, sokkal több csomagnélküli menekültet és üldözöttet kellett visszafogadniuk, ráadásul még sokkal kevesebb egy lakosra vetített Marshall-segélyben is részesültek.

MIRE FIGYELJEN A GAZDASÁGPOLITIKA?

A mikro- és makrogazdaságtan szakadása

A közgazdaságtan azon az elven alapszik, hogy a mikro-jelenségek és érdekek összegezhetők, s ezekből az összegzésekből makro-összefüggések vonhatók le. Egészen Keynes-ig szigorúan megmaradtak azon az elven, hogy a vállalkozói érdekek összege a nemzetgazdasági és társadalmi érdek, azaz a vállalkozók profitmaximalizálási érdeke hozza a társadalom egésze számára a legjobb eredményt. Ma is újra divatos annak hangoztatása, hogy a piaci jelenségek együttesen alakítják ki az optimális termelési és fogyasztási struktúrát. A mikro-szintű spontaneitás szabad érvényesülése felel meg leginkább a társadalmi érdeknek, legalábbis az optimális gazdasági teljesítményt ez garantálja. A klasszikus kapitalizmus egyre mélyülő gazdasági válságai győzték meg Keynest, vele többé-kevésbé egy időben, de tőle függetlenül, a kor fasiszta és szocialista diktatúráinak, majd a demokráciáknak gazdaságpolitikusaikat, hogy a vállalkozói érdekek érvényesülése a XX. század viszonyai között már olyan kis vásárlóerőt, olyan szűk belföldi piacot teremtsen, amely mellett szükségszerűen óriási kapacitásfelesleg és a társadalmi stabilitást is fenyegető mértékű munkanélküliség keletkezik.

A gazdasági válság elég mély volt a már iparosodott polgári demokráciákban is, de még mélyebben jelentkezett a félperifériákon, amelyek korábbi komparatív előnye a mezőgazdaságban az agrártechnikai forradalom következtében megszűnt. A társadalmivá fejlődő gazdasági válság szülte és juttatta uralomra a félperifériához tartozó társadalmakban azt a szélsőséges politikát, amely fasiszmusok és szocializmusok formájában elsődleges gazdasági feladatának tekinti a kapacitások kihasználását, mindenekelőtt a munkanélküliek munkába állítását. A kor gazdasági betegségét gyorsabban ismerték fel ott, ahol a gazdaság még csak a fejlettek utolérésének fázisában volt, mint ott, ahol a legfejlettebbek voltak a gazdasági és politikai viszonyok. Ezért azután minden fasiszmus és minden szocializmus rövidtávon a fejlettekhez képest látványos gazdasági és politikai sikereket érhetett el. A klasszikus kapitalizmus nagyon alacsony kapacitáskihasználását és a nagyarányú munkanélküliséget a fasiszmusok és szocializmusok győzték le először. A diktatórikus társadalmak azonban rövid idő után gazdasági nehézségekbe ütköztek. A kor ugyan a klasszikus kapitalizmus polgári államánál sokkal erősebb, a gazdasági életbe aktívan beavatkozó államot igényelt, de ez az állami hatalom gyorsan a másik végletbe rohant mindenütt, ahol nem állták útját erős polgári tradíciók. Gyorsan bebizonyosodott, hogy fejlett gazdaság csak a polgári tradíciók mellett jöhetett létre, s akik át akarták ugrani a polgárosodás szakaszát, verembe estek, az állam hatalma elrákosodott és a gazdaság fékezőjévé vált.

Érthetetlen módon mindmáig nem kapott világtörténelmi jelentőséget a New Deal, mely példát mutatott arra, hogy egy gazdasági tekintetben is fejlett demokrácia felülről szervezve biztosíthatja a munkaerő foglalkoztatását, a termelés és a fogyasztók számára megfelelő vásárlóerő megteremtését, s az infrastruktúra kiépítését is. Van némi gyanú, hogy talán a New Deal azért jutott az elhallgatás sorsára, mert a Johnson elnök által kezdeményezett megújítási kísérlete a jóléti társadalom programjaként megbukott. A XX. századi társadalom már oda jutott, hogy a kapacitások kihasználását csak akkor lehet biztosítani, ha a lakosság fogyasztása lényegesen nagyobb annál, amit a vállalkozók érdekének és a munkaerő-piaci kereslet-kínálat viszonyának megfelelő dolgozói jövedelmek biztosítanak. A társadalmi érdek, s azon belül a vállalkozások érdeke is azon múlott, hogy sikerül-e nagyobb jövedelmet teremteni annál, ami a

vállalói érdekek és a költségekkel való takarékosság alapján képződik. Ezt a feladatot csak úgy lehetett megoldani, hogy a pénzteremtést kivonták a vállalati szférából, amihez az kellett, hogy olyan pénzt vezessenek be, amelynek nincs nemesfém-fedezete, amelyet olcsón lehet nyomtatni. A jelen század első felére olyan gazdasági helyzet alakult ki, amelyben az árupénz, a termelés volumenével arányosan növekvő pénzmennyiség elviselhetetlen terhet jelentett.

A klasszikus kapitalizmusban olyan nagy volt a felhalmozási igény, a tőkések saját fogyasztása és a világti értékesítés lehetősége, hogy a kapacitások kihasználása akkor is viszonylag jól biztosítható volt, ha a növekvő termeléssel egyáltalán nem tartott lépést a lakosság belső fogyasztásbővülése. A gyors tőkefelhalmozás, azaz a gyáripari kapacitások tőkeigényének biztosítása csak a minimumon tartott fogyasztás mellett volt megvalósítható. Keynes azt ismerte fel, hogy a gazdaság kihasználtsága csak akkor biztosítható, ha a vállalkozói érdekek által diktálnál lényegesen több jövedelem áramlik ki a lakossághoz. Ez a jobb kihasználás azt is jelentette, hogy akkor lesz nagyobb a tőkések profitja, ha nem érvényesül az egyes vállalkozók érdeke osztályszinten, vagyis ha a bérek, illetve a dolgozói jövedelmek színvonala magasabb lesz, mint amit az egyes vállalkozások profitmaximalizálása megkíván. Tehát nemcsak az nem igazolódott, hogy a társadalmi érdek akkor érvényesül, ha a vállalkozóknak sikerült érdekeiket érvényesíteni, hanem még az sem igaz a jelen viszonyok között, hogy a profitok összege akkor a legnagyobb, ha minden vállalkozó maximalizálhatja. Egyedi szinten a vállalkozó természetesen tekinti, s ez így is van jól, hogy minden költségével takarékoskodnia kell, tehát a bérrel és annak járadékával is. Ennek azonban az lenne a következménye, hogy a megfelelő kereslet hiányában vagy eladatlanok maradnak a termékek, vagy már le sem termelik azokat, így a kapacitások kihasználása csökken. Mindennek pedig az lenne a végső következménye, hogy a vállalkozók profitja lesz kisebb, sőt veszteség keletkezik.

Ahhoz, hogy az összes vállalkozó profitja maximális legyen, arra van szükség, hogy az egyes vállalkozások emeljék a béreket, több adót fizessenek, amelyekből azután a kapacitásuk kihasználását, a termékeik eladhatóságát biztosító kereslet keletkezik. A század eleji viszonyok között a termelés hatékonysága nem volt biztosítható az alacsony kapacitás-kihasználás mellett. A megfelelő kapacitás-kihasználás végső soron a vállalkozók összessége és - nagy valószínűséggel - az egyes vállalkozó számára is nagyobb jövedelmet biztosított, mint a bérköltségek minimalizálása. A klasszikus kapitalizmus tehát fokozatosan olyan társadalommá alakult át, amelynek érdekeit nem lehetett továbbra is a kapitalisták egyéni érdekeinek érvényesülésén keresztül elérni. A klasszikus kapitalizmus fejlődése csak akkor volt biztosítható, ha figyelmen kívül hagyják a társadalom többségének igényeit, ez azonban a technikai fejlődés változó igényének következtében megszűnt, és a tőkések érdeke is csak a társadalom többségének érdekérvényesülése mellett valósulhatott meg. Így lett a polgárok demokráciájából - amely még a kisebbség demokráciája volt - össznépi demokrácia.

Szerencsére ahhoz, hogy a kiáramló jövedelmek - mindenekelőtt a munkajövedelmek növekedjenek, más tényezők is hozzájárultak. Már Keynes-t jóval megelőzően Hobson felismerte, az egyes tőkés a profitmaximalizálás érdekében egyre inkább arra kényszerül, hogy emelje a béreket, ugyanis csak ezen az áron tud a számára maximális profitot biztosító minőségű munkaerőhöz jutni. A tudományos-technikai forradalom azzal járt, hogy a jó munkaerő akkor is nagyobb jövedelmet hoz a vállalkozónak, ha jobban megfizeti. A jó munkaerő magas bére ellenére is sokkal több jövedelmet hoz mint a gyenge minőségű, még akkor is, ha alacsony bérrel megelégszik. Azt már a klasszikus kapitalizmus viszonyai között mindenki magától értetődőnek tartotta, hogy sok esetben a drágább anyag vagy gép nagyobb profitot biztosít, mint az olcsóbb. A kor viszonyai között a munkaerővel szemben támasztott minőségi igény azonban olyan alacsony volt, hogy fel sem merült ez a probléma a béreket illetően.

Az a tény, hogy a tőke hatékonysága egyre inkább a munkaerő minőségétől függ, azt is megkövetelte, hogy magas szintű és költséges iskolarendszert tartsanak fent. A vállalkozók profitjának összege tehát akkor nő, ha több adót fizetnek, és abból fejlettebb iskolarendszert tart fenn társadalom. Itt is ellentétes lehet az egyes vállalkozó érdeke az összes vállalkozóéval: a vállalkozó minél kevesebb adót akar fizetni, hogy a nyereségből több maradjon neki, bár a kisebb adó azt jelentené, hogy nem jut elég az oktatásra, nem lesz megfelelő a munkaerő minősége, aminek a végső következménye, hogy a vállalkozók profitjának összege csökken.

Az oktatást azért kellett végül is az államnak magára vállalnia, mert előbb jelentkezett a - társadalom, s azon belül a vállalkozók - gyorsan emelkedő minőségi igénye a dolgozókkal szemben, mintsem a dolgozók maguk hajlandóak lettek volna az oktatásra jövedelmükből költeni. Előbb jelentkezett a társadalmi és munkaadói igény, mint a dolgozók ez irányú kereslete. Ugyanez mondható el az egészségügyről is. Ma tehát a költségvetés két legnagyobb tétele többek között a profitot maximalizálja olyan módon, hogy finanszírozza azt, amire a vállalkozói érdek nem lenne képes.

A munkásmozgalom korán felismerte, hogy a vállalkozói érdek ellentétes a munkavállalókéval, azt azonban nem, hogy ez ma már csak az egyes vállalkozóra igaz. Az összes vállalkozói jövedelem maximalizálása ugyanazt követeli meg, amit a dolgozók kollektív érdeke, s a két érdek legfeljebb azért ütközik, mert rosszul méri fel a felek a hosszú távú érdekeiket. Nem igaz tehát, hogy a vállalkozói érdekek érvényesülését biztosító gazdasági mechanizmus a vállalkozók kollektív érdekeit valósítja meg, még kevésbé a társadalomét, de nem igaz az sem, hogy az egyes dolgozó, vagy akár egy vállalat dolgozói kollektívája olyan érdekeket képvisel, amely megfelel az összes dolgozóénak.

A piaci orientáció megerősödésével ma divat a piaci társadalomról beszélni, ami annyiban igaz, hogy csak az a fejlett társadalom lehet hatékony, amelyikben a piac betölti fontos szerepét. De nagy bajok származnak abból, ha a piac ott is érvényesül, ahol még nem értek meg annak a feltételei. Említettem, hogy számos esetben a társadalmi igények csak lényegesen megkésve jelennek meg piaci igényként. A társadalom már jó száz esztendeje sokkal magasabb oktatási és egészségügyi ellátást követel meg, mint amit a piaci kereslet teremtene. Nem alakultak volna ki a fogyasztói társadalmak ilyen gyorsan (és forradalmak nélkül), ha nem vállalja a társadalom az oktatás és az egészségügy költségeinek nagy többségét, ha csak annyi oktatási és egészségügyi ellátás valósult volna meg, amennyire a fizetőképes kereslet mutatkozik. Mindebből láthatóan nem vonta le a közgazdaságtudomány azt a következtetést, hogy a mikro-szinten érvényes gazdasági törvények nem terjeszthetők ki makroszintre. Alapvető törvényszerűségei alapján a két közgazdaságtan: a mikro-gazdaságtan, azaz vállalati közgazdaságtan, és a makrogazdaságtan, azaz a társadalmi szintű gazdasági törvényszerűségek tudománya közötti szakadék láthatóan szélesedik.

A termelési tényezőkkel kapcsolatos viták

A klasszikus közgazdaságtan a termőföldet tekintette a harmadik termelési tényezőnek. Ez akkor még nem volt gyakorlati hiba, mert még alig jelentett a természeti tényezők összessége többet, mint a lakossági fogyasztás mintegy kétharmadának közvetlen vagy közvetett kiszolgáltatását biztosító mezőgazdaságot. Végső soron a mezőgazdaság volt még az ipari forradalmat követő században is a gazdaság nagyobbik fele. A mezőgazdaság hatékonyságát az agrár-technikai forradalom előtt elsősorban a föld mennyisége és minősége, azaz természetes termőképessége határozta meg. Tekintettel arra, hogy a társadalom fejlődésére még inkább vonat-

kozott a mezőgazdaság ilyen meghatározó szerepe, meg lehetett érteni, hogy a gyakorlatból a közgazdaságtudomány igyekezett elméletet csinálni.

A mezőgazdaság azonban elvesztette korábbi kiemelkedő gazdasági szerepét. A klasszikus kapitalizmus és a fogyasztói társadalom között abban is jelentkezik a különbség, hogy az előbbiben a fogyasztás nagyobbik felét a mezőgazdaság biztosította. Nemcsak az volt akkor jellemző, hogy a lakosság fogyasztásának legalább fele élelmiszer volt, hanem abban a maihoz képest volt az élelmiszeripar, a szállítás, a csomagolás, valamint a kereskedelem érték-hozzáadása. Még ötven évvel ezelőtt is a búza ára fele volt a kenyér árának, ma pedig az Egyesült Államokban már csak 8 százaléka, s ebben sem a nem mezőgazdasági eredetű költség emésztí fel az ár nagyobbik felét. Vagyis száz évvel ezelőtt a kenyér árának felét tette ki a mezőgazdasági érték-hozzájárulás, ma körülbelül huszonötöd részét. Száz évvel ezelőtt az ipari nyersanyagok között is nagyon fontos szerepet játszottak a mezőgazdasági eredetű nyersanyagok. A ruházkodáshoz, amire akkor a lakossági jövedelem kétszer akkora hányadát költötték, mint ma, gyapotot, lent, kendert, gyapjút, bőrt stb. használt nyersanyagként az ipar, szerepe sokkal kisebb.

A mezőgazdaság gazdasági súlya a korábbinak mintegy huszadára csökkent, akár a nemzeti jövedelemhez való hozzájárulását, akár a foglalkoztatásban lévő részesedését, akár (a föld árát figyelembe nem vevő) tőke nagyságát nézzük. Ma a munkaerő 2 százaléka van a mezőgazdaságban. Mindazonáltal elméleti hiba volt a földet termelési tényezőnek felfogni. Ezen hibát azzal igyekeztek a közgazdászok mérsékelni, hogy a föld helyett a természet egészét tekintették termelési tényezőnek. Az elméleti hiba azonban akkor is hiba marad, ha a fogalmak értelmét kiszélesítik. Már a társadalmi fejlődés korai szakaszaiban is a gazdaság fejlettsége határozza meg a természeti tényezők értékét, s nem a természeti környezet volt a munka és a tőke mellett az a harmadik termelési tényező, amelytől a jólét színvonala függött. A földnek nincs gazdasági szempontból természetes termőképessége, a teleknek nincs önmagában való helyi értéke. Az, hogy hol, melyik föld mennyit ér, abban a természeti adottságoknak viszonylagos szerepe van. Hiába vannak Dél-Amerikában lényegében ugyanolyan mezőgazdasági területek, mint az Egyesült Államokban, a föld ott alig ér valamit. Miért? Mert ott az argentin körülmények a jellemzőek. Ausztráliában ma a legnagyobb jövedelmet biztosító területek a gleccserek, amelyek egész éven keresztül lehetővé teszik a téli sportot, s eltartják az egész környék lakosságát. Ezeknek a gleccsereknek nyilvánvalóan nincs természetes termőképességük, mégis olyan értékesek, hogy a társadalom nem engedi magántulajdonba kerülni azokat. Természetesen a gleccserek azért is társadalmi tulajdont kívánnak meg, mert a társadalom joggal félti a természeti értéküket. De ebben az esetben nem a gleccserek természeti értékéről, hanem jövedelemtermelő képességéről beszélünk. Az olyan gleccsereket, amelyek a turizmus számára nem könnyen elérhetők, nem kell félteni attól, hogy csillagászati áron megveszik, mint ahogyan néhány alpi gleccsert vállalkozási célra milliárdokért megvennének.

A földnek tehát nincs természetes, a társadalomtól független értéke, amit jól példáz az is, hogy Japánban a telkek és földek piaci ára több mint az Egyesült Államokban, holott annak területe közel hússzor nagyobb, a megművelhető pedig közel százszor akkora. Tokióban az összes terület hússzor annyit ér, mint New Yorkban, aminek nem természeti adottság az oka, hanem a nagyobb népsűrűség. Az a tapasztalat, hogy a telkek ára a népsűrűséggel hatványozottan nő, minél kevesebb a terület, annál többet ér, márpedig milyen termelési tényező az, amelyik minél kevesebb, annál több, nagyobb. Tanulság: a természet - azon belül a föld is - kincs, és nem termelési tényező. A tőke és a munkaerő azért termelési tényező, mert minél több van belőle, annál nagyobb értéket jelent, az összege nagyobb mint a részek összege. Ezzel szemben a kincsnek az a tulajdonsága, minél kevesebb van belőle, annál értékesebb. A fenti példákból azt

láthattuk, hogy a természeti adottságok annál értékesebbek, minél szűkösebbek. Az én telefonom nem ér semmit, ha másnak nincs telefonja, és annál többet ér, minél több ember elérhető vele, a telefon tehát termelési tényező. Ezzel szemben egy nagyváros fekvése minél kevesebb kilátást biztosít, annál nagyobb ott az ilyen fekvésű telek értéke; minél kevesebb a vize, az annál értékesebb. A kincsek értéke a ritkaságával, a szűkösségével exponenciálisan nő, a termelési tényezőknél pedig a mennyiséggel együtt nő az érték is. Az én gépkocsim nem sokat ér, ha csak nekem van, mert akkor nincsenek utak, benzinkutak, szervizállomások stb. Ha csak keveseknek volna televíziójuk, a műsorok nem lehetnének igényesek. Amennyiben a kincseket gyarapítjuk, az értékük összege csökken, a termelési tényezők esetében ennek a fordítottja igaz. A gyarapításuk azt eredményezi, hogy összértékük nagyobb mint az egyes tételek összege. Ha egy országnak - mint látjuk Japán esetében - szűkösek a természeti erőforrásai, ezek értéke nagy, és a természeti kincsekben gazdag Egyesült Államoké kicsi.

Természetesen a fenti logikából nem az következik, hogy az egyén szegényebb, ha kincsei vannak. Az egyén számára tehát a birtokában lévő termelési tényezők és kincsek árösszege a vagyona. A vállalat számára a telek ugyanolyan vagyontárgy, mint a rajta lévő épület, vagy a kasszájában lévő pénz. A társadalom egésze számára azonban a kincs és a termelési tényező két különböző kategória, ami ezért azután össze sem adható. Könnyű belátni, hogy egy társadalom nem lehet azért vagyonos, mert szűkösek a természeti adottságai a gazdasági fejlettségéhez és népességéhez viszonyítva. A tokiói bankár 50 négyzetméteres lakásban lakik, az amerikai 200 négyzetméteresben, az előbbi azonban kétszer annyiba kerül, aminek következtében a közgazdaság mai fogalmai szerint a tokiói a vagyonosabb. A társadalom gazdagsága csak a termelési tényezőinek összegével jellemezhető, tehát a kincsek ára nem értendő vagyonnak.

Kitágultak a közgazdaságtudomány határai

A klasszikus kapitalizmus viszonyai között még a szűkebb értelemben vett gazdasági tényezők játszották a döntő szerepet a gazdasági élet alakításában. E század elején derült ki, hogy a klasszikus kapitalista gazdaság csak bizonyos civilizációs körülmények között és erős polgári tradíciók mellett jöhetett létre. De az e század elejéig adott civilizáció keretei között már kialakult kapitalizmusnak a mozgását elég jól le lehetett írni csupán a gazdasági tényezők hatásaként. Ezért volt célszerű a közgazdaságtan határait a gazdasági jelenségek keretei között tartani.

A tudományos-technikai forradalom azonban alapvetően új tényezőket erősített fel, illetve hozott a gazdaságot alakító erők közé. A jelen század gazdasági teljesítményeinek okait keresve olyanokra bukkanunk, amelyek nem szerepeltek a közgazdaságban. Kiderült, hogy szorgalmas, tiszta, fegyelmezett és takarékos emberekkel szinte a klasszikus közgazdasági feltételek bármilyen foka és formája mellett elérhető a gazdasági siker. Ezzel szemben, ahol ezek a civilizációs tulajdonságok hiányoznak, a közgazdaságtan fontosnak tartott feltételeit hiába is sikerülne bármilyen mértékben megteremteni, nem jöhet létre a gazdasági eredmény. Vagyis nem annyira a klasszikus értelemben vett közgazdasági feltételek mellett jönnek létre a gazdasági sikerek, s az ahhoz szükséges viselkedési normák, hanem fordítva, a viselkedési normák megfelelése hozza magukkal a gazdasági sikert, a követelményeknek megfelelő gazdasági mechanizmust és intézményrendszert.

A történelem korábbi stádiumaiban, amikor a lakosság nagy többsége a fizikai lét alsó határán élt, és a társadalom feladatainak nagy többségét a létbiztonság megteremtése jelentette, indokolt volt a gazdasági tényezőkre való szorítkozás. Minél magasabb az életszínvonal, minél

messzebb jut a társadalmi cél a létfeltételek biztosításához képest, annál inkább előtérbe kerülnek, döntővé válnak a nem gazdasági, hanem a tudati szempontok. A gazdaságot alakító tényezők közül azok, amelyek kvantifikálhatók, egyre kisebb jelentőségűekké váltak, ugyanakkor olyan tényezők váltak gazdaságformálónak, amelyek nem vagy csak nagyon nehezen kvantifikálhatók. E jelenséggel szemben a magát szinte természettudománynak tekintő közgazdaságtudomány azzal próbált védekezni, hogy görcsös erőlködéssel megmaradt a klasszikus formájában kialakított keretek között, azzal a jelszóval, hogy ami nem kvantifikálható, és nem klasszikus értelemben vett gazdasági tényező, az nem tartozik a közgazdaságtan által tárgyalandó témák közé. A közgazdaságtan korábbi határainak megtartása azonban egyre reménytelenebbé vált, s e század derekán az elméleti közgazdászok elkezdtek közeledni a nem gazdasági tényezőkhöz. Kimondatott, hogy a tudomány is termelőerő, de mivel a tudomány mennyiségét nem lehet mérni, illetve a mérésére tett kísérletek komolytalan megbízhatóságú számokat produkáltak, a tudomány helyett a szellemi tőke került vizsgálat alá. Itt is a kvantifikáció okozott problémát. A mérhetőség érdekében csak a szervezett oktatásban szerzett tudást vették figyelembe, azt is csak az oktatási intézmények ráfordításai alapján, s a legfontosabbakat: a szorgalmat, a fegyelmezettséget, a vállalkozó szellemet, a tisztaságigényt, a tanulók tehetségét nem lehet mérni, a „volumene” nem állítható meg, tehát nem kell vele kalkulálni. Márpedig a tapasztalatok szerint ezek sokkal fontosabbak, mint az iskolában töltött idő, mert még az annak során elért eredmény is döntően ezen tulajdonságoktól függ, nem is beszélve az iskolában szerzett tudás gazdasági hatékonyságáról.

A civilizációk kulturális értékrendjének és szokásrendszerének alapvető jelentősége volt már a korábbi időkben is. Arról már szoltunk, hogy a klasszikus kapitalizmust csak a puritán civilizáció keretei között lehetett felépíteni, ezt kiegészíthetjük azzal, hogy a puritán civilizáció kialakításában talán az volt a legfontosabb tényező, hogy a nyugat-európai népeket a feudalizmusban a nagyon késői házasság jellemezte. Senkinek sem jutott eszébe, hogy a gazdasági fejlődés dinamizmusát a házasságok korai vagy késői voltával hozzák összefüggésbe. Márpedig a tények azt mutatják, hogy fontosabb a házasság ideje, a család minősége, mint a földek termőképessége abban a tekintetben, hogy milyen életszínvonalat lehet elérni. Természetesen a házasság csak egyetlen szempont a fontos és a közgazdaság határain kívülre rekesztett tényezők közül. A családok életszínvonala nemcsak a kereset nagyságától függ, hanem a pénzzel való bánástól is. Két azonos pénzjövedelmű család életszínvonala között azért lehet nagy különbség, mert másként és másra költenek, sokat vagy keveset csinálnak meg maguk, s hogy mennyire tudnak vigyázni a tárgyakra stb. Mindezek pedig alapvetően a civilizációs karakter kérdése. Még nagyobb a különbség, ha a kor legfontosabb termelési tényezőjére gondolunk. Mennyivel több függ a szülők nevelési ambícióin, mint a pénzjövedelem nagyságán abban a tekintetben, hogy mi lesz a gyerekekből.

A pénz szerepének értelmezése például nagyon alkalmas a határok kitágulásának bizonyításához, bemutatva, hogy a közgazdaságtan az alapvető fontosságú tényezők esetében sem nagyon vette tudomásul, az általa használt fogalom mögött a tartalom alapvetően megváltozott. A klasszikus kapitalizmus pénze áru, méghozzá különleges áru volt, ezzel szemben a fogyasztói társadalomban ismeretlen az árupénz, abban a pénzcserélés hatósági funkció. Ez azért komoly elméleti és gyakorlati hiba, mert a pénzhez kapcsolódó összes fogalom átértékelése vált szükségessé. Ezek közül csak néhányat ragadok ki.

Az infláció - vagyis a pénz értékvesztése - alapvetően más akkor, ha áru, valamilyen nemesfém a pénz, vagy ha a pénz nem áru, hanem a kormányzat által önkényesen szaporítható nyomtatott papír. A más pénz miatt egy sor további közgazdasági fogalom módosítása válik szükségessé. Még az elméleti közgazdászok is ritkán tesznek különbséget reálkamat és nominálkamat között, bár a különbséget tudják, elismerik, de nem bírálják azt a gyakorlatot, amely e két

fogalmat keveri. Jellemző, hogy nálunk e különbséget nem észleli sem a törvényhozás, sem a pénzügyminiszter, hiszen a nominálkamatokat akkor is adóztatja, ha a reálkamat negatív, tehát a betét tulajdonosa eleve értékvesztést szenved.

A hagyományos számviteli alig számol azzal, hogy a pénz értéke időben jelentősen változik. Ezért azután infláció esetén fiktív nemzeti jövedelmet, fiktív vállalati nyereséget mutatnak ki, amit ráadásul még meg is adóztatnak. Azután más a munkanélküliség akkor, ha azok is munkanélküliek, akik bármilyen munkát elvállalnának, mert a munkanélküliség szinte éhséget, fázást, létbizonytalanságot jelent, és megint más az a munkanélküliség, amelyik azért van, mert sokan nem akarnak képzettségüknél vagy korábbi munkájuknál alacsonyabb feltételek mellett munkát vállalni, vagy akik úgy gondolják, jobb a munkanélküli segélyből, kicsit kevesebb jövedelemből, de fáradtság nélkül élni. Még nem láttam olyan munkanélküli statisztikát sem, amelyik figyelembe vette volna a nyugdíjkorhatárok különbözőségét. Az például, hogy nálunk a nők tíz, a férfiak öt évvel előbb mennek nyugdíjba, mintegy 15-18 százalékkal csökkenti a munkanélküliséget. Ha például ma az Egyesült Államokban az volna a nyugdíjkorhatár, mint nálunk, a munkanélküliség nem 7 százalék volna, hanem 25! A heti öt munkanap és a hosszabb szabadság jelentősen hozzájárul a munkanélküliség csökkenéséhez, ez hosszú távon rontja a nemzetközi versenyképességet, és ezzel csökkenti a munkaalkalmak számát. Szoros korreláció van a munkaidő hossza és a külkereskedelmi egyenleg, illetve a munkaidő hossza és a külföldről bejövő tőke nagysága között.

A nagy költségvetés előnyei és hátrányai ugyancsak az értelmezés (és átértelmezés) tárgya lehet. A közgazdászok a nagy költségvetésnek csak a hátrányait hangsúlyozzák, azt egyértelműen negatív jelenségnek tekintik, a gazdasági fejlettségtől és civilizációs karaktertől független követelményként kezelik. Úgy vannak vele, mint az inflációval. Nem hajlandók tudomásul venni azt, hogy az emberiség fejlődésének legeredményesebb korát az infláció és a nagy költségvetés jellemezte. Már azt is hibának tartom, a közgazdaságtudomány nem is keresi a választ arra, hogy minek köszönhető az elmúlt ötven évben a társadalmi és gazdasági fejlődés. Meggyőződésem szerint többek között annak, hogy infláció volt, s hogy az állam magára vállalt egy sor feladatot. Ez megint nem jelenti azt, hogy akár az infláció, akár az állam nagyarányú feladat-vállalása minden körülmények között indokolt lenne. Még azt sem, hogy ez ma vagy még inkább a közeljövőben is indokolt marad. Mindenekelőtt azt kellene látni, hogy nemcsak a költségvetés súlya nőtt a korábbi sokszorosára, hanem tartalma is gyökeresen megváltozott.

A költségvetés elsősorban a hatalom érdekeit szolgálja, többségét mindig a hadikiadások tették ki. Ma, a fogyasztói társadalmakban az ilyen irányú kiadások sokkal kisebb hányadát emésztik fel a nemzeti jövedelemnek, mint a történelem során valaha. A költségvetés másik nagy tétele a belső erőszakszervezetek fenntartása volt, ma ez is sokkal kisebb súlyú. A rendőrség elsősorban belső elnyomási funkció, a katonaság elsősorban külső expanzív célokat szolgált, ma már a fogyasztói társadalmakban ez sem igaz. Kevesen figyeltek fel arra, hogy a hadikiadások mennyivel kisebb szerepet játszanak ma, mint száz évvel korábban, a századforduló Angliájában még a költségvetés kétharmadát emésztette fel a hadsereg, ma mindössze mintegy 6 százalékát.

Korábban a költségvetés fő bevételi forrása nem a termelésből, de még csak nem is a fogyasztásból általában, hanem a legszegényebb rétegeket sújtó monopoladókból és vámokból származott. A munkaerő-felesleggel küzdő társadalom a tömegeket sújtó vámokból és forgalmi adókból szedte be a bevételek többségét. Nagy adó terhelte a világítást szolgáló petróleumot, a nélkülözhetetlen gyufát és sót, az élvezeti cikkeket, az alkoholt és a dohányt. A jelenlegi adók

a társadalom szinte egészétől folynak be, és ezekből elsősorban azt támogatják, ami viszonylag jobban érinti a szegényeket mint a gazdagokat.

A kapitalizmus költségvetése még jobban differenciálta a fogyasztói társadaloméhoz viszonyítva eleve nagyon differenciált jövedelmeket. Ezzel szemben a fogyasztói társadalom képtelen lenne megoldani jövedelemelosztási nivellációját, ha nem volna jelentős a költségvetés súlya. Amíg a kapitalizmusban a költségvetés bevételeinek kétharmadát a lakosság szegényebb felén hajtották be és az abból szinte semmit nem kapott vissza, ma a szegényebb fele legfeljebb negyedét fizeti, és háromnegyedét kapja vissza szociális juttatás formájában. A klasszikus kapitalizmus költségvetését tehát előnyös volt minimalizálni, mert döntően elvonási és nem újraelosztási célokra fordították. A tőkés adórendszer a piacon kialakult jövedelmeket még jobban differenciálta, a jelenlegi azt nivellálja. E század második felében a fogyasztói társadalmakban azonban azért nőtt meg a költségvetés, mert olyan célokat kellett társadalmi érdekből megvalósítani, amelyek egyébként nem, vagy csak nagyon alacsony szinten valósultak volna meg.

Az elmúlt ötven év egyetlen nagy eredménye nem valósult volna meg, ha az állam nem vállalja magára az egészségügy, az oktatás és az infrastruktúra kiadásainak oroszlánrészét. A költségvetés ilyen pozitív szerepe azonban sem a korábbi, sem a későbbi fejlődési szakaszra már nem áll fenn. Amennyire szükséges volt, hogy az állam fedezze az iskoláztatás költségeinek nagyobb hányadát, nem indokolt ezt már a fejlettség bizonyos szintjén fenntartani. Meddig előnyös a társadalom számára az oktatás ingyenessége illetve olcsósága? Addig, amíg nem alakul ki ezen a területen a lakosság oldaláról a társadalmi igényeknek megfelelő nagyságú és struktúrájú kereslet, aminek létrejötte három tényezőtől függ: az életszínvonal magasságától, a jövedelmek nivellációjától, valamint a lakosság civilizációs igényétől.

A jelenkori fogyasztói társadalmakban már nem lehet azt mondani, hogy a jövedelmek szintje nem teszi lehetővé a gyermekek iskoláztatását. Legalábbis azt már nem, hogy az ezzel járó költségek jelentős hányadát a szülők nem fizetnék meg. A jövedelmek differenciáltsága a legtöbb fogyasztói társadalomban már nem akkora, hogy a lakosság többsége ne járathassa saját költségén iskolába a gyermekeit. De ebben a tekintetben még messze van minden társadalom attól, hogy minden jövedelmi réteg iskoláztatni tudja a gyermekeit. Ezen azonban megfelelő hitelezési rendszerrel sokat lehet segíteni. Ma már a fogyasztói társadalmakban a lakosság szinte egésze tisztában van azzal, hogy a következő nemzedék boldogulása elsősorban attól függ, milyen képzésben részesülnek. A szülők többsége belátja, hogy a jó képzésnél semmivel nem adhat többet a gyermekeinek.

Miért kell akkor az iskolarendszert fokozatosan piacosítani? Mindenekelőtt két okból. Egyrészt minden olyan szolgáltatás, amit az állam ad, egyre drágul, a hatékonysága pedig egyre romlik. Bizonyításként elégedjünk meg azzal, hogy minden fogyasztói társadalomban és minden iskolatípusban gyorsabban nőnek az egy tanulóra jutó éves képzési költségek, mint a nemzeti jövedelem. Tekintettel arra, hogy a képzés idejét még tovább kell hosszabbítani, az oktatás lassan elviselhetetlenül sokba fog kerülni. Másodszor, amit az állampolgárok ingyen, vagy nagyon olcsón kapnak, nem becsülik meg, nem igyekeznek megfelelően hasznosítani. Nemcsak az igaz, hogy az ingyen, vagy olcsón kapott bérlakások műszaki állapotára nem vigyáznak, de még az ott élők is leértékelődnek, s igaz, ha nem is ilyen mérhető és szembetűnő módon, kétségkívül az iskolákra is. Azt talán senki sem vitatja, hogy az idegen nyelvek magántanulásában, azaz, ha a tanuló fizet érte, mennyivel aktívabb a részvétel, mint az ingyenes iskolai nyelvoktatásban. Ami ingyenes, abban elsorvad a motiváció, márpedig a tanulásban a motiváció szerepe nagyon jelentős, talán már ma is nagyobb, mint a termelésben. Ezért tartom meglepőnek, hogy a munkahelyi érdekeltségnek könyvtárnyi irodalma van, az

oktatásnak csak egy szűk szakterületen belül. Az ingyenes oktatás nemcsak elviselhetetlenül drága, de elviselhetetlenül gyenge hatékonyságú is. Szükség van rá, amíg nem lehet mennyiségét és társadalmi összetételét másként biztosítani, de azonnal meg kell szüntetni, ha elmúltak a létrehozását indokoló körülmények.

Még indokoltabb volt az, hogy az állam finanszírozza az egészségügyi ellátást. A közgazdászok sem vették tudomásul, hogy az elmúlt száz év során a munkaerő árát a leghatékonyabban, azaz a legkevesebb fajlagos költséggel, a munkaképes életkor meghosszabbításán keresztül az egészségügy valósította meg. Ez elsősorban azért volt lehetséges, mert a munkaképes életkor jelentős meghosszabbítását a tömegpusztító betegségek és járványok legyőzése jelentette. Ezt igen kis költséggel lehetett elérni. A század elején az átlagos életkor felemelése 50 évről 65-re tizedannyi költséggel sem járt, mint ma megtartani azt a már elért 70 év körüli színvonalon. Márpedig a munkaképes életkor a munkaerő árának egyik legfontosabb tényezője. Ha sokan meghalnak ennek vége előtt, akkor ez költségnövelést okoz. Ugyanez a hatása annak is, ha sokan kerülnek betegállományba, leszázalékolásra. A fogyasztói társadalomban az életkor meghosszabbítása már döntően a munkaképes kort meghaladó időszakot tolja ki. Nem a munkaerő újratermelését olcsóbbítja, hanem a dolgozók eltartási kötelezettségeit növeli, a munkaerő árát emeli. Ezért azután az évtizedekkel korábbi ingyenes egészségügy nemcsak a társadalomnak, de a vállalkozóknak is gazdasági érdeke volt, a jelenlegi pedig gazdasági szempontból teher, de joggal elvárható szociális kötelezettség. Amennyire a század során a kialakuló fogyasztói társadalmakban az ingyenes egészségügyi ellátás elsősorban gazdasági érdek és nem szociális igény kielégítése volt, annyira a jelenkori fejlett társadalmakban, vagyis ott, ahol az átlagos életkor meghaladja a 70 évet, egyre inkább a gazdasági érdekeket sértő szociális vívmány.

Mivel a történelem arra tanít, hogy a társadalmak mindig önzők, erkölcsi elvárásaiknak csak akkor tesznek kellő mértékben eleget, ha az gazdasági érdekük is, az ingyenes egészségügyi ellátás megreformálása is elsőrendű érdeke az érintetteknek is. A legtöbb fogyasztói társadalomban az egészségügy vált a legszélesebb ágazattá. A nemzeti jövedelem 6-12 százalékát emésztí fel. Az Egyesült Államokban az egészségügy tízszer akkora „iparág”, mint a mezőgazdaság, tízszer annyiba kerül, mint amekkora a mezőgazdasági nettó termelés értéke. A jövő azonban még sokkal fenyegetőbb: 2000-re az egészségügyi kiadások jelenlegi 12 százaléka 16-ra emelkedik. Négyszer akkora lesz, mint az akkori hadikiadások. Ma az észak-amerikai állampolgárok egészségügyi kiadásai nagyobbak, mint a világ kétharmad részén az egy lakosra jutó nemzeti jövedelem.

A fogyasztói társadalom egyik elengedhetetlen követelménye, hogy a jövedelmek ne nagyon differenciálódjanak. Ezt azért nehéz elérni, mert a tudományos-technikai fejlődés következtében a munkaerő hatékonysága, s ennek következtében az ára is, tehát a kereset egyre jobban differenciálódik. Minél mobilabb a munkaerő, ami szintén fontos társadalmi igény, annál nagyobbak lesznek a kereseti különbségek. Ez könnyen elérheti az 1:1000 arányt, a szélső esetekben ennek a sokszorosát is. Ezzel szemben a társadalom csak akkor tudja a következő generációt képességeinek megfelelően felnevelni, ha a jövedelemarányok ennél sokkal nivelláltabbak. Ezt az ellentmondást oldja fel a progresszív jövedelemadó.

A politikusok úgy állítják be, hogy a jövedelmek progresszív adóztatása valamiféle humanitárius vívmány, amely ellenkezik a szoros értelemben vett gazdasági érdekekkel. Ez persze nem igaz, hiszen a társadalom alapvető gazdasági érdeke a nivellált jövedelemarány, amit csak úgy lehet elérni, ha a nemzeti jövedelem mintegy ötödét progresszív adókulcsok alapján elvonják, s azt az összeget az elvonással fordított arányban újra elosztják. Tehát nagy költségvetés nélkül nem lehetnek megfelelő jövedelemarányok! A fentiek a költségvetés egyértelmű és közvetlen

hatásának magyarázatai voltak, mégis eddig érthetetlenül kevés figyelemben részesültek. A rejtettebb hatásokról tudomást sem vett a közgazdaságtan, pedig azok sem kevésbé jelentősek. Állításom illusztrációjául néhány gondolatot vessünk fel.

Minél nagyobb a költségvetés súlya, annál nagyobb lesz az önellátó tevékenységekben való érdekeltség. Amíg az előbbieket költségeinek nagy hányadát - számos országban a nagyobbik felét - az adók teszik ki, az utóbbi nem adóztatható. Egy példával élve, ha valaki maga javítja meg az autóját, az adómentes, ha ezt kisiparossal végezteti el, adó terheli. Az átlagkeresetű embert figyelembe véve körülbelül háromórát kell adni azért, hogy egy kisiparos számára egy órát dolgozzon. Érdemes neki az adott munkát akkor is magának megcsinálnia, ha kellő szakértelem hiányában két órára van ehhez szüksége. A gyakorlatban még akkor is megcsinálja ezt, ha négy órát vesz igénybe a saját munkája, mert a szabadidejét nem számolja kiadásnak, azt nem tudná kellőképpen hasznosítani. Nem szabad lebecsülni a „csináld magad” munkák jelentőségét, mert ezek számos országban az összes jövedelem negyedét is elérhetik. Az ilyen típusú munkák terjedését nemcsak az említett anyagi érdekeltség táplálja, hanem a megnövekedett szabadidő és a sikerélmények hiánya is. A kapitalizmus proletárjának nem volt szabadideje, amit a saját szükségletek közvetlen kielégítésére fordíthatott volna. Ma a munkaviszonyban töltött idő hosszát éri el a szabadidő, vagyis az, amit potenciálisan jövedelem-kiegészítés vagy kiadáscsökkentésre lehet használni. Ehhez járul még az is, hogy a munkahelyi munka egyre kisebb fizikai igénybevétellel jár, tehát a szabadidőt nem kell elsősorban a testi fáradalmak kipihenésére fordítani. A modern technika sokkal inkább idegileg fárasztó, ami után jól jön az otthon végzett fizikai munka is.

A saját szükségletre végzett munka tudatformáló jelentősége is rendkívül fontos. A nagyvállalati termelés és szolgáltatás a dolgozóknak egyre kevesebb sikerélményt nyújt, ugyanakkor a képzettség növekedésével exponenciálisan is nő ennek az igénye. A sikert egyre inkább ez az autark szféra nyújt. Az autógyárban századannyi sikerélmény nem születik, mint az autók sajátreztis ápolásában, karbantartásában. Ma a természeti élményeket sokkal inkább a kertek adják, mint a mezőgazdaság. A százezres baromfiólak nem adhatnak sikerélményt, legfeljebb egy nemesítőnek, de a kertek madáretetői annál több örömet szereznek. A technika is egyre inkább az autark tevékenységek segítségére siet, igen dinamikusan fejlődik az az ágazat, amelyik a házilagos munkák elvégzését látja el szerszámokkal, anyagokkal, alkatrészekkel. Azt is látni kell, hogy a magasabb életszínvonallal együtt nő a házilagos munkák lehetősége. A nagyobb és jobban felszerelt lakás, a kert, a tartós fogyasztási cikkek mind újabb lehetőségeket kínálnak. Említést teszek végül a legfontosabb sajátreztis tevékenységről, a tanulásról. A gyors technikai fejlődés elengedhetetlenné teszi a továbbképzést. Ezt már többnyire nem biztosítja ingyen a társadalom, erről mindenkinek magának kell gondoskodnia. Mivel ennek piaci megfizetése nagyon drága, az önképzés egyre inkább előtérbe kerül. A feltételeit a technika szinte minden igényt kielégítően biztosítja, illetve a belátható jövőben biztosítani tudja.

A kultúra jelentősége a gazdaságban azt a bonyolult összefüggésrendszert mutatja, amely szélesre tárta a közgazdaságtudomány határait.

Abból a tényből, hogy a fogyasztói társadalom fejlődésének legfontosabb feltétele a megfelelő szellemi tőke és civilizáció, a lakosság tudatformálása és motiváltsága cselekvési értékrendje, következnie kellene annak is, hogy e társadalom közgazdaságtanában a főszerepet a tudattal kapcsolatos tényezőknek kellene kapniuk, aminek egyelőre a nyomai is alig látszanak. A kapitalista társadalomban csak a tőkés puritán tudata volt elengedhetetlen feltétel, mégis többen felvetették e társadalom mostoha viszonyát a tudatfejlődéssel kapcsolatban. Azon siránkoztak, hogy a tömegek elidegenednek. Az nem vitatható, hogy a kapitalizmust megelőző társadalmakban a tömegek tudata az uralkodó osztályétól ritkán volt annyira elmaradva, mint a

kapitalizmusban. A nyugat-európai feudalizmusra különösképpen jellemző volt, hogy a tömegek tudata nem szakadt el az uralkodó osztályétól. De nem mondható el ez például a rabszolgatartó társadalmakról. A nyugat-európai feudalizmusnak szüksége is volt arra, hogy a jobbágyság tudatilag szervesen tagolódjon a társadalomba, érezze azt a magáénak, a jobbágy ugyanis nagyon kevésbé állt a földesúr közvetlen irányítása alatt, nem annyira parancs, mint sokkal inkább saját motivációra cselekedett. A gazdasági viselkedés szempontjából a leginkább homogének a pásztor- és vadásztársadalmak voltak, ezekben a legnagyobb az egyén gazdasági függetlensége.

A legnagyobb tudati szakadék ott keletkezett, ahol a tömegek munkáját közvetlenül az uraik irányították. Ezzel kapcsolatban érdekes megnézni, hogyan függött a politikai hatalom tekintélye a gazdasági függőségtől. A legkorlátlanabb hatalma a pásztornépek fejedelmeinek volt, vagyis ott, ahol a gazdaság a legkevésbé szervezte a társadalmi függőséget. Minél szervezettebbek voltak a gazdasági függőségi viszonyok, annál inkább előtérbe került a hatalmasokat is korlátozó törvény, a szokás és erkölcs, a kultúra. A kapitalizmusban a gyárilap megkövetelte a dolgozók gazdasági kiszolgáltatottságát, nem várt tőlük semmiféle kezdeményezést, motivációt, hanem minél korlátlanabb engedelmességet. Ebből fakadóan jött létre a társadalmak történetében ismert legnagyobb szakadék a proletárok és a tőkészek tudata, kultúrája és erkölce között.

A tudományos-technikai forradalom azonban e tekintetben is döntő fordulatot követelt meg. A hatékonyság még a nagy szervezetekben is egyre inkább a dolgozók motivációjától függ, ebből következően a társadalmi tudatnak egységessé kell válnia, amit nem csak a szűkebben értelmezett gazdasági érdek követelt meg, hanem mindenekelőtt a szellemi tőke hatékony újratermelése is. A jövő generációk szellemi tőkéjének nagysága, minősége talán még az iskolarendszernél is jobban függ attól, hogy az egyének képzési szintje mennyire van összhangban a képességekkel. A fogyasztói társadalom abban a tekintetben is első, hogy abban alapvető szükségyszerűség a képességek minél jobb kibontakoztatása. A veleszületett képességek annál nagyobb mértékben hatnak a képzés eredményére, minél magasabb a képzési fok, minél nagyobb a támasztott igény. A társadalom szellemi elitje annál jobb, minél jobban képességtől függően szelektált. Ez a szelekció azonban csak akkor valósulhat meg, ha a családok nagy többsége olyan életszínvonalon, olyan jövedelmi viszonyok között él, hogy a tehetségek elkallódása elkerülhető. A fogyasztói társadalom hosszú távú teljesítménye szempontjából alapvetően fontos a képességeknek megfelelő érvényesülése. Ez azonban csak akkor valósulhat meg, ha a jövedelmek nem nagyon differenciáltak, ha széles társadalmi rétegek nem élnek szegénységben.

A gazdasági fejlődés korunkban sokkal erősebben függ a társadalom tagjainak értékeitől és viselkedési szokásaitól, mint bármely más, közzgazdaságilag fontosnak tartott tényezőtől. Az értékek és viselkedés pedig a kultúra és oktatás révén befolyásolhatók, így korunkban a kultúra vált a gazdasági siker fő forrásává. Ha fejlődni akarunk, a kultúrát és a szellemi tőkét mindennél jobban kell becsülnünk, egyénileg és a kormányzatban egyaránt.

MIÉRT...?

Miért zsákutca a monetáris gazdaságpolitika?

Arra a történelem egyértelmű példákat adott, hogy a liberális gazdaságpolitikának a mindenkire, erősekre és gyengékre egyformán érvényes gazdasági játékszabályai csak az erőseknek kedveznek, a felzárkózni akarók számára járhatatlan utat jelentenek. Ezt az elmúlt százötven év minden sikeres felzárkózása egyöntetűen bizonyítja. Azok tudtak felzárkózni, akik csak a saját gazdasági súlycsoportjukon belül voltak liberálisak. A gazdasági liberalizmussal, a pénzügyek elsődlegessége azonban a jelenkorig a gazdagok számára sikert jelentett. A liberális gazdaságpolitika ma is előnyt jelent a hasonló politikát követő gyengékkel szemben. De csak relatív előnyt, mert a liberális politika mellett a világ gazdaság élvonalába tartozó országok gazdasági növekedése is lelassul, a munkanélküliség megnő. A társadalom egyre nagyobb hányada leszakad.

A liberális gazdaságpolitika legnagyobb hátránya a fejlettek között elsősorban azokkal szemben válik nyilvánvalóvá, akik megmaradnak a reálgazdaság elsődlegességét hirdető politika mellett. Ezt fejezi ki az a tény, hogy a liberális gazdaságpolitikát elvető távol-keleti országok gazdasági növekedése gyorsabb és nagyobb, mint a Nyugaté. Amióta az európai civilizáció vezető hatalmai általánossá tették körükben a gazdasági liberalizmus alkalmazását, a nyugati civilizáció egésze rohamosan lemarad. Márpedig az európai civilizáció szempontjából az utóbbi ötszáz évben először fordul elő, hogy a nyugati civilizáció lemarad a keletivel szemben.

Az ipari forradalom kétszáz éve a Nyugat példátlan megerősödését hozta, az utóbbi húsz év ellenben a Nyugat példátlan ütemű relatív lemaradását mutatja. A gazdasági liberalizmus utóbbi húsz éve alatt a nyugati civilizáció gazdasága alig növekedett, ezzel szemben Keleten az évi 8%-os növekedés volt a jellemző. Több évtized után ez az ütemkülönbség az európai civilizáció fölényének elvesztését fogja jelenteni. A fejlett Nyugat azzal sem vigasztalhatja magát, hogy a gazdagok között azért ebben a húsz évben is volt gazdasági növekedés, mert ugyanakkor a két nagy félperifériája, Latin-Amerika és Kelet-Európa vészesen lemarad. Márpedig a Nyugat e két, kontinensnyi területe nélkül nem maradhat versenyképes a Kelettel szemben.

A monetarizmus és a gazdasági liberalizmus alig húsz éve a nyugati civilizáció egésze számára példátlan kudarcot jelent. A fejlettek számára a lemaradókkal szembeni relatív gazdagodásuk nem vigasz, ha a Távol-Kelettel szemben közben rohamosan teret vesztenek. Kétszeresen vesztesek a nyugati civilizáció félperifériájához tartozó népek, a latin-amerikaiak és a kelet-európaiak. Amíg a Távol-Keleten példátlanul gyors a gazdasági növekedés, amíg ott a szegények még a gazdagoknál is gyorsabban növekednek, a nyugati civilizáció e két félperifériája elszegényedik.

Ezek a tények, de mi a mögöttük álló ok? A monetáris politika elsőbbsége eredménnyel járható út volt addig, amíg nemesfém volt a pénz. Az ugyanis nem tette lehetővé, hogy az állam a pénzügyi szférában állampapírok kibocsátásával a profitrátá fölé verje fel a kamatokat. Monetáris politika ide vagy oda, a pénz kamata nem lehetett - néhány rövid válságszakasztól eltekintve - magasabb mint a reálszférában működő tőke profitja. A fedezet nélküli pénzteremtés viszonyai között azonban a monetáris politika azt követeli meg, hogy az állam a tőkepiacon adjon el értékpapírokat, s így foltozza be a költségvetési hiányt. Ezzel beindul egy

megfékezhetetlen gazdaságbenítő folyamat: a költségvetési hiány először a gazdasági növekedési periódus lassulásában jelentkezik, vagyis amikor a reálszférában csökken, vagy legalábbis lelassul a fejlődés. Ekkor a csökkenő adóbevételek következtében beálló hiányt az állam azzal hidalja át, hogy államkötvényeket bocsát ki, illetve külföldi kölcsönöket vesz fel. Mindkét esetben nőnek a költségvetés törlesztési és kamatterhei, tehát nem kisebb, hanem nagyobb lesz a költségvetési hiány.

Ez még nem volna baj, ha elindulna a reálgazdaság növekedése. De nem indul be, mert a megtakarítás és a keletkező profit egyre inkább nem a reálgazdaságba, hanem részben a pénzügyi szférába, részben külföldre áramlik, ahol a profitról magasabb jövedelem várható. A reálszféra tőkehiánya az adók, azaz a költségvetési bevételek csökkenésével egyre nagyobb lesz. A nagyobb költségvetési hiány áthidalására három lehetősége marad a kormánynak: Emeli az adókat, ami a reálszféra megnyomorítását, ezzel egyre csökkenő adóbevételt jelent. Több államkötvényt bocsát ki, ami még tovább emeli a kamatokat. A magasabb kamatok következtében egyrészt csökken a reálszféra fejlesztési forrása, másrészt nőnek az adósságterhek, és ezzel a költségvetési hiány. Az állam külföldi hiteleket vesz fel. Ezek kamatai és törlesztése újabb költségvetési forrásokat emészt fel, amit a zsugorodó reálszférából semmiféle adóemeléssel nem lehet behajtani.

Nézzük a tényleges magyar helyzetet. Az állampapírok és a vállalati hitelek kamata a normatív adóterhek alól kibújni nem tudó reálszektorban elérhető profit sokszorosa. Ezért aztán nemcsak a takarékos polgár, de elsősorban a számolni tudó vállalkozó, vagy bankár sem a reálgazdaságba fektet be, hanem állampapírt vásárol, vagy devizában helyezi el a pénzét. Ennek az egyre kevesebb adó és az egyre nagyobb költségvetési hiány lehet a következménye.

Minél messzebb van egy ország a gazdasági élvonaltól, annál gyorsabban jár a monetáris politika azzal, hogy a kamatok, mindenekelőtt az állampapírok hozadéka mesze a reálszférában elérhető profit fölé emelkedik, s annak következtében minden megtakarítás állampapírokba, illetve külföldi devizákba, esetleg külföldi befektetésekbe menekül. Ez a reálszféra zsugorodásához, az ország nemcsak relatív, de abszolút elszegényedéséhez vezet. Ezen belül a gazdagok relatív gazdagodnak, a szegények szegényednek, a társadalom többsége leszakad, a társadalmi feszültség, a bűnözés, a korrupció nő, az egészségügyi helyzet romlik, az oktatásra egyre kevesebb marad. Az ország gazdasági és erkölcsi téren egyre gyorsuló mértékben lemarad.

Miért kell megszabadulni a külföldi adósságtól?

A volt szocialista országok áttérése a piacgazdaságra hosszantartó és költséges feladat. A rendszerváltást megnehezíti az a tény, hogy viselni kell a szocializmus utolsó évtizedéből örökölt adósságállomány terheit is. Ez a teher azért is súlyos, mivel a kamatai közben nagyon megnöttek, ugyanakkor a gazdaság teherviselő képessége a termelés lecsökkent szintjén jelentkezik. Minden érintett ország tapasztalata azt bizonyítja, hogy az adósságterhek viselése és az áttérés együtt nem megy. Az áttéréssel csak a kelet-németeknek és a cseheknek nincs megoldhatatlan gondjuk. Ők a többiektől eltérően már a második világháborút megelőzően is iparosodott polgári társadalom voltak. A kelet-németeket átsegíti a nagymértékű nyugati támogatásuk, a cseheket pedig az a tény, hogy alig volt külső adósságuk. Sem Nyugaton, sem Keleten nem tudatosult a vezető politikai és tudományos körökben, hogy a kelet-németeknek nyújtott gazdasági támogatás nagyobb, mint amekkora hitellel nehezítik a többi volt szocialista ország átalakulását. Akkor támogatást nem kapott, és nem is kaphat a 300 milliós Kelet-Európa, amekkorát a kelet-németek kaptak. Nem tekinthető nagy gesztusnak, ha a volt

szocialista országoknak annyi hitelt elengednek, amennyit az átálláshoz a 16 millió kelet-német kap.

A gazdasági visszaesés kelet felé haladva egyre reménytelenebb helyzetet teremt. A hitelek elengedése esetén is a sikeres átalakulás Lengyelországban és Magyarországon jó esetben is csak pár évtizeden belül várható, tőlük keletre pedig csak generációkban mért időben képzelhető el. Az egyre jobban közeledő gazdasági kudarc azonban mindenütt gazdasági összeomlással és politikai szélsőségek hatalomra kerülésével, elkeseredett Nyugat-ellenességgel fenyeget.

A közép-európai négyektől keletre lévő országok helyzete nemcsak azért reménytelen, mert nekik sokkal hátrábbról kell indulniuk, hanem azért is, mert nem bírják el egyidejűleg az egész gazdaság strukturális átalakításának és a külső adósságuknak együttes terhét. Az érintett országok ahelyett, hogy nyíltan bevallanák az adósságterhek elviselhetetlenségét, egymást túllícitálva könyörögnek újabb hitelekért, saját jövőjüket is feláldozva megpróbálnak kötelezettségeikért helytállni. Ennek következtében hosszabb távon nem javul, hanem romlik a helyzetük. Az érintett országok lakossága rosszabbul, nagyobb létbizonytalanságban él, mint a szocializmus utolsó évei alatt.

A romló gazdasági helyzetnél is súlyosabb következményei lehetnek annak, hogy a térség országaiban egyre jobban kiéleződnek a politikai feszültségek. Ha a folyamatot nem sikerül megfordítani, a társadalmi és politikai robbanások következnek. Ez pedig nemcsak az érintett országok fejlődését, de egész Európa stabilitását is veszélyeztetni fogja. Mind Nyugat-, mind Kelet-Európának alapvető stratégiai érdeke fűződik ahhoz, hogy a rendszerváltás a volt szocialista országokban levezethető legyen. Ennek egyik alapvető, és mással nem pótolható feltétele a nyugati adósságok elengedése. Meg kell mondaniuk az érintett országoknak, hogy az adósságokat el kell engedni. Nem külön-külön kell további hitelekért könyörögni a Nyugattal, mindenekelőtt az IMF-nél és a Világbanknál, hanem együttesen kell felvetni az elengedés szükségességét.

Milyen indoklással? Mindenekelőtt azért, mert nem az érintett országok akartak mindenáron szocialisták lenni, hanem alapvető nyugati érdekből adott Roosevelttől és Churchill bennünket Sztálinnak, illetve a szuperhatalmi szerepre áhítozó Szovjetunióknak. Miért? Mert az erős és félelmetes szovjet imperializmus fenyegetettsége nélkül ilyen mértékben nem érvényesülhetett volna az Egyesült Államok befolyása Nyugat-Európában; nem alakulhatott volna ki a francia-német szövetség, a nyugat-európai politikai és gazdasági integráció.

A Szovjetunió közvetlen fenyegetése, Közép-Európában való teljes politikai és katonai jelenléte nélkül nem kerülhetett volna sor a szinte korlátlan amerikai befolyásra. Az Egyesült Államok sokszorta többet nyert a szovjet szuperhatalmi fenyegetettség következtében, mint amennyi hitelt kellene most elengednie azoknak az országoknak, amelyeket Jaltában érdekei oltárán negyven évre feláldozott. Az egységes Németországgal Franciaország nem mert volna szoros szövetséget kötni, pedig erre a szövetsége épült az egész nyugat-európai integráció. A nyugat-európai országok számára is jó üzletnek bizonyult a közép-európai és a balti országok odaadása a szovjet imperializmusnak, meggazdagodásuknak ez volt a politikai alapfeltétele. A Jaltában odadobott államok nélkül a szovjet rendszer nincs kitéve annak a reform-kommunista mozgalomnak, ami végül is fellazulásában alapvető szerepet játszott. A szovjet imperializmus sem feszíti ennyire a húrt Jalta előzménye nélkül, és ezért talán ma is állna.

Ahogy Nyugat-Európa gazdasági téren a világ élvonalába került és integrálódott, csökkent a Nyugatnak a Szovjetunió szuperhatalmi fenyegetettségéből származó előnye. Ekkor vette kezdetét az igazi fegyverkezési verseny, mely bebizonyította, hogy a Szovjetunió rendszeréből

fakadóan képtelen a haditechnikában a lépéstartásra. A szocialista rendszer fellazítását célozta a nyugati hitelek „nagyvonalú” nyújtása is. Ez időben egybeesett azzal, amikor a nyugati bankokat elárasztották az arab országok petro-dollárjainak tízmilliárdjai. Az olajválság miatt a fejlett tőkés országoknak nem volt szüksége a petro-dollárokra. Ezt bizonyítja, hogy a hiteleket nyakra-főre negatív reálkamatok mellett is osztogatták a naiv hitelkérőknek, legyenek azok afrikai, dél-amerikai, vagy szocialista országok (ekkor adtak több százmilliárdot a latin-amerikai országoknak).

Kapóra jött, hogy a nehézségeikkel küzdő szocialista országok is jelentkeztek a hitelekért. Adták is boldognak, boldogtalannak. Most utólag sem találtam egyetlen figyelmeztető utalást arra, hogy a felvett hiteleket egyszer vissza is kell fizetni. Annál több dicséretet kaptak viszont a nyugati szaksajtóban azok a szocialista bankárok, akik élenjártak a hitelek „bátor” felvételében. A szocialista országoknak történt nagyvonalú hitelnyújtás mögött meghúzódó stratégia fényesen igazolódott. Ott erősödött fel jobban a kommunista reformmozgalom, ahol nagyobb volt az eladósodás (a lengyeleknél és a magyaroknál). Akik nem adósodtak el, ott a szocializmus sziklakeményisége az utolsó időkig megmaradt (a kelet-németeknél, a cseheknek és a románoknál).

Miért van szükség veszteséges vállalkozásokra is?

A profitmaximalizálás csak speciális feltételek között felel meg a tőkés osztályérdeknek is. A tőkés osztálytársadalmakban is a tulajdonosi érdek a döntő, bizonyos körülmények mellett azonos lehet a profitmaximalizálással. A múlt századi tőkés osztálytársadalmakban azért volt elfogadható a tőke maximalizálás elmélete, mert nagyon nagy volt a társadalom tőkeigénye. Ha nagyon nagy a tőkehiány, akkor még a kevésbé hatékony tőke is hoz profitot, azaz vagyongyarapodást. Ebben az esetben a tulajdonos vagyonmaximalizáló érdeke azonos a profitmaximalizálással. A profit nem más, mint vagyonnövekvés, s ha ez általános, akkor a vagyonban való tulajdonosi érdekelttség azonos a növekményben, azaz a profitban való érdekelttséggel.

Mi azonban a helyzet akkor, ha nincs profit? Akkor annak mérlegelése a tulajdonos feladata, hogy mikor kisebb a vagyonszűkülése. A vagyona leállításával vagy további működtetésével, s a két rossz közül a kisebbiket választja. Illusztrációként vegyünk egy speciális helyzetet. A tőkésnek van egy cukorgyára, aminek üzemeltetéséhez szükséges forgótőkét bankkölcsönből biztosítja, ami után kamatot fizet. Az éves mérlege veszteséget mutat. A veszteség azonban kisebb, csak fele akkora, mint az amortizációja. A cukorgyárat csak a nettó tőkeérték negyedéért tudná eladni. Ebben az esetben tovább működteti a veszteséges vállalkozását, hiszen leállítás esetén a saját tőkéje teljesen elveszne, eladása esetén a befektetett tőkéjének harmada maradna meg, a veszteséges működtetés folytatása viszont a fele tőke megmenthetőségét jelenti.

Ez a példa arra világít rá, hogy a veszteség melletti működtetés csak az olyan tőke esetében érdeke a tulajdonosnak, amelyet jövedelmező működtetést biztosítva máshova át nem tud konvertálni, ha ezt nem teheti, akkor a veszteség minimalizálása számára a döntő. Mindezt úgy lehet általánosítva megfogalmazni, a tőkés döntését minden helyzetben az határozza meg, hogy mikor lesz a vagyona a legtöbb. Ez egyaránt vonatkozik arra az esetre, amikor eleve van profitja, de másutt esetleg több lehetne, de arra is, amikor eleve vagyonszűkülésben van, de ez másutt még nagyobb lenne. A veszteséges vállalkozások leállítása még a múlt századi klasszikus tőkés viszonyok között is csak akkor tulajdonosi érdek, ha van a tulajdonos számára jobb választási lehetőség. Ha nincs, a veszteségesség folytatása lehet a legjobb megoldás.

A klasszikus kapitalizmus viszonyai közötti feltételek mellett a gyakorlatban ritkán fordult elő, hogy a legjobb megoldás is vagyonszétválással jár. Miért? Azt már említettük, minél nagyobb a tőkehiány, annál általánosabb, hogy még a kevésbé jó befektetéseknek is van tőkejövödelme. Ha a technikai fejlődést a lassú erkölcsi kopás jellemzi, viszonylag szűk keretek között mozog a technikai fejlettség különbségeiből fakadó hatékonyságkülönbség. Márpedig az ipari forradalmat, s az azt követő kapitalizmust az jellemezte, hogy általános volt a tőkehiány. Az egyes iparágakban óriási technikai ugrást jelentettek az új eljárások, azután évtizedeken keresztül alig változtak. Egy textilgyár, acélmű, bányász, sörgyár, vagy cukorgyár technikai szintje évtizedeken keresztül alig változott, nem volt jellemző a technikai lépéstartás miatt a felszerelések gyors elavulása, hatékonyságuk gyors csökkenése.

Az ne tévesszen meg senkit, hogy most is van tőkehiány, hogy minden vállalkozás boldog lenne, ha több tőkéje volna. De a klasszikus kapitalizmusban mindenben felesleg volt, csak tőkében volt hiány, most szinte mindenben nagyobb a hiány, mint a tőkében. Akkor a munkaerőből több volt, mint az igény, annak képzetlensége, igénytelensége inkább előny volt mint hátrány. Ma a nemzetközi versenyképesség legfőbb feltétele a magasan képzett munkaerő. Ebből soha nem lehet elég. Az akkor szükséges infrastruktúra döntő többsége tőkés vállalkozásként jöhetett létre és folytathatta működését, ma ennek fő terhei az államra hárulnak. Akkor az állami költségvetésben alig szerepeltek azok az újraelosztási és szociális feladatok, amelyek ma sokszorosa nagyobb súlyú költségvetésnek a négyötödét felemésztik.

Az egyes iparágakon belül nem volt jellemző a nagy hatékonyság-különbség annak okán, hogy a gyár felszerelése mennyi idős, harminc éves, vagy teljesen új. Ezért a gyárak termelékenységében nem voltak nagy különbségek. Nagyon lassan változott a felhasználói igény. Nemcsak a fogyasztói, de a termelői igények is nagyon stabilak voltak. A fogyasztói igények azért nem változtak, mert nem változott az életszínvonal. A termelői igények pedig azért, mert a technika viszonylag stabil maradt. Ezért a vállalatok stabil technikai feltételek mellett évtizedekig azonos cikkek gyártása mellett maradhattak. A tőkék működtetése nem kívánt meg speciális képzettséget, képességet és kiváló menedzsmentet. Ezért lehetett jellemző, hogy a tehetséges vállalatalapító apákat nagyon közepes képességű fiúk, unokájuk követte. A tehetséges apák által beindított vállalat szinte spontán módon, néhány megbízható kistisztviselő alkalmazása mellett mehetett ugyanúgy tovább. A tőkés kisvállalkozások esetében szinte szabály volt, hogy az az apától generációkon keresztül a fiúkra szállt tovább.

Ezek az okok adnak magyarázatot arra, hogy a klasszikus kapitalizmust miért jellemezhetjük az, hogy mind a nagyvállalatok, mind az azokat birtokló családok több évtized során is alig változtak. A vállalkozás jövedelmezősége száz, de akár csak ötven éve is alig függött az infrastrukturális környezettől. Még a harmincas években is tele volt szórva a világ gazdasági félperifériája és a gyarmatai a nemzetközi szinten versenyképes nagyvállalatokkal. Ennek az volt a magyarázata, hogy egy nagyvállalat alig szorult beszállítókra, azokkal szemben pedig alig változó igényeket támasztott. A század közepéig egy autógyárnak csak szén kellett a saját erőműbe és kokszolóba, vasérc a saját kohókba, azután már mindenről maga gondoskodott. Mindebből az utóbbi ötven év során szinte semmi sem maradt.

A technika olyan gyorsan fejlődik, hogy sokszor az öt éves megoldások ma már elavultak. Ebből fakadóan, a költségek között nagyon megnőtt az amortizáció súlya, s, hogy a berendezések a gyorsan csökkenő nettó áron is csak ritkán adhatók el. Az a nagyvállalat, amelyik pár éve jövedelmező volt, mára esetleg már veszteséges, és semmit sem ér. A vállalkozásba fektetett tehát gyorsan értékét veszti, és egyre ritkábban konvertálható. A tulajdonosnak tehát állandóan a befektetett pénze után kell futnia.

A gyors technikai fejlődés és életszínvonal-emelkedés miatt szinte folyamatosan kell változtatni a termékek összetételét. Ma már sokkal nagyobb szerepet játszik a hatékonyság szempontjából az, hogy milyen korszerű a termék, mint az, hogy mennyibe kerül. A termelőeszközök esetében azt, ami technikai szempontból a legjobb megoldás, akkor is megveszik, ha drágább, mint az elavultat. A fogyasztói piacon is egyre inkább a mi és a milyen kerül előtérbe azzal szemben, hogy mennyiért. A tőke hatékonysága egyre inkább a piachoz való alkalmazkodás képességén és lehetőségén múlik. Ez pedig nem annyira a lekötött tőke nagyságától, mint az igények helyes felmérésétől függ.

Ma a rosszul vezetett vállalat évek alatt tönkremegy. Ezért a gazdasági eredmény egyik kulcsa a megfelelő menedzsment kiválasztása és megszerzése. Ma a legjobb menedzserekért csillagászati összegeket fizetnek, azok számára a tulajdonosokéhoz hasonló döntési hatáskört biztosítanak.

Ma egy gyár gazdasági eredménye elsősorban a külső feltételektől függ. Értve alatta az infrastruktúra fejlettségétől kezdve az iskolarendszerig még további feltételeket is. A nagyvállalat hatékonysága sokkal inkább függ attól, milyen fejlett gazdasági környezetben működhet, mint a technikai felszereltségétől. Az utóbbiak csak a szükséges alapfeltételt jelentik, de nem adnak garanciát arra, hogy milyen lesz a jövedelmezőség. Ezt legjobban azzal lehet illusztrálni, hogy az azonos felszereltségű gyár ott a hatékonyabb, ahol magasabb a bérek és adók szintje, mert ezek a költségek eltörpülnek azon előnyök mellett, amit a jó kiszolgáltatás, a fejlett gazdasági környezet jelent.

Egy autógyár példájával élve: ötven évvel ezelőtt a gyári költségek 80-90 százaléka a gyáron belül keletkezett, ma legfeljebb 20 százaléka. Akkor pár tucat beszállítóra volt szüksége, ma sok tízezerre. Akkor minden szállítást elég volt havi ütemezésben biztosítani, ma órára, percre kell szállítani.

Miért nem a külföldi tőke a legfontosabb?

Amióta Sztálin megtiltotta a Marshall-segélyben való részvételünket, a politikai reformerség szinte egyet jelentett a nyugati tőke bejövételéhez fűzött túlzott reményekkel. Ez jellemezte a reform-kommunistákat, éppen úgy, mint a rendszerváltás utáni középjebb koalíciót, s ez jellemzi jelenlegi gazdaságpolitikánkat is. Az új pénzügyminiszterünk nem lát forrásokat a nyugdíjak törvényben előírt emelésére, de idegesen tiltakozik az adósságok átütemezése ellen, függetlenül attól, hogy látná a törlesztések forrásait. Az átütemezést én is veszélyesnek tartom, de az ország elszegényedett harmadán való takarékossgot még inkább. Nem az a baj, hogy az adósságainkért minden körülmények között vállaljuk a felelősséget, hanem az, hogy az ország gazdasági jövőjét túlságosan a nyugati tőkéhez, a Nemzetközi Valutaalaphoz és a Világbankhoz madzagolják.

Szakmailag becsült közgazdász kollégáim is legfőbb reményüket a nyugati tőke becsalogatásába helyezik. Amikor ezt megkérdőjelezve faggattam egyiküket: Láttál-e a század második felében olyan gazdasági csodát, amelyik a tőkeimporton alapult? Ő Tajvanra és Dél-Koreára hivatkozott. Mindezek alapján kevés reményt látok arra, hogy gazdaságpolitikánk végre nem kint, hanem bent fogja keresni és feltárni a tartalékokat. Minél kevesebb erre a szemléletváltásra a remény, annál inkább fogok érvelni, sőt, hadakozni a belső erőket lebecsülő szemlélet ellen. Most tovább folytatva a baráti vitát, elmondom, hogy kinek az érveit támasztja alá Tajvan és Dél-Korea gazdasági sikere.

Dél-Korea tizedannyi külföldi tőkéhez sem jutott, mint amennyi pusztítással járt a háború. Nem azért építették újjá gyorsan az országot, mert őket a külföld támogatta, hanem azért, mert sokat dolgoztak. Dél-Koreának legalább tízszer annyiba kerül az átlagosnál magasabb hadikiadása, mint a legnagyobb éves tőkeimportja. Ma már több dél-koreai tőke van külföldön, mint külföldi tőke otthon. Semmi alapja nincs annak a hazai köreinkben elterjedt hitnek, hogy oda is megy a külföldi tőke, ahonnan nem mehet ki a hazai. Dél-Koreában nagyon magas a lakossági megtakarítás. Az a különbség, amennyivel ez meghaladja a nyugati fejlett országokét, sokszorosa a tőkeimportjuknak.

Tajvan példája talán még meggyőzőbb. Ez az akkor még nagyon szegény ország befogadott kétféle urizáló anyaországbeli kínai menekültet. A hadikiadásai nagyon magasak. Ennek az átlagos szint feletti tartása is a tőkeimport sokszorosát emészt fel. Annak következtében, hogy a nemzetközi testületekből és a diplomáciai képviselletekből szinte teljesen ki vannak zárva, exportjuk az átlagosnál nagyobb nehézségekbe ütközik. Ma sokszor nagyobb devizatartalékuk van, mint amennyi külföldi tőke jött az országba.

Ezen túl csak az elmúlt néhány év során Kínába is 20 milliárdnál többet ruháztak be. Csupa megkülönböztetett nehézség, hátrány! Ugyanakkor mindkét ország gazdasági csodát produkált. Az egy lakosra jutó nemzeti jövedelmük több mint tízszerese a kínainak, holott a háború végén még mindkettő viszonylag szegény tartománynak számított. A munkanélküliség mindig sokkal kisebb volt, mint a nyugati demokráciákban. Ma ebben a két országban 2 százalékos a munkanélküliség, amíg Nyugat-Európában meghaladja a 10-et. Így volt és így van ez annak ellenére, hogy magas a nyugdíjkorhatár, ráadásul szinte példátlanul nagy az átlagos munkás által ledolgozott munkaórák száma. A magyar 1600, a német 1800, az észak-amerikai 1950 és a japán 2050 órával szemben náluk ez 2400 óra átlag.

Mindez nem azt jelenti, hogy nem játszott fontos pozitív szerepet e két ország gazdaságában a külföldi tőke, a behozott technológiák és módszerek. Azt azonban meg kellene tanulni tőlük, hogy a külföldi tőke csak oda megy, ahol a hazai tőke is jól érzi magát, ahol az emberek nem kívülről várják a segítséget, hanem maguk látnak hozzá a gazdasági felemelkedéshez. Van egy évezredes bölcsességet kifejező közmondás: segíts magadon, az Isten is megsegít. Ezt erre a témára így kellene aktualizálni: segíts magadon, a külföldi tőke is megsegít.

Miért fontos a kapacitások magas kihasználása?

A közgazdászok többsége a magas munkanélküliséget és az alacsony kapacitás-kihasználást azért tartja elkerülhetetlennek, mert „rossz a gazdaság struktúrája, elavult a technikai felszereltsége, és nem megfelelő a munkaerő minősége.” Ennek az ellenkezője az igaz: minél elavultabb a gazdasági struktúra és a technikai felszereltség, minél gyengébb a munkaerő minősége, annál fontosabb, hogy legalább minden kapacitást, az elavultat is, kihasználjunk, és sokat, nagyon sokat dolgozzunk. Ezt ugyan az egyszerű emberek nagy többsége tudja, a gazdaságpolitikusok nem.

A szegény emberek többsége mindig tudta, hogy neki másoknál többet kell dolgoznia. Eszébe sem jutott, hogy arra hivatkozzon, amire például a mai kormányzatok: olyan rosszak az adottságok, olyan sok rosszat és olyan kevés jót örököltünk a múltból, hogy ráérek a nap jelentős részében pipázni, megvárni, amíg megjavulnak a viszonyok. Az a kisebbség, amelyik így gondolkodott, véglegesen lesüllyedt. Ezek alkották a társadalmak lumpen elemeit, akikből a társadalomnak csak kára és gondja származott. Az emberiséget mindig az vitte előre, hogy ösztönösen megérezte, a létszükségeit erre kényszerítették. Minél nagyobbak a nehézségek, annál jobban neki kell feszülni, annál veszélyesebb leállni. A történelem legnagyobb teljesíté-

ményeire mindig a szükséghelyzet kényszerített. Ha kedvezőtlené vált az éghajlat, ha a háború szinte mindent elpusztított, akkor gyürkőztek neki a legjobban. Ilyen helyzetben nemcsak a leromboltat építették újjá, hanem annál lényegesen jobbat.

Ha nem mennek jól a dolgok, akkor a „kevesebbet kell dolgozni” filozófiája ma nemcsak nálunk, hanem egész Nyugat-Európában jellemző. Ma az Európai Unió országaiban mintegy 30 millióval kevesebben dolgoznak, mint húsz évvel korábban. Eközben a távol-keleti országokban mintegy 200 millió, Észak-Amerikában mintegy 50 millió új munkahely született. A világ három nagy gazdasági régiója között Európa mindkét fele beteg. Nemcsak a posztkommunista keleti fele választott az átalakulásához sokkal rosszabb utat, mint például Kína, hanem a gazdag, sok előnnyel indult nyugati fele is.

Ma azzal foglalkozik a nyugat-európai gazdaságpolitika, hogy mi lesz, ha az ottani társadalmak előregednek, de azzal nem, hogy Európában nemcsak a munkanélküliség legalább kétszer magasabb, mint a két konkurensénél, hanem a dolgozók is 15-25 százalékkal kevesebb órát dolgoznak le évente. Nyugat-Európában a munkaerő-kapacitás kihasználtsága 20-25 százalékkal rosszabb, mint az Egyesült Államokban, és alig fele a távol-keletinek. Ezt a nem-dolgozást nem lehet technikával pótolni. Annál inkább nem, mert Nyugat-Európában éppen a kevesebbet dolgozás miatt a fejlesztésre is lényegesen kevesebb jut.

Az európai helyzet a fiatalság munkába állítása tekintetében a legtragikusabb. A fiatalok, illetve a pályakezdők munkanélkülisége az átlagos kétszerese. Ennek igazán évtizedek múlva fog jelentkezni a nagy ára. Csak a lelketlen bürokraták hihetik azt, hogy nagyobb baj az infláció, az eladósodás, mint a munkaerő dologtalanságra kényszerítése. Különösen igaz a tragikus következmény a fiatalok munkanélkülisége esetében. Mi az oka annak, hogy a modern társadalmak nem tanultak a történelemből és az egyének mindennapi tapasztalataiból?

Mindenekelőtt az, hogy a háborús pusztítások helyreállítása két évtizedre adott elég munka-alkalmat akkor is, ha nem ennek a biztosítása volt a politikusok fő gondja. Európa nyugati felében a gazdasági konjunktúra, a keleti felében pedig a szocialisták teljes foglalkoztatási dogmája jellemezte ezeket az éveket. Márpedig a magas munkanélküliségnél is kisebb rossz a kapun belüli munkanélküliséget szülő teljes foglalkoztatás.

Mostanra Nyugat-Európában annyira rendeződtek a viszonyok, hogy meg tudják fizetni azokat is, akik nem dolgoznak. Az ebből fakadó negatív következmények, a bűnözés, a drogok használata, a fásultság még nem akkora veszély, amivel nem képesek megbirkózni. A terjeszkedésüket ugyan minden jel egyértelműen mutatja, de a negatív jelenségek még kezelhetők. A legsúlyosabb következmények azonban annyira késleltetettek, hogy igazán csak évtizedek múlva válnak tragikus méretűekké.

Nyugat-Európa ma még csak gondolkodik a munkanélküliség csökkentésén, a nagyvonalú infrastruktúra-építés feladatain. A hathatós intézkedések azonban még évekig aligha várhatók.

Nyugat-Európa relatív elszegényedése különösen Kelet-Európa számára lesz tragikus. A diktatúrából a demokráciára és a tervgazdálkodásról a piacgazdaságra való áttéréshez a volt szocialista országok alig számíthatnak külső segítségre. Ez azt jelenti, hogy csak a belső erőkre épített átalakulásnak van reális perspektívája. Ami az átalakulás idejének jelentős kitolását, és a belső erők maximális mozgósítását követeli meg. Semmi alapja nincs a volt szocialista országokban általánosan gyakorolt politikának, hogy a Nyugat támogatását kell megnyerni az átalakítás finanszírozásához.

A nyugat-európai munkanélküliség egyik oka a hibás adórendszer. Az egyébként nagy társadalmi gondoskodás aránytalanul nagy hányadát terhelik a bérekre, amivel a munkaerőt mesterségesen megdrágítják. Ez azt jelenti, hogy a munkaadónak a munkaerő költségeiből kell

fedezni a szociálpolitikai kiadásokat, vagyis a termelés közvetlen bérköltségei között szerepel az, ami a társadalom globális feladata. Ez azt jelenti, hogy az alkalmazható munkaerő mesterségesen meg van drágítva. A piacon a munkaerő drágább a keresleti oldalon, mint a kínálati, vagyis a munkaerő keresletét nemcsak annak az ára, hanem az ahhoz csatolt elvonás is drágítja. Ez zárja ki a kisebb hatékonyságú gazdasági ágakat a legális gazdaságból. Más szavakkal, csak az a gazdasági tevékenység fér be a legális gazdaságba, amelyiknél nemcsak a bérköltségek, hanem azok magas közterhei is fedezetet kapnak.

Mindez nem okozott addig problémát, amíg a jövedelmek nagy hányada munkajövedelem volt. A technika fejlődése azonban azzal járt, hogy a saját munkán alapuló, illetve a családi munkaerőre épülő vállalkozások jövedelem-részaránya nagyon megnőtt. Az a furcsa helyzet állt elő, hogy a munkaadónak drágább a munkaerő, mint a családi vállalkozásnak, illetve a feketegazdaságnak. Ha valahol 50 százalékos a bérjárulék, akkor ez a munkaadóval szemben 50 százalékkal nagyobb követelményt támaszt, mint a saját foglalkoztatókkal, illetve a fekete-munkával. Ez nemcsak arra ösztönzi az érintetteket, hogy vonuljanak a feketegazdaságba, hanem a legális gazdaság munkaerőigényét is mesterségesen lenyomja.

A munkaerő kínálatát a nagyvonalú munkanélküli segélyezés is csökkenti. A munkanélküli, akinek munkavállalási szándékát nem lehet megbízhatóan ellenőrizni, segélyként közel annyit kap, mintha dolgozna. Ha tehát akár saját szükségleteket elégíthet ki, akár feketejövedelemhez juthat, szívesen vállalja a munkanélküliséget.

A munkaerő legális költségeinek mesterséges növelése, a munkaadó részéről a keresetének, a munkavállaló oldaláról pedig a kínálatának mesterséges csökkentése deformálja azt az alapvető társadalmi érdeket, ami a munkaerő-potenciál minél jobb kihasználására irányulna. Ez a helyzet sokkal jellemzőbb Európában, mint másutt a világ gazdaságban kínálattal jelentkező világban. A bérek ilyen mesterséges megdrágítása vezetett oda, hogy az elmúlt húsz évben akkor sem csökkent a munkanélküliek száma, amikor a gazdaság egészségesen növekedett. A jelenkori Nyugat-Európa gazdasági válságának többek között az az oka, hogy a termelés növekedése sem jár a munkanélküliség csökkenésével. Márpedig ez egy időzített bomba. Ma Európában senkinek sem volna alapja annak a feltételezésére, hogy a munkanélküliség majd megszűnik, ha a gazdaság fellendül. Ezt a jelenlegi fellendülés is egyértelműen igazolja.

A modern gazdaságban arra volna szükség, hogy az államháztartás kiadásainak kisebb hányadát gyűjtsék be a bérekre vetített elvonásként. Elsősorban a fogyasztást és nem a termelést, sőt, nem a munkavégzést kellene adóztatni. Ez jelentené azt, hogy érdemes olyan munkát is végezni, amelyik ugyan hasznos, de nem annyira, hogy elviselje a társadalom normatív terheit. Abból kellene kiindulni, hogy a munka hasznosabb, mint a semmittevés. Jobb híján akkor is dolgozni kell, ha annak nincs még annyi hozama sem, ami a bér fedezetét biztosítaná. Még inkább hasznos az a munka, amely során a munka díja, annak közvetlen bérköltsége megtérül. A társadalom számára viszont az a kíváncsi, hogy a nemzeti jövedelem termelése, s azon belül a munkák átlagos közvetlen és közvetett megtérülése fedezze a kellő mértékű államháztartási kiadásokat is. Ez a kíváncsi azonban nem minden esetben teljesül. Amikor ez nem történik meg, még mindig jobb a kényszerű helyzethez azzal igazodni, hogy a kiadások fedezetét az állam részben pénzsziporítással, részben kölcsönök felvételével hidalja át. Ez történik már jó ötven éve minden gazdag és virágzó országban.

Közel ötven éve minden államban van infláció, és növekszik az államadósság. Ennek ellenére jobban növekedik mind a termelés, mind a lakosság életszínvonala, mint a történelem során valaha. Még az sem mutatható ki, hogy a kisebb infláció és a kisebb mértékű eladósodás volna az eredményesebb. Számos olyan országban gyorsabb volt a gazdasági növekedés, amelyekben nagyobb volt a pénzromlás és gyorsabb az állam eladósodása.

Miért kell támogatni a mezőgazdaságot?

Mindenekelőtt azért, mert mások is támogatják. Nem lehet lemondani a támogatásról, ha a konkurensaink is élnek vele. Ha az Európai Unió évente 80 milliárd dollárt, a mezőgazdasági termelési érték 50 százalékát adja támogatásként, akkor mi nem tehetünk mást, minthogy legalább ilyen arányban támogatjuk a mezőgazdaságot. Az átlagosnál nagyobb mezőgazdasági támogatást indokolja nálunk az, hogy egyúttal alapvetően át kell alakítani a mezőgazdaságunk struktúráját. A termelőknek tehát nálunk még évekig nem elég, ha a termelés költségei megtérülnek, a jövedelem nem marad el lényegesen a bérből élőkéhez képest, és az elhasznált eszközöket pótolni tudják, hanem olyan forráshoz kell jutniuk, amiből a versenyképes struktúrárt kiépíthetik.

A magyar mezőgazdaság a szocialista rendszer utolsó harminc évében jelentős állami támogatásban részesült. A hatvanas években azért, mert a szocialista nagyüzem megszállottjai, vagyis kisebb-nagyobb kilengésekkel a hivatalos politika képviselői azért támogatták a mezőgazdaságot, mert ha nem is voltak tisztában a szocialista nagyüzemekre való átállás óriási tőkeigényével, azért azt érzékelték, hogy sok költséggel jár. Időről-időre felerősödtek a paraszttromantikus, népi elemek a politikában, különösen annak területi, megyei, helyi szerveinél. Figyelemreméltó jelensége a század történelmének az, hogy ideológiától függetlenül minden társadalomban erős gyökerei vannak a paraszttromantikának. Ez éppen úgy jelen volt (és van) Nyugat-Európában, mint a Távol-Kelet országaiban; úgy a tőkés, mint a szocialista rendszeren belül. Abból fakadóan, hogy a többi szocialista országban végig válságban volt a mezőgazdaság, nem volt azokban soha elegendő az élelmiszer, ezért kemény devizának bizonyult a magyar mezőgazdasági kivitel. Ma kevesen gondolnak arra, hogy élelmiszerért szinte bármit (főleg energiahordozókat) kaptunk a Szovjetuniótól, és megfelelő választékot a többi szocialista országtól. A rendszerváltás után a kormányok megfélemeztek arról, hogy a KGST-piacon kemény cikknek számított a mezőgazdasági termék, olyan nyersanyagokat vehettünk meg, amiért azóta nyugati exporttal kell fizetnünk.

A fenti okoknak, illetve a magyar mezőgazdaság kedvező természeti és humán adottságainak köszönhetően a mezőgazdaságunk nemcsak a többi szocialista országéhoz viszonyítva volt kiváló, de a nyugati szakemberek is elismeréssel nyilatkoztak róla, s ezt az eredményt úgy értük el, hogy a mezőgazdaság pénzügyi támogatása nem érte el a nyugat-európai támogatás szintjét. Ebben a viszonylag nagyon kedvező helyzetben találta a rendszerváltás a magyar mezőgazdaságot. Ezt a virágzó, és a nyugati versenytársakénál kisebb dotációval működő mezőgazdaságot zilálta szét a rendszerváltást követő kormányok gazdaságpolitikája.

A piacgazdaságra való áttérés azt igényelte volna, hogy a nyugati virágzó, alapvetően szakosodott, családi tulajdonon alapuló mezőgazdaság mintájára át kell alakítani a közös vagy állami tulajdonon alapuló, sokprofilú, mamutüzemekbe szervezett mezőgazdaságunkat. Olyan új mezőgazdaságra való átállás vált elkerülhetetlenné, amelyben az árutermelő, viszonylag erősen szakosodott, családi tulajdonra épülő farmergazdaság a meghatározó. E feladattal kapcsolatban az illetékeseknek azt kellett volna szem előtt tartaniuk, hogy ez az átállás nagyon idő- és tőkeigényes feladat. Sok türelem, és még több pénz kell hozzá. Ezzel szemben nemcsak a gazdasági életünkben a rendszerváltás óta folyamatosan uralkodó monetáris gazdaságpolitika, hanem az első szabad választással hatalomra kerülő konzervatív középjobb politika is boldogan követte a nyugati tanácsokat abban, hogy a mezőgazdaság támogatását gyorsan és következetesen meg kell szüntetni. Ez önmagában elég lett volna ahhoz, hogy tönkregyen minden olyan gazdasági alapot, amelyre az átállást építeni lehetett volna.

Ráadásul a kárpótlási kísérlet sem gazdasági, sem politikai, sem erkölcsi szempontból nem volt helyes. Azt kellett volna látni, hogy a földreformmal kialakított, akkor a legjobb megoldásnak bizonyult törpe gazdaságokra épített birtokstruktúra ötven évvel később sokkal rosszabb lett volna, mint az ugyancsak rossz szocialista nagyüzemi szerkezet. Sőt a kor követelményeinek megfelelő üzemstruktúra felé vezető úton sokkal rosszabb, időigényesebb és költségesebb kiindulási alap. Politikai tekintetben nem volt indokolt félni attól, hogy az időlegesen megtartott mezőgazdasági nagyüzemek restaurációs erőt jelenthetnek. A mezőgazdasági nagyüzem volt a szocialista rendszer negyven éve alatt a legerősebb, a spontán újra és újra éledő reformerő. A falusi társadalom erőire épült mezőgazdasági nagyüzemek voltak a szocialista viszonyok keretei között mindig a leginkább bomlasztó erő. Ma is sokkal erősebb volna az egyoldalú monetáris politikai nyomás, ha a mezőgazdasági nagyüzemek régi erejükben maradhattak volna. A mezőgazdaság szétverésével elsősorban a neoliberális erők nyertek, és leginkább a középjobb politikai pártok gyengültek meg.

A rendszerváltás áldozatai elsősorban nem a földtulajdonuktól megfosztott parasztok voltak, akiket ugyan súlyos lelki traumaként ért az erőszakos, barbár kollektivizálás, de végső soron számukra a korábbinál sokkal nyugodtabb, jobb, emberibb életet biztosított. Sehol és soha a világon nem élt a városi értelmiséghez és munkássághoz viszonyítva olyan jól a paraszt, általában a falusi lakosság, mint nálunk a szocializmus utolsó tíz évében. Az átélt szenvedésekért, elsősorban a meghurcoltatásokért, még inkább a gyermekeik iskoláztatásának elmaradásáért a korábbi középosztályt kellett volna kárpótolni. Jellemző módon, ma a kárpótolt falusi lakosság sokkal rosszabbul, főleg sokkal több gonddal, létbizonytalansággal él, mint tíz évvel korábban abban az erőszakkal kollektivizált mezőgazdaságban, amiért kárpótolták.

A korábbi dotációk leépítése következtében a magyar mezőgazdaság az elmúlt hét év során legalább tíz évvel hátrább került a végső cél, a farmergazdaság kiépíthetőségétől. Ma a magyar mezőgazdaság mind az átalakuláshoz, mind a nyugati konkurenszekhez képest jóval hátrább van, mint a rendszerváltás előtt volt, holott az induláskori lemaradást kellett volna csökkenteni. A dotációk gyors és drasztikus leépítése katasztrofális következményekkel járt, és korrekciója sokszorta többre fog kerülni, mint amennyit megtakarítottak vele. Miért mondják szinte egységesen a közgazdászok, hogy a mezőgazdaság dotációja gazdasági szempontból káros, ugyanakkor az egész világon általános jelenség és a tényleges dotáció súlya a mezőgazdasági termelés értékéhez s az ott dolgozók számához képest nem csökken, hanem dinamikusan nő. 1979-81 és 1994 között az Európai Unió országaiban a mezőgazdasági dotáció súlya negyven százalékról ötven százalékra nőtt. Egy mezőgazdasági dolgozóra vetítve megkétszereződött. A mezőgazdaságnak nyújtott dotáció a többi fejlett tőkés országban is mindenütt nagyobb súlyú, mint 15 évvel korábban volt. Nagyobb az Egyesült Államokban és Kanadában is. Ezek után jogos a kérdés: milyen (erkölcsi és) gazdasági alapon szedtek rá minket a mezőgazdasági támogatások drasztikus csökkentésére azok az országok, amelyek mindegyike ugyanakkor növelte ezt, sőt, a többségük nálunk eleve nagyobb támogatást adott?

A válasz egyszerű: azért, mert nekik még több támogatás kellene akkor, ha a feléjük exportálók versenyképesebbek volnának. Itt sem az a baj, hogy ők csak a saját érdekeiket nézik, nem a mienkét, hanem az, hogy mi ezt nem vesszük tudomásul, és tanácsaikat vakon követve nem a mi, hanem az ő érdekeiknek megfelelő agrárpolitikát folytatunk. Svájcban, Norvégiában és Japánban a mezőgazdasági termelés 75-80 százaléka a támogatás. Ebből nem az a következtetés, hogy azért tehetik ezt meg, mert gazdagok, hanem többek között azért lettek gazdagok, mert nem engedték meg a falvak elszegényedését. Japánban a háború végén negyede volt az életszínvonal a magyarországinak, mégis igen nagy támogatást biztosítottak a

mezőgazdaságuknak. Éheztek, de nem engedtek be külföldről élelmiszert, mert az leverné az árakat, fékezne a nem versenyképes mezőgazdasági üzemek termelési erőfeszítéseit.

Mivel magyarázható, hogy a sikerországok mindegyike folyamatosan és egyre nagyobb mértékben támogatja a mezőgazdaságát? Az összefüggések olyan közvetettek, hogy még azokban sem tudatosultak, akik kezdeményezték. Ezért rövid kifejtésre szorulnak. Egy-egy ország jövője, gazdasági fejlődése szempontjából sokkal fontosabb a betegesen gyors urbanizáció fékezése, a falvak társadalmi és gazdasági felemelkedése, mint a minél olcsóbb mezőgazdasági termelés. De még a mezőgazdasági termelés is ott olcsóbbodott az átlagosnál gyorsabban, ahol a technikai fejlődés forrásait a társadalom dotációkkal megteremtette.

A mezőgazdaság jelen századi sorsa egyértelműen azt bizonyítja, hogy sokkal több haszonnal jár az, ha a politikai romanticizmusra, mintsem a közömbös közgazdászok kalkulációira hallgatunk. Ha a közgazdászokra hallgattak volna, nem kapott volna a mezőgazdaság dotációt. A romantikus politikusok számára azonban fontos volt a falusi lakosság életviszonyainak javítása, a falusi élet perspektíváinak a biztosítása. Ezt a társadalom többsége el is várta, még akkor is, ha maga már városi lakos volt. Nem véletlen, hogy csak olyan politikai pártok maradtak a porondon, amelyek nem hallgattak az okos közgazdászokra.

Miért kell tanulni?

Az Egyesült Államok lakossága 81 trillió USD vagyonnal rendelkezik. Ez olyan nagy szám, hogy csak egy háztartásra vetítve érzékelhető. Az is hatalmas összeg, mintegy 800 ezer dollár, azaz 80 millió forintnak megfelelő összeg. De a nagyságánál is meglepőbb a megoszlása. A teljes vagyon egy hatoda tőkebefektetés, azaz betétállomány, életbiztosítás, kötvény és részvény, mintegy 130 ezer dollár. Ezen belül is meglepően kicsi a klasszikus értelemben vett tőkebefektetése, a családi vagyonnak csupán 2,7 százaléka. Kevesebb, mint hatoda a család személyi vagyona, ebbe beleértendő a családi magánvállalkozások tőkéjét, a családi ingatlanokat és minden tartós fogyasztási cikket. Itt két figyelemreméltó adatot találunk. A családi vállalkozásokban lévő vagyon nagyobb, mint a részvények és kötvények együttes értéke. A közgazdaságtudomány hallgat arról, hogy az utóbbi ötven évben jobban nőtt a családi vállalkozások vagyona, mint a nagyvállalatoké. Ugyanez mondható el a családi tulajdonú ingatlanokról is. A vagyon közel háromnegyedét képviseli a család szellemi tőkéje. Ezért tartom alapvető hibának a modern társadalmat tőkés társadalomnak nevezni, ha a tőke alatt nem elsősorban a szellemi tőkét értjük. A család és a nemzet boldogulása elsősorban már nem attól függ, mennyi tőkével rendelkezik, és hogyan tudja azt növelni, hanem attól, hogy mekkora szellemi tőkéje van, és azt hogyan gyarapítja.

Magam is meglepődtem a fenti számokon. Gyűjteni kezdtem az adatokat és a tapasztalatokat. Amerikában a legjobban kereső ezer ember 90 százaléka nem örökölt jelentős vagyont. Akik örököltek, azok között is sok van, akinek az éves jövedelme több mint az örökölt vagyona. Soros György tavaly többet keresett, mint amennyi abban az évben a legnagyobb örökség volt. Érzésem szerint ma több ember keres évi tízmillió dollárnál többet a képességével, mint a vagyonával. A baráti körömben a jólét szinte kizárólag az érintettek szellemi vagyonának nagyságától függ. Különösen igaz ez akkor, ha a szellemi vagyon nagyságát nem az iskolai végzettséggel, hanem a képességekkel és azok kiműveltségével mérjük.

A falvainkban a legjobb kereseteket szinte kivétel nélkül a képességeik alapján szerzik. Szinte semmiféle összefüggés nincs a családi induló vagyon nagysága és a jelenlegi kereset között. Ebben a tekintetben a nyugati társadalmak előtt járunk. Kétségtelen, hogy ebben a fontos eredményben szerepet játszik az, hogy a szocialista rendszer embertelen módon szétverte a

korábbi vagyoni viszonyokat. De ez a tény ad további érvet számomra ahhoz, hogy okkal ítéltém el a vagyoni jóvátétel rendszerét. Csak a jelen mögött generációkkal kullogó rendszer tarthatta fontosabbnak a vagyoni károk megtérítését, mint a szellemiekét. Ha egy korábbi úri családtól elvették a házat, kárpótlást kap érte. Igaz nem sokat, hiszen nem volt miből. De nem kap kárpótlást azért, mert mint osztályidegen nem járhatta egyetemre négy tehetséges gyermekét. Az utóbbi kára tehetséges gyermekek esetében legalább százszoros.

A sztálinista rendszernek nem az volt a nagyobb hibája, hogy elvette sokak vagyonát, hanem az, hogy nem engedte meg a tehetséges osztályidegennek minősített gyerekek továbbtanulását. Érdeme volt viszont az, hogy a szegényparaszti és a munkások gyerekeinek tízezrei előtt nyitotta meg az egyetemeket. A két háború közötti úri világ sokkal több kárt és sokkal több oktan sérelmet okozott azzal, hogy az egyetemek hallgatói szinte kizárólag az úri és a középosztálybeli rétegekből kerültek ki.

Aki a vagyoni sérelmek között nem számol a szellemi vagyonnal, az száz esztendővel maradt el a jelen mögött, holott a szellemi tőke kifejlesztése évtizedes átfutású feladat, tehát annak évtizedekkel a jelenkori igények előtt kellene járnia. Ma is az oktatáson és a továbbképzésen takarékoskodunk. Holott, ha ebben lemaradunk, akkor soha nem lesz elég forrás a külső és a belső adósságok visszafizetésére.

Miért ne féljünk az elégedetlenségtől?

Az elégedetlenség ezer éveken keresztül valóban negatív jelenség volt. Kárt tettek az elégedetlenkedők ott, ahol a sorsok nem, illetve csak egymás rovására voltak javíthatók, ahol a nagy többség szegénysége szükségszerű volt. Minél szegényebb volt egy múltbeli társadalom, annál kisebb volt a reális lehetősége annak, hogy ezen javítani lehessen. Jellemző módon a klasszikus eposzokban és tragédiákban a viszonyokkal szemben elégedetlenkedők, az azt megváltoztatni akarók bűnhődnek. Az egyszerű újratermelésre kényszerült társadalmak számára minden újítás, minden elégedetlenség veszélyes. Jó száz éve a világ fejlettebb ötödében azonban már az elégedetlenség a legbiztosabb előjele annak, hogy a társadalom fejlődni fog. Korunkban már csak annak a társadalomnak van reménye az élvonalban maradásra, illetve az ahhoz való felzárkózásra, amelyben a lakosság többsége nincsen megelégedve azzal, amit eddig elértek. A történelem során mindig megelőzte az elégedetlenség a fejlődést. A megelégedettség csak stagnálást eredményezhet.

Ha egyszer a különböző országokban megelégedettségi felméréseket végeznének, akkor egyértelművé válna, hogy az elégedetlenség ott a nagyobb, ahol már magas az egy lakosra jutó nemzeti jövedelem és az életszínvonal, illetve ott, ahol a gyors gazdasági emelkedés reálisan elvárható. Az elégedetlenség azokban a volt szocialista országokban kisebb, ahol nagyobb a szegénység és reménytelenebb a felzárkózás. Mi tehát éppen azért lehetünk optimisták, mivel nálunk a legnagyobb azoknak az aránya, akik nem látják a jelen viszonyok között igényeiket kielégítettnek. Bátran teszek hozzá néhány nemzetközi példát is: a megelégedettség Észak-Koreában nagyobb, mint a hatszor magasabb életszínvonalú Dél-Koreában. Kínában nagyobb, mint Japánban. Észak-Amerikában nagyobb, mint Dél-Amerikában. Mindez köztudott, a politikusok és a társadalomtudósok mégsem hallgatnak a tényekre.

Ahol már a gazdasági és kulturális fejlődés elérte azt a szintet, amelyen a szellemi tőke, a motiváció a fejlődés motorja, ott a dinamizmust a kielégítetlen igények táplálják. Sokat csak az tanul, bátran csak az kezd az újba, sokat csak az dolgozik, aki nincs a sorsával megelégedve. Hazai példára is hivatkozom. Amikor a Kádár-kor utolsó tíz évében szélesedni kezdett az egyének politikai és gazdasági mozgásszabadsága, az állam egyre jobban lemaradt a nemzet-

közi versenyben, a magyar nép a többi szocialista országhoz képest egyre elégedetlenebbé vált. De nem arra használta fel a táguló szabadságot, hogy kényelmesebben éljen, hogy kevesebbet dolgozzon, hanem meghosszabbította a munkaidejét. Nálunk a nagyobb szabadság a munkaidő meghosszabbításával járt. Elsősorban azért, mert elégedetlenek voltunk a fennálló helyzettel.

Ez a hozzáállás azonban igen ritka érték a felzárkózni vágyó világban. Az emberiség nagy többsége ugyan már álmodozik a gazdagok világáról, de annak eléréséért nem hajlandó többet dolgozni, több nehézséget magára vállalni. A népek többségére az jellemző, hogyha nő a jövedelme, nem többet, hanem kevesebbet dolgozik. Ezzel szemben a mi népünk a jobban élés érdekében hajlandó többet, vagyis nagyon sokat dolgozni. Minden gazdag társadalomra az jellemző, hogy a magasan képzettek, a nagyobb jövedelműek vállalnak egyre több munkát. Olaszországban közel harminc éve már kimutatták, hogy a jól menő kisvállalkozások tulajdonosai évente közel még egyszer annyi órát dolgoznak, mint a gyárak munkásai. Nálunk is ilyen derülne ki, ha figyelmen kívül hagyjuk az otthoni túlmunkákat. Viszont minden pozitív gazdasági eredményünk már jó tíz éve abból származik, hogy a magyar nép többsége saját kezdeményezésből meghosszabbította a munkaidejét.

Minden olyan társadalom jövője ígéretes, ahol jellemző, hogy minél nagyobb valakinek a jövedelme, annál többet dolgozik. Éppen a legtöbbet keresők munkaideje a leghosszabb, nekik marad a legkevesebb idejük a pihenésre, üdülésre. Örülünk tehát annak, hogy a magyar nép elégedetlen. Erre minden oka megvan, mert szorgalma, vállalkozó szelleme, szaktudása, képzettsége magasan felette áll annak, amit a kormányainak gazdaságpolitikája lehetővé tett.

Miért csak jókedvűen lehet országot építeni?

Az utóbbi ötven év minden tapasztalata azt igazolja, hogy a gazdasági sikereknek kettős alapja a szellemi tőke és lakosság optimizmusa. Amíg a megelőző évszázadok során azok a társadalmak fejlődtek, melyeknek népe gyűjtötte a tőkét, amelyekben a lakosság a jövője biztosítása érdekében takarékoskodott, most azok fejlődnek, amelyekben a lakosság a képzettségét gyarapítja, és bízik a jövőben. Régen a jövőtől, a nyomortól való félelem ösztönzött a takarékosagra, napjainkban a jövőben való bizalom késztet a tanulásra. Külön-külön egyik feltétel sem elég.

Hiába van valakinek megfelelő képzettsége, ha nincs állása és nem bízik abban, hogy megfelelően találhat. Az ilyen ember nem tartja karban szaktudását, nem képezi tovább magát, márpedig egyre kevesebb az olyan szakma, amelyik nem kopik el, ha állandóan nem fényesítik. Azt már nemcsak a mérnökök és agrónomusok, de a gazdaságpolitikusok is tudják, hogy a rozsdá eszi meg a haszontalanul heverő szerszámot. Még azt is, hogy hiába védik a rozsdától, teszik el bezsírozva, mert akkor a technikai haladás eszi meg az értékét. Fokozottan van ez így a szellemi tőkével, annak hordozójával, a munkaerővel. Ha tartósan nem használják, akkor a gazdája nemcsak a szaktudását hanyagolja el, de még az egészségére sem vigyáz, többet megy a kocsmába, többet dohányzik. A munkátlan emberek nemcsak egészségtelenebbül élnek, hanem még a betegségekkel szembeni ellenállásuk is legyengül. Aki nem látja a saját hasznát a családban és a társadalomban, az előbb megbetegszik, hamarabb meghal. Márpedig minden munkaképes ember temetésén nemcsak a testet, hanem a szellemi tőkéjét is eltemetik. A fizikai és a szellemi tőke között az a nagy különbség, hogy az előbbi boldogíthatja a szerencsés örökösöket, az utóbbi nem örökíthető, az a gazdájával együtt sírba száll. De a nem hasznosított tudás gazdájának az élete is rövidül, és nem csak az egészsége romlik le, hanem a szakmai tudása is. Aki kiesik a szakmából, az érdektelenné, közömbössé válik az iránt.

Mindennek a felismeréséhez nem kell szakembernek, társadalomtudósnak lenni, a mindennapok igazolják, hogy a feladatok, a sikerek, az ígéretes jövő szárnyakat ad. Ezek után jogos a kérdés: Hogyan állunk mi most a fejlődés e két legfontosabb feltételével? A szellemi tőkénk azon része, ami az iskolában szerezhető meg, nagyobb, és sokkal magasabb a színvonala, mint a jelenlegi gazdasági teljesítményünk és az azért fizetett bér színvonala. Minden nemzetközi összehasonlítás azt mutatja, hogy az alsó és a középfokú oktatásban a világ élvonalához tartozunk. A diákok tudása nem alacsonyabb, mint azokban az országokban, ahol sokszorta magasabb bért adnak az ilyen tudásért. A szocialista rendszer viszonylag jól gondoskodott a szellemi tőkéről.

De nem volt az elmúlt negyven és az utána következő négy sem ilyen sikeres a másik feltétel esetében. A szocialista viszonyok között a teljes foglalkoztatás mellett nem volt megfelelő az ösztönzés. Az emberek ugyan nem voltak pesszimisták, de nem ösztönződött eléggé az érvényesülés lehetősége. Az elmúlt négy esztendő során pedig a tragikus mértékű munkanélküliség, a munkaalkalom szűkössége, a családi házak építésének reménytelensége szült pesszimizmust.

A jövő kulcsa jelenleg az, hogy terjesszük az optimizmust, biztosítsunk minden törekvő ember számára munkaalkalmat, érvényesülési lehetőséget. A jelenkorban minden társadalom képes a felzárkózásra, ha jó az iskolarendszere és a többség bizik a jövőben. Elsősorban nem külföldi tőkére, hanem hazai optimizmusra van szükség. Ennek a feltételeit keressék és teremtsék meg a gazdaságpolitikusok.

A frissen hatalomra került koalíció virtust csinál abból, hogy ő legalább becsületesen bevallja, még évekig nem lehet jobbra számítani. Sok olyan „egyszerű emberrel” találkoztam, aki nem érti, hogy miért kellett akkor új kormány. Feléjük tehát még akkor is hibás politika a stagnálás állandó harangozása, ha tényleg nincs remény a növekedésre. Nem azt mondom, hogy politikai taktikából a várhatóval ellentéteset kellene mondani, csak azt, hogy nem kellene lelkes szorgalommal a pesszimizmust terjeszteni. Én, mind közgazdász pedig még azzal is vitatkozom, hogy szakmailag igazuk van-e azoknak, akik nem hisznek az elkövetkező évek lehetőségeiben. Meg vagyok ugyanis győződve arról, hogy a jelenkorban már nemcsak a klasszikus értelemben vett gazdasági tényezőkön múlik egy társadalom gazdasági teljesítménye, hanem a hozzáálláson is. Sőt egyre inkább elsősorban azon.

A klasszikus közgazdaságtudomány arra a korabeli tényre épült, hogy a tőkés motivációja minden körülmények között erős, a munkásokéra, a lakosság nagy többségére pedig nincs is szükség. A többség viselkedését úgyis a gazdasági kényszer determinálja. Mára azonban ez a helyzet teljesen megfordult. Csak az a társadalom képes a gyors gazdasági növekedésre, amelyikben a lakosság többsége lelkesen építi az ígéretes jövőjét. A század minden gazdasági csodáját a kivételesen nehéz helyzetbe jutott, de a jövőjében bízó társadalom építette.

A száz éve Európa legszegényebb népei ma a leggazdagabbak. A század elején a svájciak, a tioliak, a skandinávok szegényebbek voltak, mint a magyarok. Náluk állandó vendég volt az éhség, soha nem jutott nagy lakodalmakra, urizálásra. Ez a magyarázata annak, hogy a háborút veszített, szétrombolt társadalmak megelőzték a kevésbé károsult győzteseket. Mi mással magyarázható, hogy minél kisebb volt egy nyugati országban az egy lakosra jutó Marshall-segély, annál gyorsabban megtörtént a gazdasági talpra állás. Itthoni példát is idézve: a háború után a szinte minden forrásától megfosztott mezőgazdaság hihetetlenül gyorsan talpra állt. Nem volt felszerelés, állatállomány, vetőmag, a fele parasztságnak még gazdálkodási tapasztalata is hiányzott. De optimisták voltak, vállaltak minden nehézséget, mert bíztak a jövőben. Egy mai baloldali közgazdász azt mondotta volna nekik annak idején: nem számíthatunk külföldi tőkére, hiányoznak a hazai feltételek, pár évig semmiféle javulás nem várható. Szerencsére akkor sem, most sem hallgatnak a pesszimistákra.

Ideje volna végre megtanulni, hogy a jelenkor gazdasági jövőjét, növekedési tempóját nem a külföldi tőke, nem a kamat- és devizapolitika, nem a költségvetési egyensúly és az államadóság nagysága határozza meg, hanem az emberek hozzáállása. Tudom, hogy olvasóim között sokan vannak olyanok, akik csak az államra számíthatnak, és elutasítják a fenti logikámat. Igazuk van a már koruknál és egészségi állapotuknál fogva munkaképteleneknek, a nagycsaládosoknak, azoknak, akik tényleg nem képesek teljesítményüket fokozni. De az ország nem belőlük él, őket a többieknek kell eltartaniuk. Ezért az ő sorsuk is azon múlik, hogyan teljesítenek azok, akiknek az eddigieknél többre van képességük.

Kezdjük felülről: van már az országban sok tőkés vállalkozó. Ezek helyzete nem rózsás, főleg az előző kormányzat vagyonfelélő politikája következtében. Mégis, az ne számítson életben maradásra közülük, aki nem azzal fog a következő évhez, hogy több legyen a jövedelme, több embernek adjon munkát. A 700 ezer kisvállalkozó lehetősége viszonylag sokkal nagyobb, mint az előző csoporté. Ők még bátran szöhetnek nagy reményeket, ha mindegyiknek csak 5 százalékkal sikerült több, mint a múlt évben, fellendül az ország. Több jut azoknak is, akikről a társadalomnak kell gondoskodnia.

A családok felének van kertje, háziállata. Számukra sem lehetetlen, hogy jövőre jobban hasznosítsák a maguk szűkös lehetőségeit. Ha többet termelnek, kevesebbet kell venniük a boltból.

A városi kisembernek van a legkevesebb lehetősége a megtakarításra, a többletkeresetre. De vannak olyanok is a városlakók között, akik eddig is gyorsan gazdagodtak. Aki képes volt arra, hogy már a Kádár-kor utolsó tíz évében szép családi háza legyen a város drága negyedében, szép, de alig kihasznált nyaralót is építhetett, aki gazdag polgárrá válhatott az elmúlt négy év során, annak hiába mondja a kormányzat illetékese, hogy pár évig ne számítson jobbra. A kormányzatok miatt gazdagodásra eddig sem lett volna oka, mégis sikerült. Még a háziasszonyok esetében is van lehetőség apró megtakarításokra. Tegnap hallgattam két asszonyt arról tapasztalatot cserélni, hol lehet olcsóbban vásárolni. Bizony abban is van pénz, hogy megtanulunk vásárolni abban a világban, amelyikben már nem minden boltban ugyanaz az ár. Ha én a 72 évemmel túl optimista maradtam, és nem nyugszom bele abba, hogy jövőre nem lehet jobb, joggal remélem azt, hogy a lakosság többségének optimizmusát, tettvágyát sem törli meg az illetékes miniszterek pesszimizmusa.

Miért csinálják jobban a csehek?

Még gyermekkoromban találkoztam azzal a megjegyzéssel, hogy a csehek mindent rosszul csinálnak, bezzeg mi magyarok. Ez a negatív vélemény keltette fel a csehek iránti érdeklődésemet, s meglepetten tapasztaltam, hogy a cseheket azért szidjuk, mert irigyeljük őket. Ennek az irigységnek ezer éves gyökerei vannak. Azzal kezdődött, hogy a csehek a náluk már korábban gyökeret vert kereszténységet úgy tették államvallássá, hogy nem Rómához, hanem a Német-Római Birodalomhoz, azaz Nyugat-Európához kötötték klérusuk szervezetét. Mi büszkéek vagyunk első királyunk bölcs döntésére, de azért soha nem állítjuk szembe a csehek sorsának alakulásával. Pedig talán ezzel dőlt el századokra, hogy ők mindig lényegesen európaibbak voltak, mint mi. Mátyásnak, legnagyobb királyunknak soha nem bocsátjuk meg, hogy őt Prága és Bécs sokkal jobban érdekelte, vonzotta, mint a Balkán. A két nép eltérő hozzáállása igazán a közös Habsburg Birodalmon belül vált nyilvánvalóbbá. Mi a nemzeti szuverenitásunk érdekében a gazdasági haladást áldoztuk fel, a csehek inkább a meggazdagodás útját választották. A két út hatékonysága közötti különbség a 19. századtól kezdve vált nyilvánvalóvá: a csehek előbb sokkal gazdagabbak lettek, mint mi, végül még mint állam is

többet értek el, nem kis részben éppen a mi kárunkra. Máig szinte említés sem történik arról, hogy a Monarchián belül magasan a csehek éltek a legjobban, hogy 1936-ban az életszínvonaluk magasabb volt mint a franciáké. Hogy ők a fasiszta tenger közepén is polgári demokrácia maradtak. Ahogy enyhült a moszkvai nyomás, ők is igyekeztek megszabadulni a zsarnokságtól. Az 1968-as forradalom is különbözött a mi 56-osunktól. Óvatosabban láttak hozzá, és soha nem fenyegette a jobboldali ellenforradalom a polgári, szociáldemokrata jellegét. Ott fel sem merülhetett a régi félfudális rendszer restaurációs kísérlete, hiszen azzal már jóval Jalta előtt leszámoltak. Az igazsághoz tartozik az is, hogy a forradalmuk eltiprása után sokkal nehezebben találtak magukra, mint mi, 1968-88 között mi vizsgáztunk jobban.

Mindezt azért bocsátottam előre, mert súlyos hibának tartom, hogy öt éve alig hivatkozunk arra, mit és hogyan csinálnak a csehek. Pedig tanulhatnánk tőlük. Annak ellenére, hogy nekik volt mihez visszatérniük, sokkal nagyobb türelmet tanúsítottak a piacgazdaság kialakításában. Nem engedték meg a nagyarányú munkanélküliség létrejöttét. Konzervatív kormányzatuk sokkal nagyobb megértést tanúsított a társadalom szociális tűrőképességével szemben. Sem a szocializmus utolsó tíz évében, sem azóta nem adósodtak el úgy, mint mi, pedig ők mindig könnyebben jutottak volna a külföldi hitelekhez. Ebből is nagy előnyük származik a következő években. Nem törték kezük-lábuk annak érdekében, hogy bármi áron minél több nemzeti vagyont adjanak el. Ők a külföldi tőkét elsősorban az új kapacitások létrehozására ösztönlítették, nem adták el olcsó pénzért a piacaikat. Mi büszkék vagyunk arra, hogy hozzánk háromszor annyi nyugati tőke jött, mint hozzájuk, de hallgatunk arról, hogy mi ezért legalább tízszer többet adtunk.

Mindennek az a végeredménye, hogy a cseh az egyedüli társadalom, amelyik az elsietett átalakítás elől nem menekült balra. De a rendszerük a külföldi tőkének is jobban tetszik. Ma már Csehországot minden hitelképességi rangsorban jelentősen elének helyezik. Alig hiszem, hogy bővebb magyarázatra szorul, hogy miért nem hivatkozunk a cseh példára. Kisebrendűségi érzése van az illetékes gazdaságpolitikusoknak.

MIRE TANÍT?

Mire tanít a New Deal?

Ötven évvel ezelőtt Roosevelttel megválasztásával és a New Deal meghirdetésével kezdődött el az Egyesült Államokban a jelenkor egyik legjelentősebb eseménye. Nemcsak az ország, de az egész világ további sorsa szempontjából volt a jelentős változások kiindulópontja. Az ország egész társadalma nagyon gyorsan (alig több mint tíz év alatt) átalakult tőkés osztálytársadalomból össznépi fogyasztói társadalommá. Ideje volna megérteni, hogy mi is történt ott akkor, amikor Roosevelttel New Deal nevű mozgalma hatalomra került. Az elemzés annál időszerűbb, mivel jelenleg a fejlettek világában az akkorihoz hasonló problémák jelentkeznek.

Amerika nem volt a század nagy társadalmi átalakulásában az első. Előtte jártak a skandináv államok, ahol alapvetően marxista, szociáldemokrata befolyásra az állam jelentős gazdaságpolitikai szerepet vállalt, ahol a korábbihoz képest jelentősen csökkent a jövedelmek közötti különbség, és nem tűrték el a tömeges szegénységet, ahol a szakszervezetek jelentős politikai befolyásra tettek szert. Az Egyesült Államok átalakítása nem a marxista teóriára támaszkodott, sőt, a New Deal-nek előre megfogalmazott koncepciója is alig volt. Amíg a skandináv országokban a szociáldemokrácia állt a változtatások élére, addig Amerikában egy mezőgazdasági tradíciójú, gazdag patrícius lett az átalakítás kezdeményezője, apostola és vezére, egy olyan politikus, aki az európai forradalmi kezdeményezőkkel ellentétben nem volt intellektuel, akinek nem voltak progresszív szociális távlati tervei. A New Deal nem azért alakította át az amerikai társadalmat alig egy generáció alatt, mert olyan távlati terv indította, hanem azért, mert az amerikai társadalomban minden más társadaloménál jobban megvoltak a természetes átalakulás feltételei.

Mi jellemezte előtte az észak-amerikai társadalmat? A jövedelemmel nem rendelkező 6,6 millió öreg közül csak 400 ezernek volt nyugdíja, az is átlagosan havi 16 dollár, 3,8 millió szegény, férfi nélküli családfő nő közül 100 ezer kapott minimális támogatást. Egy társadalom gazdasági válsága talán semmivel sem mérhető jobban, mint a lakásépítkezések alakulásával. Amíg az első világháború után évi 900 ezer lakás épült az Egyesült Államokban, addig 1933-ban csak ennek tizede. Meglepő módon egészen 1939-ig alig változott a jövedelmek szóródása, sőt inkább romlott: a legmagasabb jövedelmű öt százalék az összes jövedelem 25 százalékát élvezte 1930-ban, 1939-ben már 30,6 százalékát. Ez is azt mutatja, hogy a munkanélküliség ellen hozott intézkedések hatásaként végső soron a tőkések is jól járnak.

Közvetlenül a New Deal-t megelőzően Hoover elnöksége alatt az adózásban olyan fordulatot hajtottak végre, amit a közgazdászok joggal a kisemberek adóztatásának tekintenek. Amíg 1926-30 között az adóbevételek 64 százalékát tette ki a jövedelemadó, ez 1934-ben 27 százalékra csökkent, ezzel szemben a forgalmi adó aránya 55 százalékra emelkedett. Roosevelttel azonnal lényegesen emelte a jövedelemadókat, a felső határa 79 százalék lett. (Ami tíz év múlva soknak bizonyult.) Ehhez azonban azt is hozzá kell tenni, hogy a központi költségvetés súlya nem haladta meg a 6, az államok költségvetéséé pedig a 10 százalékot, ami akkor is alacsonynak számított a nyugat-európai országokhoz képest. (Ez ma is jóval alacsonyabb!)

Mi változott meg a New Deal ideje és főleg a háború alatt az amerikai társadalomban? Talán a legjelentősebb politikai változást a szakszervezetek szerepének nagyarányú megerősödése jelentette. Előzőleg az amerikai társadalmat a szakszervezet-ellenessége jellemezte. Az

amerikai közvélemény, főleg pedig annak alakítói a munkaadók oldalán álltak. Tíz év alatt a szakszervezetek a munkaadókkal egyenrangú politikai erőkké váltak. A munkásoknak a New Deal soha nem adott beleszólási jogot a vállalatvezetésbe, ugyanakkor nagyon kiterjesztette a hatalmukat a béralkuban. Okosan vigyázott arra, hogy a tulajdonosok és a menedzserek dolgába ne avatkozzanak be a munkások, ugyanakkor legyen megfelelő, a korábbinál sokszorta nagyobb a hatalmuk a magasabb bérek és a nagyobb juttatások kivívásában. (Ez is hasznos tanulság volna azoknak, akik az egyre csökkenő reálbérek kompenzálásaként tulajdonosi jogokat osztogatnak.)

A politológusok az államhatalom három funkciójának megosztását abban látják, hogy elválik egymástól a törvényhozói, a végrehajtói és a bírói hatáskör, illetve hatalom. Erre a hatalmi megosztásra már a tőkés osztálytársadalomban is szükség volt, és szükség van a mai fogyasztói társadalomnak is. Ez a felosztás azonban kihagyja a jelenkori fejlett társadalmak gazdasági életének legfontosabb két szereplőjét, a munkaadót és a munkavállalót. Minél fejlettebbek a termelőerők, annál fontosabb, hogy az állam, a munkaadók és a munkavállalók hatalmi helyzete elkülönüljön, megközelítőleg egyenrangúvá váljon. Erre a hatalmi megosztásra a kapitalista osztálytársadalomban nem volt szükség, mert egyrészt az állam akkor tett jót, ha távol tartotta magát a gazdaságpolitikától, másrészt a munkavállalók eleve kiszolgáltatott helyzetben voltak azért, mert sem a mennyiségükkel, sem a szellemi tőkéjükkel való gazdálkodásra nem volt társadalmi szükség (mindkettőből több volt a kívánatosnál). A kapitalizmus akkor működött a leghatékonyabban, ha mind az állam, mind a szakszervezetek kivonultak a gazdaságból, azt a tőkésekre bízta.

Az alapvető változás ezen a téren a tudományos és technikai forradalom következtében állt be. Ennek hatására egyrészt a munkavállalók pozíciója megerősödött azzal, hogy a munkaerő áránál fontosabb lett annak minősége, másrészt az állam gazdasági funkciói megsokasodtak. A jelen század elején a fejlett társadalmakban azt kellett tapasztalni, hogy ott a munkavállalók politikai pozíciója nem volt elég erős a béralkukban. Ezért nem jött létre megfelelő vásárlóerő, s ezért nemcsak a társadalom egész gazdasági helyzete, de még a munkaadóké, a tőketulajdonosoké is romlott. A jelenkor egyik nagy tanulsága: a profit, vagyis a munkaadók jövedelme csak ott lesz magas, ahol a bérek magasak. Ez a munkaadók és a munkavállalók közötti távlati érdekközösség azonban csak ott valósulhat meg, ahol a munkavállalók elég erős pozícióból magas béreket harcolhatnak ki. A magasabb bér ugyanis nem érdeke sem egyénileg, sem rövidtávon a munkaadónak. Ez csak a munkaadók összességének érdeke, amit nem lehet csupán a távlati érdekeiket szem előtt tartó, bölcs belátásukra bízni.

Nem lehetett a makrogazdasági egyensúlyi viszonyok alakítását kizárólag a piacra, illetve a munkaadókra bízni. A gazdaság csak akkor lehet dinamikus, ha az állam magára vállalja az egyre jobban a részleteket is szabályozó gazdasági törvényhozást, a megfelelő keresletet biztosító pénztermelést, az infrastruktúra kiépítésének jelentős hányadát, az oktatást, az egészségügyi ellátást, az elesettekről való társadalmi gondoskodást.

Az amerikai szakszervezetek megerősödését a New Deal munkaalkalom teremtő programjai és a munkanélküliekkel érzett társadalmi szolidaritásának hangsúlyozása indította el. A skandináv országokban a szakszervezeti mozgalom megerősödésében a marxisták, a kommunisták jártak az élen. De amíg a skandináv szakszervezetek végig szociáldemokrata befolyás alatt maradtak, az amerikai szakszervezetek viszonylag gyorsan a világ leginkább kommunistaellenes tömörülésévé váltak. Ennek a magyarázata az amerikai közvélemény mély ellenszenvé minden központosítással és diktatúrával szemben.

A New Deal, de még inkább a háborúviselés egyik legnagyobb társadalmi hatása a mezőgazdasági reformokban jelentkezett. Rooseveltt megválasztásakor még a munkaerő 30 százaléka dolgozott a mezőgazdaságban, a háború végén már kevesebb, mint tíz százaléka, s a csökkenés a következő harminc évben tovább folytatódott. Ma már csak másfél százalék és mezőgazdasági munkából élők aránya. A New Deal az agrárpolitikájával, mindenekelőtt a garantált felvásárlási árakkal és a világháború okozta világszintű élelmiszerhiánnyal gyorsan elérte azt, hogy az amerikai farmerek – és nemcsak a nagyok - szinte teljes egészében áttértek a specializálódott árutermelésre. A túltermeléssel és falusi szegénységgel küszködő amerikai mezőgazdaság tíz év alatt magasan versenyképesé vált a világpiacokon.

A New Deal során a lakosság 35 százaléka részesült kormánysegítségben. Abban az amerikai társadalomban, amelyik korábban ellenezte a szövetségi kormány beavatkozását, az öregekről, a vakokról és az árvákról való gondoskodás kormányfeladatként valósult meg. Ennek ellenére szépen megmaradt az egyének és helyi közösségek spontán segítése a rászorultakra.

A New Deal-nek az is speciális amerikai vonása, hogy az európai hasonló mozgalmakkal ellentétben nem a nagytőke ellenségeként indult. Magát Rooseveltet is a tőkések válságos helyzetének megoldása vezette. Csak akkor fordult szembe a tőkésekkel, amikor azt tapasztalta, hogy azok még saját érdekeiket sem értik meg. A mozgalom vezetői végig hittek abban, hogy az állami beavatkozás csak ideiglenes, a válságból való kilábalás célját szolgálja, aztán az egészséges gazdaságot újra rá kell bízni a vállalkozókra. Keynes-nek és tanainak a hatása máig vitatható, mivel azok egyértelmű érvényesítése a háborúba lépésig késett. Keynes-t és tanait ugyan a New Deal számos híve ismerte, de ezeknek a politikai életre való hatásuk az első öt évben nem volt jelentős. Nem árt azonban az úttörőkre hivatkozni: Rex Tugwell az akkor keynesiánus Chicago-i Egyetem professzora, már 1932-ben kifejtette a Kongresszus előtt, hogy az adókkal nem fedezett közmunkák jelentik az egyetlen módot a válságból való kilábalásra; Keynes-nek a General Theory-ja ugyan csak 1936-ban jelent meg, de tanítványa R. F. Kahn már 1933-ban meghirdette a multiplikátori elméletet; a 1934-ben a Federal Reserve Board elnöke fejtette ki a Szenátus Pénzügyi Bizottsága előtt, hogy a költségvetési egyensúlynál fontosabb a vásárlóerő növelése. A költségvetési egyensúlynak csak normális gazdasági egyensúlyi viszonyok között van értelme.

Roosevelt maga mondta ki a költségvetési vitában 1938-ban, hogy a költségvetési egyensúly csak egészséges gazdaságban reális követelmény. (Milyen üdvös volna, ha nálunk ma az ilyen tételeket meghallgatnák a gazdaságpolitika illetékesei!) Roosevelt alapvetően megreformálta az adórendszert is. Amíg az 1930-as években a lakosoknak alig 5 százaléka fizetett jövedelemadót, a háború végén már 74 százaléka. Ebben természetesen nagy szerepet játszott az is, hogy közben bevezették a társadalombiztosítási járulékokat. Nálunk arról is kevés szó esik, hogy a 1930-as évek gazdasági válsága leginkább a humán értelmiséget érintette, azok között is a művészeket. Azoknak, akik még 1929-ben is zenészként éltek 1934-re már csak 30 százalékat foglalkoztatták, a hivatásos muzsikusok körében minimálisan 70 százalékos volt a munkanélküliség. A helyzetet több kormányzati program igyekezett javítani. A New Deal keretei között 3500 művész dolgozott alkalmazottként a középületek műalkotásokkal való díszítésén, vagy hasonló célú feladatokon. Az Art Project 2566 épületet, 17 544 szobrot és 110 000 falfestményt rendelt. A Theater Project 11 ezer színházi dolgozót foglalkoztatott és évente 30 millió nézőt látott vendégül.

A New Deal előtt a dolgozókról való szociális gondoskodás terén volt a legtragikusabb a helyzet. A hatalmas Egyesült Államokban csak 116 ezer vállalati dolgozó volt kötelező biztosításban, és csak 15 százalék magán nyugdíjbiztosításban. Rooseveltt szociális programja sem gyorsan indult be. A munkanélküli segélyt biztosító rendszert 1937-ben, a nyugdíjellátás bizto-

sítását 1939-ben emelték törvényerőre. Akkor általános volt a botránkozás azon, hogy a 26 millió szociális ellátásra vonatkozó kérelem elbírálásához és nyilvántartásához 202 hivatalt hoztak létre 12 ezer dolgozóval. (Ma az ennek megfelelő bürokrácia a számítógépes technika ellenére sem volna képes ilyen feladat ellátására.)

A New Deal híveinek mozgásszabadságát, különösen a háborúban való aktív részvételig, jelentősen korlátozta, hogy csak nagyon szűkösen álltak rendelkezésre a gazdasági kérdésekben tapasztalt állami bürokraták, hogy a helyi önkormányzatok ellenálltak minden központosítási kísérletnek, és hogy a Kongresszusban végig konzervatív többség volt. A New Deal a háborúban való aktív részvételtől kapott igazi lendületet. A megelőző években kudarcba fulladni látszott. Azzal, hogy az állam lett a legnagyobb megrendelő, mindenekelőtt a szövetségeseknek nyújtott támogatás érdekében a helyi önkormányzatok is egyre jobban keresték a munkát és profitot garantáló állam kedvét. A háborús termelés számos kedvező kísérőjelen-séggel járt. Felgyorsította a falusi szegénység, mindenekelőtt a feketék városokba áramlását. Nemcsak a korábbi munkanélküliek, hanem szinte mindenki számára lett munkaalkalom. Méghozzá viszonylag sokkal magasabb bérszint mellett.

A háború befejezése után megindulhatott a nagyarányú lakásépítkezés, s annak keretei között a feketék nagyarányú bevándorlása a városközpontokba, és legalább ilyen mértékű kivándorlása onnan a jól kereső rétegeknek a környék kertés övezeteibe. A mind a nagyobb keresetre és mind a nagyobb megtakarításra elsősorban a családi házak nagyarányú építése ösztönzött. (Máig nem értik a monetáris közgazdászok, hogy nagyarányú lakásépítkezések nélkül nincs megfelelő teljesítményösztönzés.) A lakásépítés mellett a gépkocsi, a hűtőszekrény és a légkondicionálás volt az olyan lakossági vásárlási igény, ami elő-takarékosságot is követelt. (Nálunk az illetékesek csak botránkoztak azon, hogy a lakosság a Németh-kormány éve alatt azért utazott külföldre, hogy gépkocsit vagy hűtőszekrényt vásároljon.) A hadsereg és a hadiipar munkaerőigényei egyre nagyobb arányban vették igénybe a feketéket is. Ezzel alapozódott meg a későbbi polgárjogi mozgalom és a feketék jogainak kiszélesedése. Ez volt az oka annak is, hogy a munkaerőpiac egyre több nőt vett fel, megteremtődött a nők egyenjogúsításáért folyó mozgalmak anyagi és társadalmi feltétele. A háború támasztotta nagy kereslet következtében javult a tőkések jövedelme is. A többségük rájött arra, hogy a kormány erős gazdasági beavatkozása éppen úgy nem vált a kárukra, mint a megerősödött szakszervezetekkel kötött megállapodások.

Közvetlenül a háború után gyorsan megszorodtak a New Deal ellenfelei. Meglepő módon elsősorban azok, akik haszonélvezői voltak. A vállalkozók, akik az állami megrendeléseken és árgaranciákon meggazdagodtak, megerősödve függetlenséget, minden állami beavatkozás leépítését követelték. A farmerek, akik élvezték a támogatásokat és a garantált árak biztonságát, megerősödve, felgépésítve, azt kezdték követelni, hogy bízson az állam mindent a piacra. A gazdaságtalanul kisméretű farmok tulajdonosai hallani sem akartak a nem megfelelő földek termelésből való kivonásáról, hanem földjuttatást követeltek. Azok a nyugati államok, amelyek a legtöbbet kapták a New Deal-tól, a háborút követő első választáson republikánus jelölteket választottak. Az Egyesült Államokban a New Deal átmeneti jelenségnek bizonyult. Annyi maradt meg belőle, amennyire szükség volt. Még ez is csak a háborús gazdálkodásnak köszönhető. Nem következett be az, ami a legtöbb nyugat-európai országban, hogy az állam túlságosan sokat, egyre többet vállalt magára, ennek következtében súlyos problémává vált volna a költségvetés nagy súlya. Jellemző módon a nyugat-európai államok mindegyikében ma legalább másfélszer nagyobb a költségvetés súlya, mint az Egyesült Államokban. A jóléti államokban még egyszer akkora. Roosevelttől világtörténelmi szerepének és az átalakult észak-amerikai társadalom példaerejének, szuperhatalmi befolyásának elemzésére nincs itt alkalom.

Elég annyit: Rooseveltt és a New Deal nélkül sokkal szegényebb és sokkal kevésbé demokratikus lenne korunk fejlett világa.

Mire tanít a történelem?

Amennyire ismert az Egyesült Államok békés és belső erőkre alapozott átalakulása klasszikus kapitalista társadalomból jóléti társadalommá a New Deal és főleg a második világháború során, annyira nem fordítanak figyelmet az első sikeres átalakulásokra, Svájcra, a New Deal-t közvetlenül megelőző skandináv államokéra; végül az elmúlt évtizedekben az alpi népek egészére. Ezekről mindmáig nem beszélnek úgy, mint a XX. század legnagyobb „gazdasági csodájáról”. Eltorzult értékrendünkben a kicsikkel megeső csodák nem csodák. Pedig azok voltak. Svájc a XIX. század első felében, a skandináv, az Alpok népei a századforduló idején még Európa legszegényebb népei voltak.

Svájc évszázadokon keresztül Európa egyik legszegényebb országa volt, ahonnan a felesleges népességnek ki kellett vándorolnia. Még a múlt század első harmadában is itt volt a legelterjedtebb az éhezés. A mai ember el sem hiszi, hogy a múlt század húszas éveiben az orosz cár küld az orosz nép ajándékaként élelmet az éhező svájciaknak. Ezzel a jellemző állandó szegénységgel magyarázható az, hogy Svájc évszázadokon keresztül annyi zsoldost, vándoriparost, megbízható szolgálatot adott a gazdag Európának. Sokáig a svájciak meggazdagodását azzal intézték el, hogy sikerült országukat a bankok országává tenni, s a két háborúban élvezhették a semlegességet. Ebben a magyarázatban az a hiba, hogy az okot összekeverték az okozattal.

Svájc bankjai azért lehettek híresek és gazdagok, amiért az Egyesült Államokban a mormonok bankjai: a svájciak élen járnak a megbízhatóságban. Amíg a világ tele volt bankbotrányokkal, a svájci bankok konzervatív, szolid, a svájci erkölcsöknek megfelelő politikát és gyakorlatot folytattak. A svájci turizmus fellendülését a svájciak legendás tisztaságszeretetének köszönhetik. Európa gazdag, tüdőbeteg urai fedezték fel Svájcban, hogy ott a hegyi levegő és a kíváncsi tisztaság együtt található. Aztán a szinte semmiféle erőforrással nem rendelkező svájciak éltek a kínálkozó lehetőséggel.

A skandináv példában az az érdekes, hogy ők még e század elején is a legszegényebb népei voltak Európának. Ezt a történészek által bizonyított szegénységükön kívül több jelenség bizonyítja. Az írek után innen történt a legnagyobb arányú kivándorlás. Az 1910 előtti ötven évben 1,2 millió svéd vándorolt ki Észak-Amerikába a 4 milliós akkori lakosságból. Mi, magyarok azon kesergünk, hogy a 20 millióból ment ki másfélmillió. De azt már nem tesszük hozzá, hogy az akkor 10 millió magyarból 400 ezer, mivel a kivándorlók között jóval kisebb volt a magyarok aránya, mint az ország lakosságán belül. A tények szerint a magas kivándorlásnak több volt a pozitív, mint a negatív társadalmi és gazdasági hatása. Ezen a tájon szinte állandó jelenség volt az éhség. Voltak ugyan Kelet-Európának olyan vidékei, ahol egy-egy mostoha évben tragikus méreteket öltött az éhezés, de ezeken a területeken és az Alpok népei között, még átlagos években sem volt jellemző, hogy volt elegendő táplálék. A mai fejlett világhoz tartozó népek között csak a japánok és a finnek voltak a századforduló idején szegényebbek, mint a svédek vagy a norvégok, a tiroliaiak vagy a szlovének.

Északon a szürke szegénység szinte állandóan jellemző volt. Erre talán a legjobb bizonyíték a finnek esete, akik a cári Oroszország szegényei közé tartoztak, ők adták az olcsó munkaerőt Szentpéterváron, ők voltak a kőművesek, az ácsok és a szolgáltatók. Ma az életszínvonaluk négyszerese a szomszédos orosz részek lakosságáénak. Ha a svéd életszínvonal 100, akkor a század elején az angol, a belga és a holland 250 volt, az észak-amerikai és a kanadai pedig 200.

Ma a svédek körülbelül olyan gazdagok, mint az észak-amerikaiak és a kanadaiak, és jóval gazdagabbak mint az angolok, a belgák és a hollandok, akik azért még mindig nagyon gazdag népek.

Nem akar a világ olyan egyértelmű történelmi jelenségeket tudomásul venni, mint például azt, hogy az északi félteke ezer éven keresztül legszegényebbjéi, a skandinávok, tiroliak és a távol-keletiek (japánok, koreaiak, tajvaniak) sokkal nagyobb eredményt értek el, mint a századelőn leggazdagabb, nyersanyagforrásokban bővelkedő népek. A század során a civilizációjukban élenjáró szegény népek többre vitték, mint a nyersanyagokban gazdagok. A skandináv siker volt az első bizonyítéka annak, hogy a megfelelő emberanyag, a civilizációs tulajdonságok jelentik a gazdagodás legfontosabb feltételét, hogy az erős hadsereg és a kedvező gazdaság-földrajzi adottságok, termékeny rónák és gazdag ásványi kincsek hosszú távon több hátrányt, mint előnyt jelentenek.

Térjünk ki kissé részletesebben a svéd gazdasági csoda okaira, elsősorban a politikaiakra. Svédországot a század első harmadában a nagyon erős marxista ideológiai befolyás és a még erősebb szakszervezetek jellemezték. Most, hogy a moszkvai marxizmus megbukott, elintézzük a marxizmust azzal, hogy eltévedt és csupán negatív hatású ideológia volt. Azt már nem teszik hozzá, hogy az orosz civilizáció viszonyai között vált azzá, ami most megbukott. Ugyanazok a marxista tanok a skandináv népek között társadalmi és gazdasági csodákra képes szociáldemokráciává váltak. A marxizmus sikerei a puritán nyugat-európai népek viszonyai között természetesen nem jelentik azt, hogy a marxizmus mindenütt sikert hozott volna, ha a svédek modelljét másolják. A svéd modell csak a svédek számára megfelelő, testre szabott. Minden népnek, illetve minden civilizációs karakternek más filozófiára, ideológiára, modellre van szüksége. Ezt a testükre szabott modellt azok sem találhatják meg, akik félnek az idegen példák átvételétől, de azok sem, akik ezt szolgai módon akarják tenni. Nagyon általános az erős szakszervezetektől való félelem is. Ez a vélemény elsősorban az angol szakszervezeteknek az 1960-as évek alatt tapasztalt negatív politikai szereplése hatására alakult ki. Megint eltévednek azok, akik azt hiszik, ami valahol és valamikor rossz volt, az mindenütt és minden körülmények között rossz, ami pedig valahol beválik, az mindenütt és mindenkor jó megoldást jelent. Svédország úgy lett jóléti állam, hogy a fizikai dolgozók 95 százaléka szakszervezeti tag volt, a szakszervezetek pedig alapvető befolyást gyakoroltak a szinte folyamatosan uralmon lévő Szociáldemokrata Pártra. Ennek a nagy szakszervezeti hatalomnak köszönhetik a svédek, hogy mindig sokkal alacsonyabb volt náluk a munkanélküliség, mint a fejlett országok többségében. Ahhoz azonban a svédek puritanizmusára, mértéktartására volt szükség, hogy a nagyon alacsony munkanélküliség és a szakszervezetek nagy politikai hatalma ellenére nem szaladtak el a bérek, hogy a szakszervezetek bérkövetelései mérsékeltek maradtak.

E század folyamán a svéd viszonyok másik jellemző karaktervonása a keynesizmus volt. Ez szorosan összefügg a nagy szakszervezeti és szociáldemokrata hatalommal is. A keynesizmus érvényesítéséhez ugyanis az kell, hogy a hatalom fontosabbnak tartsa a foglalkoztatottságot, mint az inflációt. Ez azonban csak ott nem életveszélyes, ahol a lakosságot, benne még a baloldali politikai erőket is, a mértéktartás és a szerénység jellemzi. Melyik gazdag adottságokkal rendelkező civilizációban volna elképzelhető az az önkéntesen elfogadott egyenlődsdi, ami a skandináv államokban működik? 1982-ben a legmagasabb életkereset az iparban a diplomás közgazdászoké volt, 26 százalékkal haladta meg az ipari munkásokét. Az állami szektorban a legtöbbet a jogászok kerestek, 36 százalékkal többet, mint az átlagos ipari munkás.

Azt, hogy a svájciak sikerének okait alaposabban kellett volna kutatni, bizonyítja a tiroliak későbbi sikere. Tirol politikailag hol ide, hol oda tartozott, önálló soha nem volt, hanem csak egyik nagyobb ország szegény népe. A Monarchián belül Tirol volt a legszegényebb tartomány. Jellemző módon még Hitler is el akarta onnan telepíteni a lakosságot, hogy gazdagabb tájakon próbáljanak szerencsét. Szerencsére hazaszeretetük a teljes kitelepítést meg tudta hiúsítani. Mára Tirol lett az ugyancsak viharosan gazdagodó Ausztria és Észak-Olaszország leggazdagabb tartománya.

A Pireneusok és az Alpok hegyei között évszázadokon keresztül szűkösködő népek lettek a század második felének sikernépei. A baszkok és katalánok gazdagabbak mint a spanyolok, a tiroliak gazdagabbak, mint a dél-olaszok vagy a burgenlandi osztrákok, a szlovének pedig mint a bácskai szerbek. A svábok és a bajorok is a leggazdagabb németek közé emelkedtek. Pedig a felsorolt mai gazdagok a század elején a nyelvrokonaik között a legszegényebbek voltak. Mikor hiszik el az emberek, a tudósok éppen úgy, mint a közvélemény, hogy a népek gazdagságához nem a termékeny rónaságok, nem a gazdag ásványi kincsek, nem a tengeri kikötők kellenek, hanem a jobb iskolák, a nagyobb szorgalom, rend- és tisztaságszeretet?

Mi volt közös a Skandinávia és az Alpok népeinek sorsában? A mostoha adottságok, az állandó szegénység. Ez kényszerítette ki évszázadok alatt civilizációjuk fő karaktervonásait: a takarékoságot, a szorgalmat, a beosztást, a tisztaságot. Ugyancsak a mostoha adottságoknak köszönhetően nem voltak hódító ambícióik, gazdag, erős, nagy célokra törő kormányaik. Márpedig, ahol e kettős feltételrendszer megvan, ott a XX. század legjobb adottságai, a szorgalom, a fegyelem, a tisztaság, az igényesség stb. vannak meg. Ezért ott természetes következmény a gazdasági csoda.

A század minden átlag feletti gazdasági teljesítménye ott jelentkezett, ahol nem volt nagy gazdagság, nem voltak termékeny rónák, ahol nem lehetett könnyen megélni, ahol nem volt erős kormányzat, nem voltak területszerzési ambíciók. A század második felének közismert gazdasági eredményei szinte mindenütt ott a legjobbak, ahol a legkevesebb a nyersanyag, a legszűkösebb a mezőgazdasági adottság. Korunkban a nagy eredményeket mindig a hiány váltja ki. Az utolsó évtizedek lélegzetelállító technikai fejlődése számára a fő impulzust az olajárak robbanása adta. Minél kevesebb olaja volt egy népnek, már néhány év távlatában annál nagyobb eredményt hozott a számára az olajárak emelkedése, ott jelentek meg először és váltak általánossá az energiatakarékos megoldások.

Jugoszlávián belül a szlovének legfeljebb a kistestvérek voltak. Mégis ők lettek az ott élők között a leggazdagabbak. Száz évvel korábban irigykedve nézték a bácskaiak, a bánátiak mérhetetlen gazdagságát, most az ő életszínvonaluk azokénak a háromszorosa, s az irigység iránya megfordult. Az Alpokban, és egyre inkább a Pireneusokban is a terméketlen, mezőgazdaságra, iparra alig alkalmas hegyek között élő népek, amelyek ezer éven keresztül másoknál is sokkal többet éheztek, ma a szerencse kegyeltjei. A szerencse kovácsai azonban maguk voltak. Miért lehettek azok? A mostoha adottságok közepette mindig nagyon beosztónak kellett lenniük. Megtanultak a kevéssel okosan élni. Márpedig a beosztani tudás a jelenkor egyik értékes erénye. A gazdag népek azért lettek gazdagok, mert mindennel takarékoskodtak. Mivel a mezőgazdaság nem adott eleget, sokféle háziipart, mesterséget kellett megtanulni. Ennek következtében sokkal jobb és sokoldalúbb a technikai készségük. Ma azok tudnak legjobban célgépeket gyártani, akik évszázadokon keresztül a fából kakukkos órát, vagy hangszert csináltak. Mivel nem volt elég életterük, természetesnek vették, hogy mások szolgálatába állnak. Ők voltak évszázadokon keresztül a gazdagabbak zsoldosai, szolgálói, vándoriparosai, de még mint papok, tanárok, tanítók, művészek és a vándor értelmiségiek is. Oda mentek, ahol valami megélhetés kínálkozik. Ez a szegénység diktálta mobilitás is újkori

erénnyé vált. A szegénységükben mindig nagyra értékelték az iskolázottságot. A jó földeken korábban a képzetlenek is megéltek. Ma azonban a képzett ember a gleccserek és a sziklák világában is meggazdagodik, a képzetlen meg a zsiros rónákon is koldussá válik. Egy-egy völgy falva, vagy falvai a hosszú teleken el voltak zárva a világtól. Meg kellett tanulniuk az egymásrautaltságot, az egymásról való gondoskodást. Az ilyen népek a kevésből is többre mennek. Mindezek alapján felvetődik a kérdés: mikor jut el a meggazdagodás csodája a Kárpátok hegyei között élő hasonló sorsú népeihez?

A székelyek és a ruténok is hasonlóak az említett népekhez. Csak talán még szegényebbek, de mint katonák, cselédek, vándoriparosok és elszármazott értelmiségiek éppen olyan megbecsültek. Meggazdagodásukra nekik sem kínálkozik más lehetőség, mint a turizmus. Ehhez megfelelő a terep, az éghajlat és a viszonylag ritkán lakottság, és ami a legfontosabb, az ott élők életrevalósága. Hátrányuk, hogy távolabb vannak a síelő, kiránduló, jó levegőre vágyó gazdagoktól. Nekünk, a náluk jóval gazdagabb anyaországi magyaroknak viszont közel van, és olcsóbb lenne, természetesen csak akkor, ha kiépülne, ha megfelelőek lennének a fogadási körülmények. Ebben kellene összefogni. Ma már a mi tízmilliós országunk önmagában is akkora fogyasztói hátszország, amelyik elég lenne ahhoz, hogy a két kis nép jól megéljen belőle. Természetesen ezzel nem szabad megelégedni. Az volna az elképzelésem, hogy a Hortobágy, a Székelyföld és Kárpátalja háromszögben szervezeten hozzá kellene látni egy turisztikai térség fejlesztéséhez.

A Hortobágy a gazdag nyugatiak számára nyáron különlegesség. A lakókocsis turisták számára különleges kínálat, hogy egyetlen nyári szabadságuk alatt láthatják a sztyeppét és a még viszonylag romlatlan hegyi tájakat. Debrecen azért is jó támaszpont lenne, mert ott van egy nagy elhagyott repülőtér, ami a kényelmes és gyors megközelítést tenné lehetővé. Ott lehetne buszokkal szervezett turizmust vagy személyautót bérelni. Onnan mind a Székelyföld, mind Kárpátalja könnyen és gyorsan megközelíthető. Megfelelő külpolitikai előkészítés alapján az is biztosítható, hogy a külföldiek e tájakon saját nyaralókat is építhessenek, a turizmus érdekében üzleti alapon beruházzanak.

Milyen megfontolások vezettek a javaslatom kialakításában? Eddig a Magyarok Világszövetsége, illetve az anyaország politikusai csak az erdélyi humán értelmiségen keresztül közeledtek az ottani magyarság sorsának változtatásához. Ez korábban indokolt is volt, de ma már szinte csak a gazdaságon keresztül lehet eredményeket elérni. Ezért csak akkor várhatjuk az ottaniak sorsának javulását, ha elsősorban a meggazdagodásuk érdekében munkálkodunk. Ha gazdagabbak lesznek, nőni fog a függetlenségük is, ha szegények maradnak, nem számíthatnak sok jóra. Amíg a székely és a rutén csak cselédnek, katonának kellett, jól is jött a szegénységük. Szerencsére a katonák és a cselédek kora lejárt, ezt e két nép fiai sokkal jobban tudják, mint a humán értelmiségi vezetőik, akik maguk sem értve a gazdasághoz, a pénzszerzéshez, azt mások esetében is alacsonyabb rendű foglalkozásnak tekintik. Nagyon fontosnak tartom, ha a határon túli magyarsággal foglalkozók ügyeinek intézésében a humán értelmiség jelenlegi nagy többségét, szinte egyeduralmát felváltaná a mérnökök, orvosok és főleg a menedzserek többsége.

Segíteni csak akkor tudunk, ha az érintettek országai nem érzik annak az ellenük irányulását. Ezért is fontosnak tartom a Kárpátalja bevonását. Meg kellene tanulni végre, hogy vagy az adott térségben minden nép gazdagodik, kulturálódik, vagy egyik sem. Csökkenteni kellene tehát azt a korábbi, és még jelenleg is virágzó gyakorlatot, hogy minden nemzeti állam népe csak a maga kisebbségi testvéreinek a gondjait látja, csak azzal törődik. A felvázolt térségnek az is előnye lenne, hogy a tájon mind a latin, mind a szláv népek rokonnyelvre is találának. A turizmus fejlesztése a hegyek között olyan cél, amire az anyaország gazdagjai is megnyerhetők.

Velük a gyakorlatban többre lehet menni, mint a pénz nemcsak most, de a jövőben is nagyon soványan ellátott humán értelmiségekre építve. Az elmúlt évek - amikor még közel sem volt annyi gazdag ember Magyarországon - azt mutatták, hogy a módosabb rétegeknek nem megoldhatatlan, sőt vonzó, ha van nyaralójuk, panziójuk. A Balaton partja és a Duna-kanyar jól mutatja, mekkorák lehetnek egy gazdagodó magyar társadalom ez irányú lehetőségei. Ezért tartanám célszerűnek, hogy elsősorban a gazdasági elitet nyerjük meg ennek a célnak. Benne is él a magyarság szeretete, csak e témát a saját monopóliumaként kezelő, a gazdasági kérdésektől irtózó humán értelmiségekkel nem talált hangot.

Mire tanít Dél-Korea?

Kelet-Európa rendszerváltási kudarca megköveteli, hogy vizsgáljunk meg minden lehetséges modellt, s ehhez mindenekelőtt a sikeresek tapasztalatainak elemzése volna szükséges. Kik a sikeresek? Első sikeres felzárkózók a szegény skandináv országok. A sikeresek második vonalába az Alpok két oldalán élő kis népek tartoznak. A sikeresek legutóbbi (és legnagyobb) győztesei a távol-keleti országok. Ők nemcsak térben, de politikusaink szemében is szinte más, számunkra semmiféle tanulságot nem szolgáltatatható világot jelentenek. Mi most mégis megnézzünk néhány sikerországot, hátha tanulhatunk tőlük. Ezek között joggal szerepel Dél-Korea a kiemelt helyen, mely negyven év alatt a világ egyik legszegényebbjéből a gazdagok sorába dolgozta fel magát, és a jövője is biztató.

Dél-Korea sikereinek elemzése azért is nagyon fontos volna számunkra, mert egyik szemléleti fogyatékoságunk, hogy azokat akarjuk utánózni, akik sikerrel maradtak a világ gazdasági élvonalában, és nem azokat, akik sikerrel zárkóznak fel. Nekünk ugyanis nem az a feladatunk, hogy relatív helyünket megőrizzük a világ gazdaságban, hanem az, hogy nagyságrendben javítsunk azon. Ezzel szemben az elmúlt évtizedekben alkalmazott módszerek fokozódó lemaradásunkat vonták maguk után. Nem vitatható, hogy az utolérésben legsikeresebb távol-keleti országok egészen más kultúrát képviselnek, mint mi, de több tanulság található abban, hogy miként lehet utolérni, mint abban, hogy mit kíván meg a közös nyugat-európai (vélt és tényleges) kulturális örökség.

Dél-Korea 1953-ban úgy lépett a háború utáni újjáépítés útjára, hogy az egy lakosra jutó nemzeti jövedelme ötöde sem volt a magyarokénak, kisebb, mint volt Indiában és Ghánában, ma 30-szor nagyobb, mint Indiában. Ezelőtt húsz évvel hozzánk hasonlóan el volt a külföld felé adósodva, az adósságuk az akkori nemzeti jövedelmük 49 %-a volt, nagyobb, mint Brazíliáé. Ma nincs adóssága, és kétszer akkora a devizatartaléka, mint a mi adósságunk.

Dél-Korea az 1980-as évek közepéig betegesen védekezett a külföldi tőke beáramlása ellen, nagyon szigorúan és következetesen védte iparát az importtal szemben. „Külföldi hitelt igen, koreai vagyont eladni nem!” Nálunk fel sem merül annak a vizsgálata, hogy mi a jobb megoldás: több hitel vagy több kiadás, adósok vagy eladottak legyünk? Dél-Korea egyértelműen döntött ebben a kérdésben: semmit sem adunk el a külföldieknek addig, amíg nem leszünk elég erősek a velük szembeni versenyben. Már itt elkerülhetetlen a szembeállítás a rendszerváltás óta folytatott gazdaságpolitikánkkal. Mi betegesen vágytunk a külföldi tőke beáramlására, fokozatosan és egyre inkább eladunk mindent, amire külföldi vevő akadt és akad, csak hogy ne kelljen jobban eladósodnunk. Amíg mi a hazai szolgáltató monopóliumok kiadását készítjük elő, Dél-Korea először 1992-ben engedett meg, külföldi nyomásra, 10 %-os külföldi részvételt. Ezt a felső küszöböt tavaly ősszel 12, az idén nyáron pedig 15 %-ra emelte. A közüzemi szolgáltatásokban való külföldi részvételre pedig nem is gondol. (Sokáig semmit, a közelmúltban már 10 %-ot tett lehetővé!) Arról ne is beszéljünk, hogy japán módon

védik a mezőgazdaságot az olcsó importtal szemben. (Éppen az elmúlt héten adtak az éhező északi testvéreiknek 100 tonnát abból a rizsből, amelynek az otthoni dotált önköltsége ötszöröse a világpiaci árnak.)

Dél-Koreában a vezetés mindig tudta, hogy csak az érhet utol, aki az előtte járóknál sokkal többet dolgozik. A munkanélküliség gyakorlatilag nem létezett. Ők az európai szocialistákkal szemben képesek voltak a teljes foglalkoztatást és az intenzív munkát összekapcsolni. A teljes foglalkoztatás alatt ugyan nem azt értették, amit mi, hogy az is kap munkát, aki nem becsüli meg magát. Ők a fegyelmezetlen munkaerőt egyszerűen börtönbe küldték, aki ezt megúsza, azt a társadalom közöcsitette ki. (Igaz, hogy ehhez a távol-keleti ember évezredes szorgalmára, kötelességtudatára van szükség.) Az, hogy nálunk a munkafegyelem javítása érdekében pár százalékkal nagyobb munkanélküliség lett volna indokolt, igaz. Ennek ellenére az európai volt szocialista országokban a ma jellemző nagy és tartós munkanélküliség mind gazdasági, mind társadalmi következményeit tekintve sokkal rosszabb, mint az ugyancsak rossz, úgynevezett teljes foglalkoztatás, illetve a nagy kapun belüli munkanélküliség volt.

Dél-Koreában a heti munkaidő az 1980-as évekig 72 óra volt. Aki nem volt hajlandó a heti 72 órát intenzíven ledolgozni és szervezkedni próbált, azt jó esetben kirúgták, gyakrabban börtönbe zárták. A munkaintenzitásban és a túlórázásban a vezetők, a tulajdonosok jártak az élen. Egy példát: a Daewoo eredetileg hajógyártó cég tulajdonos-alapítója 1967-1990 között minden napot és éjszakát az általa alapított hajógyárban töltött, ez idő alatt csak a fia temetésére ment ki. Az ilyen tulajdonosnak nem kell luxusautó, luxusvilla, az minden jövedelmét újra befekteti.

Különös figyelmet érdemel a dél-koreai példa abból a szempontból is, hogyan alakultak a jövedelmek. Dél-Koreában élesen elválík egymástól a fogyasztási célra és a felhalmozásra fordított jövedelem. Nem a XIX. századi nyugati példát követték abban a tekintetben, hogy szabad utat engedtek a jövedelmek differenciálódásának. Nem túrték meg sem a kihívó fogyasztói fényűzést, sem a felháborító szegénységet. A japán utat járták. Nem zavarta őket a kevesek hihetetlen meggazdagodása addig, amíg ez a gazdagság nem rontotta, sőt javította a szegények helyzetét. Dél-Koreában szinte példa nélküliesen nagy a magántőke koncentrációja. Négy család kezében van a 30 legnagyobb chaebol (magyarul talán tröszt a megfelelője) vagyonának 60 %-a. A négy legnagyobb chaebol is példátlan gazdasági erőt képvisel. Ugyan a munkaerőnek csak 3 %-át foglalkoztatják, de a működő tőke 22, az export 57 %-át ezek adják. A magántőke páratlan koncentrációja mellett a fogyasztási célú jövedelmek kelet-ázsiai módon nivelláltak, Európában csak a svédekkel hasonlíthatók össze. Ez azért is figyelemre méltó, mert amíg a svédéknél a hatalmas költségvetés nivellálja a jövedelmeket, fölözi le a nagyokat és emeli fel a kicsiket, addig Dél-Koreában a költségvetési súly csak fele a svédének és a jövedelem-újraelosztó szerepe pedig annál jóval kisebb.

Dél-Koreában csak az az óriásjövedelem felháborító, csak az ellen kell a kormányzatnak fellépnie, amelyet fényűzésre fordítanak. Szeretik a puritán dollármilliomosokat, hiszen azok a vállalataiknak élnek, nincs idejük és igényük a fényűzésre, ugyanakkor munkaalkalmat teremtenek, adót fizetnek. A dél-koreai jövedelempolitika számunkra azért figyelemre méltó, mert mi éppen az ellenkező útra tévedtünk. A vállalkozói jövedelmek aránytalanul nagy hányadát fordítják luxusfogyasztásra, keveset befektetésekre. A relatíve nagy költségvetésünk ugyan erőfeszítéseket tett a jövedelmek nivellálása érdekében, ennek ellenére a jövedelemarányok a múlt századi kapitalizmusra jellemzőek, felháborító széles rétegek leszakadása és szűk rétegek luxus-fogyasztása. Nálunk arról beszélnek a nagy bankárok és menedzserek, hogy mennyit keresnek azok a kollégáik, akik a már száz éve gazdaság

országokban dolgoznak hasonló beosztásban, de azt még nem hallottak, hogy mennyit keres, mennyit dolgozik, és főleg mennyit költ egy dél-koreai társuk.

Dél-Korea tehát embertelenül megdolgozott azért, amit elért. Nálunk a rendszerváltás óta 1,4 millió embert zártunk ki a munkából, és Európában a legkisebb az egy év alatt a munkahelyen ledolgozott munkaórák száma. Ki kellene mondani, hogy utolérni nem lehet kényelmesen. Ezt a feladatot csak az a társadalom képes megoldani, amely gyakorlatilag nem ismeri a tartós munkanélküliséget, s amelyben a vezetők mutatnak példát abban, hogy másoknál is többet dolgoznak és szerényebben élnek. A rendkívül hosszú munkaidő után még szinte kötelező társadalmi munkában építették a falusi iskolákat, a közműveket. Nálunk a rendszerváltás előtt a falvakban és a városszéli kerületekben szabad időben évi 50 ezer lakás épült spontán társadalmi összefogásból, ma legfeljebb ötöd ennyi. Az illetékeseket azonban az nem zavarja, hogy negyedannyi lakás épül, mint a rendszerváltás előtt. Ők azt hiszik, hogy a lakáskultúrában nem kell a Nyugatot utolérni.

Van általánosabb tanulság is: Dél-Koreában a háborújukat követő első húsz évben az életszínvonal és a demokrácia alig volt magasabb szinten, mint Észak-Koreában, de a gazdasági eredményesség nagyságrendekkel nagyobb. Elsősorban ezért, mert a politikai diktatúra és a nagyon leszorított fogyasztás mellett volt piac, volt gazdasági verseny és mindenekelőtt volt optimista jövőkép. Dél-Koreában az 1980-as évekig lényegében piaci sztálinizmus volt: a gazdaságban piac, a politikában sztálinizmus. 1980-ban a demokráciáért tüntető egyetemistákat fegyverrel verték szét: 200 halott maradt a tereken. Háromszor annyi, mint a pekingi Tienanmen téren, mégsem született belőle annyi elítélő újságcikk, annyi politikai tiltakozás és gazdasági szankció. (Amit szabad a nyugati világ szövetségesének, azt nem szabad annak, aki független akar maradni.)

Igaz, a dél-koreai alkotmány még ma is lehetővé teszi a biztonsági erőknek a gyanúsítottak korlátlan ideig való fogva tartását. Az idén, ötven évvel az amerikai megszállás után választottak először területi kormányzókat, polgármestereket. (Ez ellen a nyugati hatalmak szót sem emeltek!) El kellene gondolkodni azon, hogy sem kényelmesen, sem a demokratikus jogokban élenjárva nem lehet utolérni. Ami a dél-koreai gazdasági struktúrát illeti: 1980-ig minden szocialista országot túlszárnyaltak abban, hogy az erőforrásokat az úgynevezett A-szektorra, a kohászatra, a gépiparra és a nehézszerkezeti iparra összpontosították. Az erőltetett iparosítás érdekében megengedték az évi közel 30 %-os inflációt. A bankokat arra kötelezték, hogy az államilag jóváhagyott célokra negatív reálkamattal és kedvező törlesztési feltételekkel adjanak hiteleket. A megalomániájuk mindmáig nem szűnt meg. Jelenleg a Samsung-nak olyan terve van, amivel 2001-re a termelését évi 200 milliárd dollárra akarja növelni (ez több mint a svéd ipar termelése). Ennek érdekében 10 milliárd dollár beruházást tervez. Ez a megalománia azonban együtt jár azzal, hogy a vállalat már ma is évente 2 ezer alkalmazottjának ad lehetőséget arra, hogy egy évet külföldön töltsön családjával minden vállalati konkrét feladat nélkül, csak azért, hogy megismerjenek más kultúrákat, népeket.

Ebben is ellentétesek vagyunk, bár mi is voltunk megalomániások, mi is azt hirdettük, hogy minél nagyobb egy vállalat, annál jobb. De akkor sem jutott az illetékeseknek eszébe, hogy a dolgozókat dél-koreai módon külföldre küldjék. Jó volna ráébredni arra, hogy nagy, sokszor a realitásokat meghaladó célok nélkül nem lehet nagy eredményeket sem elérni. Jó példa erre a dél-koreaiak olimpia-rendezése. Akkor még el voltak adósodva, de azt mondták, országuknak nemzetközi elismertségre, tekintélyre van szüksége. A megrendezésre nem sajnáltak 6 milliárdot, holott az életszínvonaluk akkor még alacsonyabb volt a miénknél. Arról még kevesebben tudnak, hogy ennek az olimpiának köszönhetik a

demokráciájuk térhódítását. A katona-diktátor-elnök ekkor már csak azért nem lövetett a demokráciát követelő egyetemistákra, mert nem akarta ezzel az Olimpia során kialakítandó nemzetközi megítélést megrontani. Mi ezzel szemben nem voltunk hajlandók áldozni tizedennyit arra, hogy megrendezzük a világkiállítást. Tanulság: óvatos, kisstílusú takarékoskodó politikusokkal csak elmaradni lehet.

Dél-Korea abban is példát mutatott, hogy a gazdaság vélt érdekében nem szabad sem az egészségügyet, sem az oktatást elhanyagolni. Mind a halálozási mutatók javulásában, mind az iskolázottság tekintetében megelőzték a náluk sokszorta gazdagabbakat. Helyesen ismerték fel, hogy a legnagyobb nemzeti érték az egészséges és képzett munkaerő. Ebben a törekvésükben támaszkodhattak a több évezredes koreai kultúrára, amely a tanulást tekintette az érvényesülés fő eszközének. Elég arra hivatkozni, hogy Dél-Koreában a felnőtt lakosság 9,3 évet tanult iskolában, csak másfél évvel kevesebbet, mint a volt gyarmattartójuk, a náluk sokszorta gazdagabb Japánban. Aligha vitatható, hogy a dél-koreai gazdasági eredmények elsődleges alapja nem a külföldi hitel, hanem a képzett és szorgalmas munkaerő. A dél-koreai oktatási eredmények gazdasági hatását nekünk magyaroknak is meg kellene szívlelnünk. A magyar munkaerő képzettség tekintetében sokkal jobban áll Nyugat-Európához képest, mint bármilyen más gazdasági tekintetben. A mi dolgozóink képessége közel azonos azokkal a nyugati országokéval, amelyek nálunk 5-10-szer magasabb bért fizetnek. Mégis azon török a fejüket a mi gazdaságpolitikusaink, hogyan lehetne a munkaerő árát nálunk csökkenteni annak érdekében, hogy a nemzetközi piacon versenyképesek maradjunk. Ezer éve nem volt az élenjárókéhoz viszonyítva olyan olcsó a magyar munkaerő, mint jelenleg.

A magyar munkaerő képzettségénél is nagyobb értéke, hogy a nagyobb jövedelem érdekében hajlandó sokat dolgozni. Nem olyan, amilyen a koreai, hogy a munkahelyen kevés pénzért is nagyon sokat és intenzíven dolgozik, de olyan, aki a maga gazdájaként több óra munkát vállal a nagyobb jövedelem érdekében, mint bármely európai ország lakossága. A magyar munkaerőnek ezt a kiváló és szinte egyedülálló tulajdonságát kellene a gazdaságpolitika alapjává tenni. Ezzel szemben a rendszerváltás után a kormányzataink mindent megtettek annak érdekében, hogy minél több embertől vegyék el nemcsak a munkaviszonyt, de még az otthoni munka lehetőségét is. Közel másfélmillió embernek szüntettük meg a rendszeres munkalehetőségét, és legalább egymillió embertől vettük el az alkalmat, hogy a másodgazdaságban dolgozhasson. A szocialista nagyüzemek számos olyan segítséget nyújtottak a dolgozóiknak, amivel a másodgazdaságuk lett jövedelmezőbb. Elég a mezőgazdasági nagyüzemek ez irányú szerepére gondolnunk: takarmányt, gépet, műtrágyát, házipénzt adtak, ami talán nagyobb értéket jelentett a társadalom egésze számára, mint amennyibe a dotációjuk került! Elég a közel egymillió munkanélkülieken túl a kényszernyugdíjasok százezreire gondolni, no meg arra, hogy ma évente mintegy 600 emberrel kevesebb épít magának, a családjának saját rezsiben, munkaidő után házat.

Amikor 1972-ben a legjobban nyomta Dél-Koreát az adósságteher, Park Chung Hee elnöki dekrétummal három évre zárolt minden hiteltörlesztést és kamatfizetést. A lakossági betétek után tíz évig folyamatosan negatív volt a reálkamat. Mindez azzal vált elfogadhatóvá, hogy a gazdaság viharos fejlesztése érdekében hoznak áldozatokat. Tanulság: a jövő érdekében el lehet fogadtatni a nagyon kemény áldozatokat is. Ugyanakkor a pesszimista jövőt festő, távlati elképzelések nélküli politikával szemben a viszonylag kis áldozatok is ellenállást és ellenszegülést váltanak ki.

Arról is kevés szó esik, hogy Dél-Korea 1960-1989 között alapvetően extenzív eszközökkel ért el bámulatos gazdasági növekedést. A szakértők becslései szerint e három évtized alatt alig nőtt a hatékonyság, a termelékenység. A nemzeti jövedelem növekedésének 86-100 %-át a kapacitások mennyiségi növelése és új munkaerő bevonása jelentette. Mi ebben a tekintetben is fordított utat választottunk. Minden olyan kapacitást igyekeztünk gyorsan leállítani, ami a nemzetközi összehasonlítások alapján nem mutatkozott hatékornak. A rendszerváltást követő kormányzataink egymást múlták felül a kapacitások leállításában és a munkaerő leépítésében. Meggyőződésem szerint a jelenlegi pénzügyi nehézségek nem jöttek volna létre, ha a termelőkapacitások és a munkaerő gyors, a pillanatnyi érdekek alapján sugallt leállítására nem került volna sor.

Azt, hogy mit jelentett Dél-Korea negyven éves gazdasági sikere, azon lehet lemérni, hogy mennyibe kerülne Észak-Korea felzárkózása egy esetleges egyesülés esetén. Ennek költségeit a dél-koreai tudósok 1200 milliárd dollárra becsülik. Vagyis Észak-Korea egy lakosára vetítve 50 ezer dollárba, a segítséget adó Dél-Koreának minden lakosára viszont 25 ezer dollárba kerülne az egyesülés utáni felzárkóztatás. A fenti számok realitását bizonyítja az a tény is, hogy Kelet-Németország felzárkózása is körülbelül annyiba kerül egy lakosra vetítve, mint amennyibe az előzetes számítások szerint Észak-Koreáé. A viszonylag nagyobb lakosságú, és gazdagabb nyugat-német gazdaság számára a támogatási teher „csak” 17 ezer dollárt jelent egy lakosra vetítve. Ezek a számok is jól mutatják, hogy szocializmus okozta gazdasági lemaradás behozását nem lehet mások pénzéből elérni. Naivak azok a remények, hogy az Európai Unióba való felvétel számottevő gazdasági forrást jelentene. A szükségesnek még a tizedét sem! Az utolérés csak a saját erőforrások és a saját erőfeszítések alapján képzelhető el. De meg lehet fordítani az előbbi kalkulációt: ezen az alapon mennyit ér a dél-koreai gazdasági csoda? Dél-Korea kétszeres lakosságát figyelembe véve 2400 milliárdot. Ezen belül az idegen tőke az eladósodásuk csúcán sem érte el ennek 3 %-át.

Tanulság: a külföldi tőke sehol nem jelentős forrása a gazdasági fejlődésnek. A volumene kivételes esetekben ugyan lehet jelentős, de ezzel szemben áll az, hogy a körülbelül ugyanannyi hazai tőke megy külföldre, a források egyenlege tehát jelentéktelen. A hitelt nyakló nélkül felvevő országokból mindig és mindenütt menekült a hazai tőke. Ez nemcsak Latin-Amerikában volt és van így, hanem az európai volt szocialista országok mindegyikében. Azt sem ártana elemezni, hogy miként lett a négy tigris között mára a legdemokratikusabb az a Dél-Korea, amelyik 1988 tavaszán még a legkevésbé volt az. Dél-Korea az egyetlen ország, ahol a miniszterek nem politikusok, hanem szakképzett technokraták, akiket a politikusok állítanak oda és váltanak le. A miniszterek valóban a politikusok megfizetett szakértői. Horn Gyulának talán ez járt az eszébe, amikor szakértői kormányt ígért. A valóságban azonban éppen az ellenkezőjét csinálta, amikor olyan gyakorlatot vezetett be, amelyben a történetesen nem miniszterkedő vezető politikusok szerepe lett másodlagos.

Roh Tae Woo azt is helyesen ismerte fel, hogy nagy áldozatokat csak populista politika várhat el a lakosságtól. Ennek egyik eleme volt a dél-koreai mezőgazdaság erős védelme. Kihirdette, hogy országukba egyetlen szem külföldi rizs nem jöhet be. Ezzel szemben mi meggondolatlanul liberalizáltuk az élelmiszerimportot is. Dél-Koreában nem lehet külföldi rizst kapni, nálunk viszont bőven van a boltokban minden élelmiszerből, dotált nyugat-európai termék. A másik népszerű intézkedése a lakásépítés támogatása volt, Dél-Korea abban is első, hogy sokat költ a lakásépítkezésekre, a nemzeti jövedelem 9 %-át. Mi ebben a tekintetben is az ellenkező irányba mentünk a rendszerváltás után. Ma harmadannyi lakás épül, mint a megelőző években.

Dél-Korea nem privatizálta, hanem államosította a bankokat. Tette azért, hogy a nehézipar erőltetett fejlesztésének legyen forrása. A kormány mondta meg a bankoknak, hogy kinek, milyen célra adjanak hitelt, és milyenek legyenek a hitelfeltételek. Az 1970-es években a kormány által megszabott hitelek után folyamatosan negatív reálkamatot kellett fizetniük a kedvezményezetteknek. Ennek ellenére a dél-koreai bankok hiteleinek csak 2,2 %-a bizonyult rossznak, leírandónak! Nálunk ezzel szemben a vállalkozók számára megfizethetetlenek a kamatok. Mi a bankjainkat jelentős részben a külföldieknek akarjuk eladni.

Külön érdekessége a dél-koreai gazdaságpolitikának, hogy a föld árát minden eszközzel felverték. Ma a földek értéke az éves nemzeti jövedelem hétszerese. Japánban pár éve még ötszöröse volt, ma háromszorosa. Az Egyesült Államokban pedig egyszerese sincs. Nálunk most nincs is erre adat, de alighanem példanélkülien alacsony, mert a mezőgazdaság stratégiai támogatásának elhagyása miatt a földek ára nevétséges.

Dél-Korea kezdettől fogva elzárkózott az idegen tőke elől, mely sok okból nem is sietett oda, mert egyrészt az állami beavatkozások eleve bizonytalanná tették a vállalatok jövedelmezőségét, másrészt a vállalati nyereség Dél-Koreában nagyon alacsony. Összege nem éri el a felét, mint a többi távol-keleti sikerországban, és kisebb, mint az Európai Unió bármelyik országában. A kormány annyira beavatkozik a tőzsde életébe, például éveken keresztül a bankoknak nem engedte meg, hogy akár egyetlen tőzsdenapon is nettó értékpapír eladók legyenek, vagyis a bankok naponta csak annyi értékpapírt adhatnak el, amennyit ugyanazon a napon vesznek. Ezzel érték el, hogy a tőzsdei árfolyamok nem eshettek le az esetleges túlzott eladói kínálat miatt. Ők ugyanis nem a tőzsdei átlag árfolyamokra voltak kíváncsiak, hanem a vállalatok relatív helyzetére, amit az államilag szabályozott tőzsde is jól mérhet.

E rövid áttekintés nem lehet alkalmas arra, hogy Dél-Korea gazdasági csodáját minden oldalról elemezze. Annak talán nem is volna értelme, hiszen mi nem vagyunk dél-koreaiak, helyünk a világban mindent másként követel. Ennek ellenére nem ártana, ha közgazdászaink nemcsak azzal foglalkoznának, hogy milyen módszereket kínál az a Nemzetközi Valutaalap és Világbank, melyek tanácsainak követése még soha sehol nem ért el sikereket. Tegyük hozzá, hogy a kis tigrisek a részleteket és a politikai módszereket illetően nem azonos úton jártak, de ami fő, az eredmények azonosak. Közös náluk, hogy saját erőforrásokra, a népük szorgalmára, tanulási igyekezetére építettek, és nem másoltak olyanokat, akik vagy gazdagon indultak, vagy akiket egészen más kulturális tulajdonságok jellemeztek. Ha volt példájuk, az Japán volt, de azzal szemben is nagy volt a bizalmatlanságuk, nem akartak még egyszer a gyarmatuk lenni. Nálunk a kormányzatok részéről száz éve az ilyen, mások elnyomásától való félelem nem jellemző. Mindenkor vezetőink mindig gyanútlanul és dalolva rohantak gyarmatosítóink karjai közé, ha voltak változások, akkor csak abban, hogy változtak az elnyomóink.

Mire tanít Kína?

Kínában a pártszervezetek vezetői számára olyan 1989. november 9.-ére dátumozott határozatot köröznék, amelyből nyilvánvaló volt, hogy a restauráció hivatalosan győzött. A szöveg éles kritikát gyakorolt az elmúlt évek politikája felett, abból az olvasó nemcsak a volt főtitkár Zhao Ziyang, hanem az ország első embere Deng Xiaoping is téves politika folytatójának minősült. A szöveg olyam mértékben és tartalommal foglalt állást a központosilag irányított tervgazdálkodás mellett, hogy az akár harminc évvel ezelőtt is vonalasnak lett volna minősíthető. Tehát a konzervatívok győzelme teljes volt.

A kínai reakció azonban nem táncolt vissza az agrárreform kérdésében, tehát nem akarta visszaállítani az elveik megvalósítását jelentő agrárrendszerüket, mert tudták, hogy az egyetemi hallgatók ezreit le lehet géppuskázni, de a 800 millió parasztot nem. Márpedig a kommunák visszaállítása felére, harmadára csökkentette volna a parasztok életszínvonalát, és ezt a fegyveres erő háta mögött érző reakció sem merete megkockáztatni. Ha Kínában nem szervezik munkatáborokba a parasztokat, azok bármilyen korlátozott mértékben is, de rendelkeznek termelésük módja, eredménye felett, akkor a kínai sztálinizmus agyaglábakon álló óriássá válik, ez egyértelmű volt!

Sztálin is tisztában volt azzal, hogy a diktatúra csak akkor lehet tartós, ha nem tűri meg a gazdasági autonómiát, ha az anyagi lét is a politikai elkötelezettség függvénye marad, ezért kollektivizálta a mezőgazdaságot. Ha a kollektivizált mezőgazdaság csődjének nyomásától kényszerített diktatúra bármilyen lehetőséget is ad a paraszti termelésnek, megszünteti a gépeket bitorló gépállomásokot, lehetőséget ad a háztáji gazdaságokra, akkor már visszafordíthatatlanná tette a reformfolyamatot. Az ugyanis csak idő kérdése, hogy a kollektivizált parasztok jövedelmének nagyobb hányada már a másodgazdaságból származzon, hogy a termelészövetkezetek elkezdjenek vállalkozni. Ezzel megszűnik a lakosság többségét jelentő parasztságnak a kiszolgáltatottsága, legalábbis bizonyos mértékben a központi hatalomtól függetlenné válik a jövedelme, ami a sztálinizmus szükségszerű felszámolódásának beindulását jelenti. A szükségszerű összeomlást a fasizmus bizonyította be először. Azzal, hogy a fasizmusok a gazdasági racionalizmustól vezettetve, a gazdaságra nem terjesztették ki totális diktatúrájukat, a gazdaságot hagyták bizonyos mértékig menni a maga piaci útján, ezzel elkerülték ugyan a gazdasági csődöt, de megérlelték önpusztulásukat. A gazdasági autonómiákat megtűrő sztálinizmus lényegében beleesik a fasizmusok bukását előidéző csapdába.

Mindezt nekünk magyaroknak kell a leginkább átlátni. A fél-sztálinizmus, vagyis kádárizmus azzal ásta alá a hatalmát, hogy lehetővé tette a másodgazdaságot. Azzal megszűnt az állampolgárok korábbi kiszolgáltatottsága a hatalomnak. Az ember politikai szerepe ugyan továbbra is az ideológiai hűségtől függött, de a gazdasági lehetőségei sokkal inkább a magángazdaságba, mint a politikai struktúrába való beépüléstől. Az állampárt még hivatalosan virágzott, töretlennek érezhette hatalmát, de az alapszervezetek már nem voltak többé mozgósíthatók. A párttagok többsége is sokkal inkább maszekolt, gazdasági munkaközösségben dolgozott együtt a pártonkívüliekkel, mintsem taggyűlésre járt volna. A felületes szemlélő az 1989. évi kongresszushoz köti az MSZMP megszűnését, pedig az már csak tények tudomásul vétele volt. Előbb szűnt meg a kádárrendszer hadseregének legénysége, mint a vezetése. A pártállam hatalma akkor szűnt meg, amikor az ország lakosságának a mintegy felét kitevő dinamikus réteg, ilyen arányban a párttagság is, a hatalom szolgálatától elválva független utakon kereste életfeltételei javításának, biztosításának módját. Szerencsére ezt a kádárizmus vezetői nem vették időben észre, tehát napi sikereik, továbbélésük meghosszabbítása érdekében túrték a magángazdálkodás különböző elemi formáit. A kínai nép nagy szerencséjére az ottani reakció sem vette észre, hogy nem állította, nem is állíthatja vissza korábbi hatalmának gazdasági alapjait.

Mára, amikor Európában összedőltek a szocialista rendszerek, Kínában kivirágzik, mi azonban annyira el vagyunk foglalva saját átállásunkkal, hogy olyan csekélységekre, mint Kína, oda sem figyelünk. Ha igen, azt mondjuk, hogy ott azért vannak sikerek, mert már ők is letértek a szocializmusról, már ott sem igazi szocializmus van, ami akkor igaz, ha a szocializmus alatt csak az ötvenes évek sztálinizmusát értjük. De ezzel meg az baj, hogy már régen nálunk sem az volt. Csak egy elfogadható álláspont van: szocializmus az egypártrendszer, amelyben nemcsak a politikai, de a gazdasági irányítás is egyértelműen a párt kezében van. Akkor e definíció alapján Kínában még szocializmus van. Kínában az elmúlt 15 év során azonban a nemzeti jöve-

delem megnégyszereződött. Ekkora csodát még nem látott a történelem. Az ipari forradalom idején a gazdasági növekedés soha nem érte el az évi tíz százalékot, s ez a viharos növekedés is csak mintegy 30 millió embert érintett. Az igazi gazdasági csodákat a világháború utáni évtizedek hozták, elsősorban a Távol-Keleten. Egyrészt ott ez legfeljebb 100 millió embert érintett, előbb Japánban, azután a négy tigris esetében, másrészt ott sem volt ilyen gyors a növekedés. A kínai gazdasági csoda 1200 millió embert, az emberiség ötödét érinti. Az európai szocialista rendszer összeomlása 400 millió ember életében jelentett rendszerváltást, és még nem hozott szinte semmiféle gazdasági növekedést, ugyanakkor sokszorosára növelte a tömegek létbizonytalanságát, mintegy 20 millió ember vált munkanélkülivé.

Kína az elmúlt 15 év során Indiához viszonyítva háromszorosára növelte gazdaságát, vagyis az indiai demokráciával és piacgazdasággal szemben ez alatt a rövid idő alatt kétszer annyival növelte az előnyét, mint India nemzeti jövedelme. Azt sem mondhatjuk, hogy Indiában nincs demokrácia és nincs igazi piacgazdaság. Olyan van, amilyen Indiában lehet harmincévi erőfeszítés után. Az Indiával hasonló fejlettségi fokon másutt sem lenne jobb sem a demokrácia, sem a piacgazdaság. Az állítás abban a tekintetben is megállja a helyét, ha a rendszereket az ártatlanul meggyilkoltak, bebörtönzöttek száma alapján tesszük. A kínai diktatúra is megölt ártatlanokat, de ezek száma eltörpül azoké mellett, akiket Indiában a vallási ellentétek alapján gyilkoltak meg. (Még sokkal rosszabb lenne az eredmény, ha az éhen haltakat is ártatlan áldozatoknak tekintenénk.)

Kínában nem lehet rendszerváltásról beszélni, csak a szocialista keretek között végrehajtott gazdasági reformokról. Minden népnek azt kellene tehát megvizsgálnia, hogy mivel jár jobban: a rendszer (szocializmus) megreformálásával, vagy a teljes rendszerváltással. Az sem igaz, hogy a külföldi tőke bejövételéhez szükség van a rendszerváltásra: Kína volt, és marad még belátható ideig ezen a téren is előnyben. A külföldi tőkét ugyanis nem a politikai rendszer típusa vonzza, hanem az elérhető profit nagysága. Ez pedig a szocialista Kínában sokkal nagyobb, mint bármelyik volt szocialista országban. A rendszerváltás eddig csak a keletnémeteknek hozott életszínvonal emelkedést. Ez is többbe került, mint az összes kínai tőkeimport. A cseheknek és a szlovéneknek gyorsan javul a helyzetük, talán a lengyeleké és a mienké is rövidesen javulni fog. A többiek számára a rendszerváltás mérlegét csak évek múlva lehet megvonni. Ezekben az országokban az elmúlt pár év alatt sokszorta több ember halt meg a ki-robbant ellentétek során, mint a szocializmus utolsó húsz éve alatt összesen. A szocializmussal szemben a demokrácia és a piacgazdaság csak azokban az országokban hozott és hozhat több jót, mint problémát, amelyekben már a szocializmus előtt elérték bizonyos polgárosodási és fejlettségi fokot. Akik még ez előtt vannak, ott ne várjunk eredményeket.

Tíz év óta Kína vezet a gazdasági növekedésben a világon. Amíg Magyarországon az egy lakosra jutó nemzeti jövedelem stagnált, majd visszaesett, Kínában négyszeresére emelkedett. Ez a nemzeti jövedelem pedig a Világbank és az Egyesült Államok statisztikusai szerint a hazai vásárlóerő alapján hatszor nagyobb annál, mint ami eddig a devizakulcs alapján a nemzetközi statisztikában szerepelt. Naisbit (A Megatrendekről szóló mű világhírű amerikai szerzője) szerint Kína a jövő század húszas éveire a világ első gazdasága lehet. Minderről ezrednyi annyi szó sem esik, mint az emberi jogok ottani sérelmeiről. Sem a politikusok, sem a közvélemény nem akarja belátni, hogy a feudalizmusból a demokráciába való átmenet és az ezt megalapozó gazdasági átalakulás nem mehet végbe olyan emberjogi feltételek között, amelyek már a kiépült demokráciákban elvárhatók. Ma nem gondol arra senki, hogy mennyivel több ilyen emberi jogsértés történt a kétszáz év előtti Nagy-Britanniában. Ott és akkor milyen okokból végezték ki az emberek tízezreit. A világgazdaság nagyjai fütyülnek a politikusok és a közvélemény kényeskedésére, viharos tempóban igyekeznek egymást megelőzni abban, hogy Kínában megvethessék a lábukat. A kínai miniszterelnök Nyugat-Európában jár, a vezető poli-

tikusok keresik a kompromisszumot a gazdasági és világpolitikai érdekeik, s a közvélemény megnyugtatója között. Kötik az üzleteket, és kifelé elmondják a sajtónak, hogy az „emberjogi kérdéseket is felvetettük”.

A közvélemény számára hiányzik a kínai viszonyokra vonatkozó megfelelő információ. Azzal még találkozhatunk az újságokban, hogy mi várható, ha lejár a Hong Kong-ra vonatkozó bérleti szerződés, s a hatmilliós gazdag város visszatér az anyaországához. (Azt még nem tartják aktuálisnak, hogy Tajvan is visszatér.) Arról azonban kevesen tudunk, hogy tízszer annyi kínai él szerte a világban, akik kínaiak maradtak, akiknek a haza ma is Kína, ott élnek a rokonok, ott lehetnének végre igazán otthon.

Számunkra nagyon érdekes kérdés, hogy milyen szerepet játszik Kína jelenlegi és jövőbeli gazdasági fellendítésében a kínai diaszpóra. Mintegy 65 millió olyan kínai él külföldön, aki megtartotta az anyaországgal a kapcsolatát, aki tovább ápolja (kínai) kultúráját, és aki nagyon meggazdagodott. Ez a 65 millió kínai, ha egy állam keretei között élne, nagyobb gazdasági erőt jelentene, mint a nyugat-európai nagyhatalmak bármelyike. Ezek átlagosan gazdagabbak, több megtakarított, befektetésre váró tőkével és főleg sokkal több gazdasági tapasztalattal rendelkeznek, mint bármelyik nemzeti állam átlag polgársága. Ahogy a század eleji európai zsidóság gazdasági ereje sokszorta nagyobb volt, mint a számuk, hasonlóan áll ez a kínai diaszpórára is.

A mai kínai gazdasági csodát sem lehet megérteni a kínai diaszpóra nélkül. Mi európaiak erről még kevesebbet tudunk. Nem tudatosult még szakmai körökben sem az, hogy a kínai reformok bölcsője a diaszpóra volt. A kínai kommunista felső vezetést, amelynek többsége magasan képzett értelmiségi volt, mindenekelőtt a külföldön élő kínaiak eredményei győzték meg arról, hogy mire lehetnének képesek, ha megfelelő módszereket vezetnének be. (A kulturális forradalom borzalmi idején írtam egy cikket arról, hogy Mao a kulturális forradalommal lényegében befejezte a régi Kína összetörését. Most már ideje elgondolkozni azon, hogy a Kínát gazdasági téren messze maga mögött hagyó, példa nélküli tempóban fejlődő, külföldön élő, de a kínaiságukat megőrző honfitársaik mire képesek. Kína útja csak a sikeres kínaiak követése lehet. Ma már világos, hogy ezt az utat választották és járják.) Kínából - különösen annak a dél-keleti tartományaiából - ezer éve tömegesen vándoroltak ki a kereskedők, hogy Délkelet-Ázsia szinte minden országában a gazdasági és kulturális élesztő szerepét játsszák. E térség gazdasági motorját mindmáig a kínaiak jelentik. Ők a gazdag polgárok a feudális környezetben. A kínai kivándorlás annyiban különbözött az európaiktól, hogy zárt közösségekben maradt, megőrizte nemcsak eredeti kultúráját, de még a rokoni kapcsolatait is. Évszázadokon keresztül segítették az otthon maradt szegényebb családtagokat. Most ez a 65 millió külföldön élő kínai vált az anyaország átalakulásának másik gazdasági motorjává. Az elmúlt tíz évben a Kínába ment külföldi tőke kétharmada, 65 milliárd dollár, külföldön élő Kínaiaktól származik. Az elkövetkező évtizedekre ez várhatóan több százmilliárd dollár lesz, jelentősége, volumene a Nyugat-Európát talpra állító Marshall-segély sokszorosa.

A parasztok ezt mindig tudták

Évszázadok óta a parasztok erkölce írta elő, hogy a rendes ember akkor is dolgozik, amikor a munkájának a hozadéka nagyon kicsi, szinte semmi. A paraszti világban mindig voltak olyan időszakok, amikor az aratás volt ez. Azután még az év jó fele volt olyan, amikor bizony szinte rövid volt a nap. Télen viszont nemcsak alig igényelt a mezőgazdaság munkát, de még a lehetősége is szűkösen maradt. Ilyenkor, ha lett volna valamiféle közgazdasági szaktanácsadójuk,

az kiszámította volna, hogy egyórai munkájuk hozadéka tizedét sem teszi ki annak, amit aratáskor. Vagyis hagyjanak fel a gazdaságtalan termeléssel.

Szerencsére nem volt a szegény paraszti világban közgazdasági szaktanácsadó, de a rendes ember meg sem hallgatta volna őket, mert a paraszti világban sok generáció tapasztalata bizonyította, hogy csak az boldogul, aki akkor is dolgozik, amikor az nem üzlet. Ők nem számoltak, hanem egyszerűen erkölcsi törvénynek fogadták el, hogy a tisztességes ember mindig csinál valamit. Természetesen ez nem azt jelentette, hogy nem gondolja meg, mit csinál, csak azt, hogy nem kalkulálja annak ilyenformán a hozadékát. Bölcsen választott ösztönösen a generációk tapasztalata, hogyan kell megválasztani a kisebbik rosszat, azaz az életet garantáló jobbat.

Ha télen nem volt a határban, vagy az állatok mellett annyi munka, ami a napot kitölti, még-hozzá a 16 órás napot, akkor csinálni kell valamit, ami nem haszontalan. Javítani kell a szerszámot, a lovakét is, a magáét is. Új nyelet csináltak a vellába, megvarrták a fésző lószerszámot, kefét kötöttek a lovak ápolásához. Ekkor kötötték a kosarakat, vágták fel a fát. De nemcsak a gazda talált magának mindig munkát, hanem az asszonyok is. Ők fontak, fosztottak, varrtak. A munka alól felmentést csak a betegség és az ünnepek jelenthettek.

Jellemző módon még a szórakozásra szánt időt is igyekeztek kihasználni. Így lett a kultúrélet alapja a fonó, ahol fontak, a csűr, ahol fosztottak. Az öreg asszonyok meg csak látogatták egymást, de oda is vitték magukkal a kötést, a rokkát vagy a guzsalyt.

A semmittevést csak a templomban és a kocsmában fogadták el. Ezért töltöttek olyan sok időt a nagyon öreg asszonyok a templomban, a nem munkaszerető férfiak a kocsmában. Csak ott találtak a semmittevéshez elfogadható helyet.

Az agrárközgazdászok, sőt még a klasszikusok is felismerték, hogy a paraszti világ csak azért volt olyan ellenálló a nagyiparral szemben, mert akkor is működött, amikor nem térült meg a munkaráfordítás.

Nemcsak a parasztok között élt az a „mindig érdemes dolgozni” szemlélet és gyakorlat, hanem ezt tette az iparos, sőt az értelmiség is. Nagyon kevesen ismerték fel mindmáig, hogy az értelmiség az egyetlen olyan szakma, amiben még a kapitalizmusban is megmaradt az „üzemgazdasági elv”, hogy akkor is dolgozni kell, ha nincs annak megfelelő hozadéka. Az értelmiségi ember jövedelme a tudása mennyiségétől függ. A tudást pedig mindig gyarapítani kell, mert soha nem elég. Ezen túl nem is lett abból igazi értelmiségi, akinek nem szenvedélye volt a tanulás. Szellem embere, a művész, a tudós, soha nem azért tanult, hogy egyszer majd az jövedelmet hoz, hanem azért, mert számára a tanulás, az ismeretek gyarapítása öröm.

Az ipari forradalom alapvetően felforgatta ezt az évezredek alatt kialakult világot. A gyáripari technika megkövetelte, hogy a vállalkozó a munkások százait, ezreit bérért dolgoztassa. Ezzel a gazdaság legdinamikusabb szektorában egy új jelenség vált jellemzővé: a munkabér költségként jelent meg. Úgy gondoskodott a gyáripari termelés a munkaerőről, hogy kiszakította őket abból a paraszti környezetből, amelyikben bőven maradt volna lehetőség a másnak már megvásárlásra nem érdemes munkaidő hasznosítására. A tőkés annak érdekében, hogy minél olcsóbb legyen a munkaerő, a városok nagy bérkaszányaiban épített számukra kicsi és olcsó lakást. Ott eltűnt minden lehetősége a hasznos foglalatosságoknak. A gyáripari technológia egy ideig még kihasználta a proletárok munkaidejét azzal, hogy bevonta az asszonyokat és a gyerekeket, a munkaidőt pedig a végső határokig meghosszabbította. A napi 10-12 órai munkaidő és a szabadság teljes hiánya volt a jellemző.

A munkások szerencséjére és az évszázados erkölcsök továbbéléséből fakadó nyomás következtében ez az embertelen életforma fokozatosan eltűnt. A tudományos és technikai forra-

dalom feleslegessé tette a képzetlen munkaerőt éppen úgy, mint a gyermekek munkáját, akiket éppen a vállalkozások munkaerőigénye érdekében iskolába kellett küldeni. A tőkések által korábban igényelt olcsó és képzetlen munkaerő igénye csökkent, a munkavállalók szervezett politikai hatalma pedig megnőtt. Így került sor a munkaidő csökkentésére.

Kevesekben tudatosult, hogy a mai munkás feleannyi időt tölt a munkahelyen, mint a dédapja annak idején. Ma a munkásnak tehát legalább annyi szabadideje van, mint amennyi lett volna száz évvel korábban a parasztnak, ha csak akkor dolgoznak, amikor a közgazdász, vagy a vásárolt munkaerővel dolgozó vállalkozónak az érdemes. Még a gyermekkorom falvaiban is legfeljebb évi 2000 órára volt igazán lehetőség a mezőgazdaságban. Még ennyi sem volt ott, ahol hosszú volt a tél. Ennyi munkaóra mellett azonban nem tudott volna megélni, és a fent említett munkákkal további 1000-15000 órát töltött el. Ezzel szemben ma a munkaviszonyban töltött munkaórák száma nem éri el az évi 1800-at. Legalább annyi az az idő, amit szabadidőnek neveznek, de a dolgozók többsége ez alatt is dolgozik, vagy legalábbis dolgozna, ha erre volna alkalmja, és ezzel jövedelmét kiegészíthetné.

Érdekes módon erre nem figyelt fel a társadalomtudomány. Szerencsére az élet nem a tudomány elvi tanácsai alapján megy tovább. A tapasztalatok azt bizonyítják, hogy azok a népek boldogulnak jobban, amelyek a közgazdászok szerint gazdaságosan nem hasznosítható munkaidőt is kihasználják. A század minden gazdasági csodája az ilyen munkaidő-kihasználáson alapult.

Egyelőre ne is menjünk ilyen messze, maradjunk itthon. A szocializmus utolsó 10-15 évében azért javult a helyzetünk, mert a gyengülő párthatalom és a leállt gazdasági növekedés arra kényszerítette a hatalmasokat, hogy ideológiájukat félretéve engedjék meg embereknek, hogy ne csak akkor dolgozzanak, amikor ezt a makrogazdaság számukra biztosítja, hanem akkor is, amikor ez ugyan makroszinten „gazdaságtalan”. Így jöttek létre a háztáji gazdaságok, hála az évszázadok tapasztalatainak és a paraszti világ erkölcsének. Ezek az alapokon szerveződtek meg a vállalati munkások munkaközösségei, az otthoni fűszerek, a feketegazdaság első formái.

Ezek nélkül mennyivel szegényebbek lettünk volna nemcsak a szocializmus utolsó évtizedében, de a rendszerváltás után is! Sajnos éppen azóta csökkentettük jelentősen a munkaviszonyban szervezeten eltöltött munkaalkalmak mennyiségét, és keveset gondolnak arra, hogy a felszabadult munkaidőt hogyan lehetne jobban kihasználni.

A legutóbbi évben sokat kerestem az okát annak, mi okozta a század második felének gazdasági csodáit. Kiderült, hogy mindenekelőtt a szabadidő jobb hasznosítása. Kivétel nélkül azok a népek gazdagodtak meg a leginkább, amelyek között évszázados tradíció volt a szabadidő hasznosítása. A szabadidőben végzett sok munkára a múltban is csak két tényező szorított: a hosszú tél és a szegénység. A kettő általában együtt járt.

Nézzük ezt először Európában: a hosszú tél a skandináv és az alpi területeket jellemezte, a szorgalom az itt élő népeket. Ahol sok volt a termőföld, ott hiába volt hosszú a tél, megéltek akkor is, ha télen nem dolgoztak. Az Alpokban vált a legáltalánosabb a téli háziipar. Aztán csak jól jött, amikor a múlt században a tüdőbeteg gazdagok, az elmúlt évtizedekben meg már a síelni vágyók millióinak a vendéglátása jelenthetett a háziiparnál is jobb mellékeresetet. Megtanultak a piachoz is igazodni. A fához értésük alapján előbb kakukkórákat, szellemes gyermekjátékokat, majd kiváló órákat szállítottak a világ különböző tájaira.

Ma már annak is nagy-nagy hasznát látják, hogy náluk évszázadok óta télen a gyerekeknek iskolába kellett járni, ezért az analfabétizmus már akkor is erkölcsi bűn volt, amikor a világ gazdaságilag fejlett, gazdag országaiban még az magas volt.

E kettős jellemvonást láthattam együtt, amikor egy alpi utunk alkalmával egy tanítócsaládot láttunk a tanítás után kiszaladni a közeli domboldalra, hogy még megforgassák a szénát. A jó földön élő népek erre azt mondják, hogy elég szomorú, hogy a tanítónak szénát kell gyűjtenie. Ez nem igaz, hiszen annak a tanítónak a fizetése több volt, mint nálunk a vállalati főmérnöké. Nem a szegénység, hanem az erkölcsé küldte ki a szénaforgatásra.

A századforduló óta a skandináv és az alpi népek életszínvonala emelkedett a legjobban.

Aki ismeri a távol-keleti népek történetét, az tudja, hogy ott volt a legnagyobb erkölcsi vétek a dologtalanság. Ők hozták az utóbbi évtizedek lélegzetelállító fejlődési ütemét. Nemcsak otthon dolgoznak sokat, de a munkahelyen is évente 3-400 órával többet töltenek, mint a nyugat-európaiak. Ebben a tekintetben mi már régen nyugat-európaiak vagyunk.

Miért ez a hosszú elmélkedés? Azért, mert a mi politikusaink, de még a közgazdászaink sem ismerték fel, hogy a nemdolgozásból nem lehet megélni. Nálunk még az a közgazdasági szemlélet uralkodik, aminek a XIX. század iparosodott országaiban volt helye, de csak ott és csak akkor.

Már a szocializmusunkat is jellemezte, hogy akartuk a teljes foglalkoztatottságot, de ellene voltunk annak, hogy az emberek a munkaviszonyon kívül dolgozzanak. Ezt azért ellenezték, hogy csak az tudjon megélni, aki nekik dolgozik. Jó ideig még azt is ellenezték, hogy az embereknek kertes házuk legyen, mert az ilyen ház kertje és műhelye szabad keresetet teremthet. Így akarták az embereket házgyári lakótelepekbe kényszeríteni. Szerencsére nem volt hozzá elég pénzük. A rendszerváltás után ugyan már nincs akadálya annak, hogy az emberek maguk vállalkozhassanak. A munkaalkalmak számát azonban lecsökkentettük azzal, hogy le kell állítani minden olyan tevékenységet, ami veszteséges. Ezzel az állam úgy viselkedett, mintha maga is magántőkéss volna, és úgy minősítette nemcsak az emberek munkajövedelmét, de még a saját adóbevételeit is, mint kiadásokat.

Abból, hogy bér munkásokkal dolgozó vállalkozónak a bér és az adó kiadás, az egyetlen helyes iránytűje a profit-maximalizálás, de nem következik, hogy ez a társadalomé is. A társadalom célja nem a profit, hanem az életszínvonal maximalizálása. Ezt a célt a nagyvállalati szektoron belül csak a vállalkozások profitorientációján keresztül érheti el, de a társadalom sokkal több, mint a nagyvállalkozások összessége. A társadalom célja a nemzeti jövedelem maximalizálása. Ennek legfeljebb huszada a bér munkásokkal dolgozó vállalkozások profitja, a többi vagy lakossági nettó jövedelem vagy költségvetési bevétel. Alaposan eltéved tehát az, aki a huszadrészt akarja, akár a lakossági jövedelmek és a költségvetési bevételek rovására is, maximalizálni.

Ha egy jelenkori társadalom a profitra akar optimalizálni, nemcsak az életszínvonal és a költségvetési bevételek csökkennek, hanem még a profitok is. A profit maximalizáláshoz ugyanis hozzátartozik az is, hogy legyen megfelelő kereslet mind a lakosság, mind a költségvetés részéről. De még az is, hogy az emberek egészségére vigyázzanak, az oktatás legyen fejlett, a lakosság anyagi és kulturális igénye magas. Még az is profitérdek, hogy a lakosság minél több mellékjövedelemmel rendelkezzen. Ha ez kevés, akkor minden fogyasztási igényt a munkabérekéből kell fedezni. Vagyis semmi sem csökkenti olyan mértékben és annyira, minden negatív hatás nélkül a bérszintet, mint a mellékjövedelmek.

Az is évezredek óta volt, hogy a munkátlanság erkölcsi romlást szül. A társadalmak a nem dolgozókat mindig erkölcsileg elítélték. Ez akkor is igaz volt, amikor a dologtalanság még nem járt az értékes szakmai ismeretek elavulásával. Ezért a tartós munkanélküliség, a kíváncsi átmenetivel szemben, az egész társadalom szempontjából nemcsak gazdasági, de erkölcsi veszteség is.

Most a választási hadjáratokban jó volna felismerni, hogy nincs sürgősebb feladatunk, mint a tartós munkanélküliek számára munkaalkalmat teremteni, és lehetőséget biztosítani minden családnak arra, hogy munkaidő után is dolgozhasson. Az ilyen, önként, a nagyobb jövedelem érdekében vállalt többletmunka ezerszer fontosabb tényezője a dinamikus gazdaságnak, mint a külföldi tőke. Az ügyis csak oda megy, ahol a gazdaság fejlődik, ahol az emberek egyre jobban élnek.

Amit a parasztok és az értelmiségiek mindig tudnak, tanulják meg végre a politikusok is. Arra legyünk büszkék, hogy a mi népünk a szabadidő-kihasználás lehetőségeire kiemelkedően érzékeny. Ha alkalma van arra, hogy jövedelmét növelhesse, Európában a legtöbbet dolgozó nép lesz. Ez az az alap, amire minden gazdaságpolitikát építeni kellene.

Mitől lesz gazdag egy ország?

Ha megvizsgáljuk, mely országok és mely népek lettek gazdagok a század második felében, akkor meglepő eredményre jutunk: azok, amelyeknek kicsi volt a politikai befolyásuk, és azok, amelyeknek kevés volt a nyersanyaguk. Vagyis a század során, a történelemben először, *a hatalommal és az adottságokkal gyengén ellátott népek lettek a gazdagok*. Volt azonban egy pozitív követelmény is, a jó oktatási és önképzési rendszer. Mint majd látni fogjuk, ez is az első kettővel függ össze. A képességek kifejlesztésével azok foglalkoznak szorgalmasabban, akiknek ez az egyetlen adott lehetőségük a felemelkedésre. A hatalom és a vagyon birtokosai ebben a tekintetben is kényelmesek maradnak.

Nézzük meg, hogy az utolsó ötven évben mely országok, illetve mely népek értek el kiemelkedő eredményeket. Azt fogjuk látni, hogy egyrészt a kisebbek, másrészt a háborút veszítettek.

Először a külpolitikai erőfeszítések relatív nagyságát és az elért gazdasági eredményt állítsuk szembe!

Ma Európa leggazdagabb országai Svájc, Svédország, Norvégia, Dánia. Ezeket a külpolitikai semlegesség és még inkább a külpolitikai ambíciók hiánya jellemzi. Néhány svájci ismerősöm képtelen volt pl. a jelenlegi külügyminiszterüket, vagy annak két elődjét e századból megnevezni. Azt azonban tudták, hogy a külügyminiszterük nem járhat hivatalosan külföldön.

Kelet-Ázsiában is az a jellemző, hogy két hasonló feltétel között induló nép közül mindig a kisebb él jobban. Tajvan sokszorta többre vitte, mint Kína. Leggazdagabbak a kínaiak a még kisebb Hong-Kongban.

A sikerlistán a kicsiket a háborút veszítők követik. A japán és a német gazdasági csodának elsősorban az volt az alapja, hogy eltiltották őket, illetve maguk is kiábrándultak a nagyhatalmi illúziókból. Mind a két országra az a jellemző, hogy a gazdasági teljesítményükhöz képest nagyon korlátozott külpolitikai szerepet vállaltak.

De nézzük meg fordítva is: mire vitték azok, akik az erejüket meghaladó külpolitikai ambíciókat tápláltak. A gazdasági erejéhez képest a legnagyobb külpolitikai hatalom a Szovjetunió volt. Ebben a tekintetben őket az angolok, és kissé hátrább a franciák követték. A gazdasági teljesítményük ezzel fordítva arányos. A Szovjetunió nemcsak megszűnt szuperhatalom lenni, de szét is esett. Anglia volt e században a leglassabban fejlődő fejlett ország. A fejlettségi rangsorban az első helyről a fejlettek között a vonal végére került.

Azt már alig merem leírni, hogy a sikernépek között számos esetben a sikert a függetlenségük hiányának köszönhetik. Ebben a tekintetben a katalánokra és a tiroliakra hivatkozhatunk. Ez nem jelenti azt, hogy ez a két nép nem függetlenségszerető, csak azt, hogy ennek hiányában is meggazdagodtak, sőt a többségi nemzetiségnél sokkal jobban.

Nem kívánok a számunkra levonható tanulságok mélyebb elemzésébe merülni, csak két megjegyzést teszek:

- Mi, de különösképpen kormányaink a tényleges nagyságunknál és gazdasági erőnkénél nagyobb külpolitikai ambíciók alapján élünk és élünk.

- Mi, és különösképpen politikusaink a függetlenséget a gazdasági teljesítmények kiaknázásánál messze fontosabbnak tartottuk.

Természetesen mindez nem jelenti azt, hogy minden ország, amelyiknek nincsenek nagy külpolitikai céljai, meggazdagodik, csak azt, hogy *a meggazdagodásra képes országok jól teszik, ha a külpolitikában nagyon visszafogottak maradnak.*

Talán még ennél is egyértelműbb *a természeti adottságok mostohasága és a gazdasági teljesítmény közötti összefüggés.*

Az elmúlt ötven év során a nyersanyagban, természeti adottságokban szegény országok és népek jobb eredményt értek el, mint azok, amelyek e tekintetben gazdagok.

Annak idején a közvéleményt minden rosszra felkészítették az olajárak robbanásakor. Aztán kiderült, hogy azok jártak a legjobban, akiknek semmi olajuk nem volt, és azok maradtak le, amelyeknek volt. Az olajban nagyon gazdag arab országok ma relatív szegényebbek, különösképpen igaz ez a népükre, mint voltak az árrobbanás előtt. Az iparosodott országok között a Szovjetunió volt a legtöbb olaja és földgáza, ma ő a leginkább visszaesett. Nyugat-Európában Anglia sem dicsekedhet eredményekkel, pedig az olaján a Marshall-segélynek a sokszorosát kereshette. Ezzel szemben az olajtermeléssel nem rendelkező iparosodott országok mind meggazdagodtak.

Kissé nehezebb követni azt az összefüggést, hogy az egyes országok nyersanyag- és élelmiszerimportjának minél nagyobb a súlya, ott annál nagyobb a gazdasági eredmény. Amelyik ország nem lehetett a nehézipari vagy az agrárlobby áldozata, sok felesleges kiadástól és erős konzervatív befolyástól megszabadult.

Abban a tekintetben optimisták lehetünk, hogy nem vagyunk nyersanyagokban gazdagok. A kedvező mezőgazdasági adottságokat pedig a legutóbbi időben botrányosan elhanyagoltuk. Nálunk ma nincs sem nehézipari, sem mezőgazdasági lobby, még annyi sem, amennyi kellene, mert az utóbbi még ott is van, ahol ez szinte irracionális, mint például Japánban.

Az oktatási rendszer és a gazdasági teljesítmény közötti összefüggés is egyértelmű. Előbb kell egy országnak felzárkóznia a szellemi, mint a fizikai, a vállalkozási tőke területén. A német gazdasági csodában döntő szerepet játszott az a múlt században kialakított oktatási rendszerük, amelyik a szakmunkásoktól a tudósokig a műszaki és természettudományi képzésben sikeresnek bizonyult.

A távol-keleti országokban már sok évszázad óta a képzettség volt a társadalmi érvényesülés fő tényezője. A japán vagy a koreai tanulási igény és iskolarendszer a gazdasági sikerek szempontjából százszor fontosabb volt mint a külföldi tőke.

Sokkal nehezebb kimutatni a kultúra egész területére ezt az összefüggést. Ezt csak sejteni lehet.

A századforduló idején az Alpok két oldala volt a kulturális élet súlypontja. Legalábbis abban a tekintetben, hogy a gazdasági élethez viszonyítva itt voltak a legjobb operák, zenekarok, stíluskezdeményezések. Gondoljunk arra, hogy Bécsnek, Münchennek és Milánónak mennyivel nagyobb volt a kulturális, mint a gazdasági súlya. A század végére pedig a nagy európai gazdasági csoda népei az észak-olaszok, a bajorok, a svábok és az osztrákok. Ezek a népek előbb érték el a kulturális csúcsot, mint a gazdaságát.

Ebből is le kellene vonnunk a tanulságot. Mi a felzárkózást minden eszközzel, még a kulturális területek rovására is, a szervezeti és a gazdasági területeken erőltetjük.

A sikernépeket nem a kifelé helyezkedés, hanem a befelé fordulás, nem az anyagi, hanem a szellemi értékek rangja jellemzi.

Mire tanít egy tudós, aki miniszter lett?

Reichnek a jövő szempontjából legfontosabb mondanivalója a munkaerő három kategóriába való felosztására vonatkozik.

Szerinte a munkaerő döntő többségét három fő csoportra lehet osztani, attól függően, hogy milyen feladatot old meg. A munkaerő típusát illetően három ilyen feladatot különböztet meg:

- 1/ Tömegtermelés
- 2/ Személyes szolgáltatás
- 3/ Problémamegoldó szolgáltatás

1/ A *tömegtermelés* alatt körülbelül azt kell érteni, ami a klasszikus kapitalizmusban uralkodott. Ez a gazdasági ágazat nem támaszt magas igényt a munkaerő nagy többségével szemben. Legyen olcsó és fegyelmezett. Szinte elég, ha a szalagok melletti munkásai írni és olvasni tudnak. Ezzel szemben nagy fegyelmet, megbízhatóságot, lojalitást, a parancsok teljesítését várják el tőlük.

Minden ilyen típusú gazdasági feladat csak azért nem vándorol az olcsó munkaerejű vidékekre, mert még az ilyen termelés hatékonysága is sokkal jobban függ az infrastruktúra fejlettségétől, mint a munkaerő olcsóságától. Hiába lett a munkaerő relatív ára ma még annak is a tört része, ami a század elején volt, a termelés nem oda vándorol, ahol olcsó a munkaerő, hanem oda, ahol megfelelőbb.

Reich nem veszi észre, hogy ennek a gazdasági területnek a munkaerőigénye az, amit az európai kultúrkörben puritanizmusnak, Kelet-Ázsiában pedig konfucianizmusnak neveznek.

Ez az elvárás volt az oka annak, amit Max Weber közel száz éve ismert fel: ipari társadalmat csak a puritán etika bázisán lehet felépíteni. Ez akkor azért volt igaz, mert a termelés, különösen annak a világpiacra vihető része elsősorban ilyen fegyelmezett és takarékos munkaerőt igényelt. Ő még nem ismerhette a jövőt, nem tudhatta, hogy száz évvel később már nem a tömegtermelés fogja uralni a gazdaságot.

Weber azt sem vette tudomásul, hogy addig ipari társadalmat csak az imperialisták építhettek fel, mert az imperializmus nélkül nem lett volna elegendő piacuk és elég olcsó nyersanyaguk. Az imperialista polgári diktatúrának erős hadseregre volt szüksége. Ennek csak egyik oldala volt a fejlett technikai bázis, amit a gyáripára jelentett, a másik nélkülözhetetlen oldalát a hadsereg megfelelő állománya jelentette. Ez döntötte el ugyanis az egymás közötti harcot. Márpedig az akkori hadseregeknek még inkább puritán legénységre és alsó parancsnokokra volt szüksége, mint a gazdaságnak. Az imperialista háborúhoz igénytelen, a parancsokat feltétlen teljesítő, egymással szolidáris katonákra volt szükség. Csak ezekkel lehetett a többi imperia-

listát féken tartani, velük szemben hatalmi pozícióba kerülni. Amennyire elismerik a történészek a háborúk szerepét az imperializmus, vagyis a klasszikus kapitalizmus korában, annyira nem értékelik a hadseregek akkori emberigényeinek civilizációs feltételeit. A század két világháborúja bizonyítja, hogy az emberanyag mennyire fontos szerepet játszott a frontokon. A német-japán szövetség a sokszorosan nagyobb gazdasági erőforrásokkal szemben is állta a sarat, sőt óriási kezdeti sikereket ért el. Igazán akkor torpant meg, amikor az orosz hazaszeretettel ütközött össze. Ekkor derült ki, hogy a puritanizmusnál is van nagyobb erénye a katonának, a megszállottságig menő hazaszeretet, az országra törőkkel szembeni határtalan gyűlölet. Jó volna, ha a hadtörténészek végre nem csak a hadvezérek terveit, hanem a katonák viselkedését, motivációját is elemeznék. Kiderülne, hogy ez volt a legfontosabb.

Kiderülne az is, hogy a jelenkorban, és főleg a várható jövőben a hadseregnek az emberanyagra vonatkozó igényei között is új erények lépnek a puritanizmus elé. A legfejlettebb technika esetében már a függetlenség, az önálló és nagyon gyors döntéshozatali képesség fontosabb lett, mint az igénytelenség, a feltétlen fegyelem és parancstisztelet.

Visszatérve a tömegtermelés munkaerőigényeire:

Ami az ilyen típusú puritán munkaerőigénynek a nagyságát illeti: jelenleg az Egyesült Államokban a munkaerőnek mintegy negyede vesz részt a tömegtermelésben, és ezek aránya tovább csökken. Még érdekesebb lenne, ha megnéznénk, hogy milyen ott ennek a munkaerőnek az átlagoshoz viszonyított szellemi tőkéje. A képzettségre még a bérekből is nehéz következtetni, mert ezt a munkaerőt a szakszervezeti ereje és múltbeli bérharcai alapján viszonylag jól megfizetik. Ez azonban éppen az érintettekre nézve lesz a jövőben tragikus, hiszen ezeket a munkákat lehet a legkönnyebben külföldön olcsón elvégeztetni akkor, ha az utolérők már kiépítették a megfelelő infrastruktúrát. Az ilyen munkaerőt igénylő iparok elvándorlását a fejlettektől a kevésbé fejlettek felé a hírközlés és a szállítás fergeteges fejlődése is meggyorsítja.

Ennek a rétegnek a keresete legalább is relatíve csökkenni fog, az ára a gazdaságilag fejlett országokban viszont magas, ezért elsősorban az ő munkájukat igénylő feladatok mennek a kevésbé fejlett térségekbe. Tehát nem valami biztató jövő vár rájuk. Az is jellemző, hogy az Egyesült Államokban, köztük főleg a feketék és a hispánok, továbbá a nők részesedése növekszik, akik felett többségükben angolszász származású férfiak gyakorolják az irányítást.

Reich addig sem megy el, hogy levonná a következtetést: Hol fogja jól érezni magát a tömegtermelés? Ott, ahol a klasszikus kapitalizmus is jól érezte magát, ahol az emberek puritánok, ahol a fegyelmezett évszázados civilizációs tradíció. Ehhez képest a munkaerő ára egyre inkább másodlagos marad. Nem ér sokat a tömegtermelés számára az a munkaerő, amelyik nem fegyelmezett. Ezek olcsósága csak olyan technológiák mellett marad előnyös, ahol a minőséget a technológia maga ellenőrzi.

A tömegtermelés munkaerő igénye relatíve csökkenni fog. Egyrészt a technika fejlődése egyre kevesebbet igényel, másrészt a jövedelmeken belül a tömegcikk felé irányuló kereslet csökkenni fog. De, mint láttuk, a tömegtermelés is egyre kevesebb munkást igényel közvetlenül a termelési folyamatban. Ennek következtében a termékek előállításának költségein belül csökken a bérhányad. Puritán ember pedig bőven lesz. Puritánok nemcsak az angolszászok, a germánok, a skandinávok és származékaik, hanem Kelet-Ázsia másfélmilliárd lakosa is. Vagyis a jövő fejlett világa népességének többsége. Ennyi munkaerőre pedig a világgazdaságnak nem lesz szüksége. Elsősorban ezért nem választhatta Kína azt az utat, amit a nála nagyságrendekkel kisebb távol-keleti sikerországok megjárta, illetve járnak, hogy a gazdasága fellendítését az exportra alapozza.

A tömegtermelésnek megfelelő munkaerő-kínálata a keresletnél sokkal nagyobb lesz. A következő század munkaerőmérlegében a legnagyobb túlkínálat a fegyelmezett, de nem magasan képzett munkaerőben lesz. Ebből fognak fakadni a nagy belső és külső feszültségek. A világpiacon túlkínálat lesz a tömegtermékekből, ezek piacáért fog folyni a nemzetek és a térségek közötti gazdasági háború. Az ilyen munkaerő foglalkoztatása lesz a legnagyobb gond.

Az előjelek már ma is világosan mutatkoznak a fejlett világban. A krónikus munkanélküliség ebben a kategóriában jelentkezik. A futószalagok mellett dolgozni akarók számára szinte sehol nincs elegendő munkaalkalom. A munkanélküliek szinte egésze az ilyen munkaerőből kerül ki. Például Németországban nem a vendéglátóiparban, vagy az ügynökökben van nagy munkaerő-felesleg, hanem a tömegtermelő szakmákban.

A tömegtermelés túlzott munkaerő-kínálatát bizonyítja az is, hogy a diplomaták mindig az ilyen cikkek külkereskedelmének mesterséges egyensúlyát igyekeznek biztosítani.

2/ A *személyes szolgáltatás* kategóriájába sorolandók azok, akik szolgáltatásaikkal közvetlenül a fogyasztónál szerepelnek. Hosszabb és rövidebb történelmi múltra visszatekinthető szakmák is tartoznak ide, például a kiskereskedő, a fodrász, a pincér, az ügynök, az ügyvéd vagy a fogorvos. Ezekben a szakmákban ugyan minden szakmai szín és szint előfordul, de van egy alapvetően fontos közös jellemzőjük: mindennél fontosabb a jó modor.

Észrevétlenül hódítanak az ilyen munkaalkalmak. Ki gondol arra, hogy egy fejlett országban sokkal több ügynökre, mint farmerre van szükség? Az Egyesült Államokban ötször annyian vannak, és mégis mezőgazdasági túltermelés van.

Ezekben a szakmákban is találhatók nagyvállalatok. Amerikában a Beverly Enterprises vállalat, amelyik ápolónőket küld házhöz, százezernél több alkalmazottal dolgozik. Van New Yorkban egy dán vállalat, amelyik irodák takarítását vállalja, és 16 ezer alkalmazottja van.

Csak a 80-as években 3 millió új munkahely létesült a gyorskiszolgáló éttermekben! Messze több mint az összes klasszikus iparágban összesen.

Ma az Egyesült Államokban a munkaerő harmada dolgozik személyes szolgáltatási munkakörben, azaz többen, mint a tömegtermelésben. Ez a helyzet ma, de a tendenciák gyorsan még tovább alakítják ezt a viszonyszámot.

Az ilyen személyes szolgáltatásokra azok a népek alkalmasabbak, amelyeknél civilizációs tradíció a kereskedés, a gyakori piaci érintkezés. Az európai civilizáción belül ilyenek a latinok, mindenekelőtt az olaszok. Sokkal kevésbé alkalmasak az ilyen munkakörök betöltésére az évszázadokon keresztül izolált völgyekben élő, a saját létükért folyamatosan harcolni kénytelen népek. Például a svájciak. Ilyen célokra jobban megfelelnek a németiség egészen belül a bajorok és az osztrákok, mint az északabbra élő testvéreik.

Ezt a személyes szolgáltatásokra való alkalmasságot a jelenkor leggyorsabban fejlődő, és ma már legnagyobb iparágában, az idegenforgalomban, a turizmusban lehet a legjobban észrevenni. Az észak-németek nem olyan kedves, barátságos, szívesen kommunikáló vendéglátók, mint például a bajorok, az osztrákok és mindenekelőtt az olaszok. Nem véletlen, hogy a családi vendéglátáson alapuló turizmus ezen népek között terjedt el, és vált jövedelmező ágazattá.

A puritánok ugyan a sokkal magasabb nemzeti jövedelmükhöz viszonyítva is sokszorta többet adnak a szegény népeknek, általában a szociálisan rászorultaknak, mint a mediterránok, ugyanakkor képtelenek olyan gyorsan bizalmas viszonyba kerülni a számukra idegen vendéggel. Ezzel szemben a mediterránok körében szinte reménytelen a szociális rászorultak szervezett megsegítése, viszont a turistával percek alatt olyan hangot találnak, mintha rokonok, régi ismerősök lennének. A kedvezőbb éghajlati adottságuknak és ennek a civilizációs karakterkülönb-

ségnek köszönhető, hogy Észak-Nyugat-Európából évente sok millió turista és sok tízmilliárd dollár vándorol a lényegesen szegényebb mediterrán országokba.

Ennek is sok évszázados gyökerei vannak. A puritánok a személyes kapcsolatokban mindig lenézték a szegényebbeket, nem is beszélve a más vidékről származókat, a más vallásúakat, ugyanakkor a szervezeteiken keresztül másoknál jobban gondoskodtak róluk. Ezzel szemben a mediterrán térségben a gazdagok a szegényekkel is kommunikáltak, de szervezeten egyáltalán nem törődtek velük.

Ki gondol arra, hogy az eltérő civilizációs tulajdonságnak köszönhetően több pénz vándorol a gazdag Északról a szegényebb, utolérni akaró Délre, mint amit a tőkepiac befektetések formájában valaha produkált?

Ez is jól példázza, hogy a klasszikus közgazdaságtan felett eljárt az idő.

3/ A *problémamegoldó szolgáltatások* nagyon színes szakmai palettát képviselnek. Ide tartoznak a tudományos kutatók, a forma- a gyártás- és a gyártmánytervezők, a software-kidolgozók, a biotechnikusok, a hirdetési szakemberek, a brókerek, a beruházási bankárok, a jogászok, az ingatlanfejlesztési szakemberek, a könyvelők elitje, a legkülönbözőbb szakmák tanácsadói, a tervezőmérnökök, a káderbeszerzők, de a filmrendezők és a hangverseny-szervezők is. Ezzel is csak a sokszínűséget illusztráltuk.

Mi az ezen területeken dolgozókkal szemben az igény?

- Legyenek nagyon képzettek. A képzettségi szintjük többszöröse az első két említett kategóriáénak. A képzettségi igény szinte határtalan. Ezt bizonyítja az a tény, hogy ezekben a munkakörökben a legjobbak éves keresete csak millió dollárokból mérhető, az átlaghoz képes egyre nő, és hogy állandó csábításnak vannak kitéve.

- Saját szakmai köreikben könnyen teremtenek kapcsolatokat. Közös jellemzőjük, hogy csak kivételesen találkoznak a végső fogyasztókkal. Jogi személyeknek, elsősorban vállalatoknak adnak tanácsot, szolgáltatásokat. Munkakapcsolatuk sokkal szorosabb egymással, mint a fogyasztókkal. A munkájuk eredményessége a személyi képességeik mellett attól függ, hogyan találják meg, és hogyan tartják azokkal a kapcsolatokat, akikre munkájukban szükség van.

- Sokat és egész életük során folyamatosan kell tanulniuk, hogy kevés munkából megéljenek. Munkájuk eredménye nem attól függ, hogy arra közvetlenül mennyi időt fordítanak, hanem sokkal inkább attól, hogyan készültek fel arra. Az ő esetükben a klasszikus munkaérték-elmélet abszurdum. A jövedelmük nem attól függ, hogy mennyit dolgoztak a megrendelőnek, hanem attól milyen képességekkel, milyen előképzettséggel, és főleg milyen szakmai kapcsolatokkal rendelkeznek. Ezért töltönek az olyan szakmák képviselői sok időt a klubokban, kongresszusokon, továbbképzéseken, járják a világot, olyan sportokat üznek, ahol szakmai kapcsolatokat építhetnek. Együtt golfoznak, teniszeznek, kártyáznak, ülnek a kávéházi asztaloknál.

Ez a szakmai kör ugyan szellemi elitnek számít, de számát tekintve nem elit, hiszen egy fejlett gazdaság esetén ma már a munkaalkalmak ötödét jelentik. Számuk évtizedenként megkétszereződik. A gyors kínálati növekedésük sem tud lépést tartani a velük szemben jelentkező kereslettel. Főleg e szakmák elitjében van állandó hiány és csábítás. A magas képzettségi igény nem is elég, a tehetség és az állandó továbbtanulás nélkül ez nem sokat jelent. Ezzel magyarázható, hogy az Egyesült Államokban a többségük fehér, angolszász, germán, skandináv férfi, de nagyon gyorsan nő az ilyen háttérből jövő nők aránya is. A távol-keletiek térhódítása egyelőre csak megkezdődött.

Annak a magyarázata, hogy ezeket a szakmákat ma még a puritán nyugat-európaiak többsége jellemzi, a történelmi múltjukkal magyarázható. Ők indultak a legjobb családi környezetből, a legtöbb értelmiségi tradícióval, nekik vannak a legjobb iskoláik. Az idő azonban egyre inkább abba az irányba dolgozik, hogy az intellektust, az individualizmust jobban becsülő közép-európaiak, értve ez alatt a puritánok és a mediterránok közötti térség népeit, valamint a távol-keletieket, fognak teret hódítani. Az utóbbiak azért, mert náluk a tanulás és a minél magasabb képzettség megszerzése évezredes kulturális és társadalmi tradíció.

Ezekben az elitszakmákban egyelőre a nyugat-európai civilizáció örökösei vannak még többségben, de ennek nem annyira a civilizációs örökségük, mint inkább jobb neveltetésük, a magasabb műveltségi igényük és az ebből fakadó magasabb képzettségük az oka, mint képességeik vagy a szakmai alkalmasságuk. Ezen a kulcsfontosságú területen azonban egyre fontosabb a kommunikációs készség, a stílusérzék, az individualizmus. Ezért az individualisták térhódítása várható. A jövőben egyre többen fognak kikerülni abból a körből, amelyre az évszázados diaszpóra-állapot volt a jellemző. Bizonyítja ezt a tízmilliónyi zsidóság világgazdasági szerepe. Ennek lesz még nagyobb példája a 60 milliós kínai diaszpóra. Az európai népek köréből azok előretörése lesz jellemző ezekben a szakmákban, amelyek történelmében jelentős volt a reneszánsz, a felvilágosodás, és a szellemi függetlenségre való törekvés évszázadok óta.

A problémamegoldó szolgáltatók idejük nagyobb részét tanulással, utazással, tárgyalásokkal, rendezvényeken való részvétellel, és talán a legtöbbet telefonálással töltik. Az utóbbi azért is nagyon gyorsan nő, mivel az információk adatközlő formái a technikai fejlődés következtében egyre olcsóbbak, és mindenhova eljutók lettek. Az ilyen szolgáltatások egyre inkább a telefonokon, a mások komputereivel való összeköttetésen alapulnak. A telefon ma már nemcsak beszédet közvetít, hanem adatokat, tervrajzokat, dokumentációt is.

1971 és 1989 között az Egyesült Államokban a jogászok száma megháromszorozódott, 343 ezerről 1 millióra nőtt. A jogi szolgáltatásokért fizetett összeg reálértéke évente 10 százalékkal nőtt, jelenleg már meghaladja a 70 milliárdot. Ezt és a hasonló szolgáltatások viharos térhódítását minden, a múlttal szakítani nem tudó politikus, és az ő befolyásukra a közvélemény is példátlan pocskékolásnak tekinti. Valóban nehéz tételelesen bizonyítani, hogy szükség van ennyi jogászra, de a tények azt mutatják, hogy a jólét ott a nagyobb, ahol ilyenre sem sajnálják a pénzt. De nem azért költenek sokat a jogászok szolgálataira, mert gazdagok, hanem azért gazdagok, mert erre sem sajnálták a pénzt.

A brókerek megnövekedett szerepét is számok bizonyítják. Az Egyesült Államokban a New Yorki Tőzsén 1960-ban egy év alatt 776 millió részvény cserélt gazdát, azaz átlagos részvény nyolcévenként jelent meg a tőzsén. 1989-ben már a heti forgalom meghaladta a 900 milliót, azaz az átlagos részvény évente gazdát cserélt. Ezekben a számokban nincsenek bent az árukra és a pénzügyi opciókra történő kötések, amelyek forgalma ötször gyorsabban nőtt, mint a részvényeké. E forgalom bonyolításáért 1990-ben 25 milliárd dollárt fizettek, ami az összes nyereség hatoda. Kutatni kellene, hogy hatodával növelte-e a nagyvállalatok nyereségét az, hogy sokkal intenzívebben méri az értéküket a piacon. Minden bizonnyal, mert a tőke oda megy inkább, ahol élénkebb a tőzsdei élet, és nem oda, ahol ennek óriási költségeit megtakarítják.

Aligha vitatható, hogy ez az a munka, amit egyre jobban fognak keresni. Ennek következtében a relatív jövedelmük és számuk tovább növekszik. Amíg a technikai fejlődés következtében egyre kevesebb szükség lesz közvetlen termelőkre, illetve még ez a csökkenő igény is a viszonylag kevésbé fejlett térségekbe vándorol, a szellemi szolgáltatási igény a technika fejlődésével exponenciálisan nő.

Amennyiben a jövő társadalma osztálytársadalomnak tekinthető, a szellemi szolgáltatók osztálytársadalma lesz.

4/ A három fő csoport után a negyedik, de csökkenő jelentőségű, az *őstermelésben foglalkoztatottak*. Részarányuk, a kapott mesterséges és nagyarányú támogatás ellenére, ami visszaszorulásukat ugyan nem állítja meg, legfeljebb késlelteti, 5 százalék körül mozog, és tovább fog csökkenni.

Amíg a klasszikus kapitalizmus viszonyai között az őstermelés adottságai voltak a legjelentősebbek, addig ma inkább hátrányt, mint előnyt jelentenek. A századforduló előtt az ország őstermelési adottságait tartották a legnagyobb szerencsének. Máig sokan, főleg a politikusok, nem vették észre, hogy minden olyan ország gyengén szerepel a gazdasági fejlődésben, amelyiknek sok termékeny földje és bányakincse van.

Az erőforrásokban legendásan gazdag országok sorra a világ társadalmi és politikai betegei közé tartoznak. Az Egyesült Államok az egyetlen kivétel, ahol más kedvező tényezők ellensúlyozták a természeti erőforrásokban való gazdagságot. A nyersanyagokban legendásan gazdag Oroszország, Brazília, Argentína nemcsak ezért, de ezért is lemaradtak. A nyersanyagokban legszegényebb országok ezzel szemben a világ gazdagjai közé emelkedtek. Elég talán Svájcra és Japánra hivatkozni. De a viszonylagos szegénység, akár a mezőgazdaságuk talaj- és az éghajlati, akár a geológiai kedvezőtlen adottságaikat nézzük, ez mind a skandináv országok többségére, mind Németországra jellemzőbb, mint a lemaradókra. A távol-keleti csodák is erőforrásokban szegény kis országokban jöttek létre.

Az erőforrásokban való gazdagság azért válik általában hátránnyá, mert egyrészt a politikai konzervativizmushoz kötődő ágazatok politikai súlya nagy, másrészt nagyon tökeigényes ágazatok fejlesztésére inspirál, ezért aztán kevés marad az infrastruktúrára, az új ágazatokra. A franciák viszonylagos lemaradásának egyik oka az agrárlobby, ami a kedvező adottságoknak köszönheti erejét.

Összegezve: a közgazdaságtudománynak azok a fogalmai, besorolásai, amelyeket mindmáig használ, idejétmúltak. A munkaerővel is a jelenkor igényeinek megfelelően kell gazdálkodni, erre kell épülnie a gazdaságpolitikának, a munkaerő-politikának és az oktatásnak. Csak ezek ismerete, tárgyilagos felmérése segíthet a nemzetközi munkamegosztásba való beépülésben.

Mire nem tanít meg az átlag?

A gazdaságpolitikusok mindig az átlagra hivatkoznak. Hónapok óta azt hajtogatják, hogy a következő években nem várható jobb, legfeljebb a jelenlegi jövedelmi szint megtartása. Ez önmagában igaz, de nem a társadalomtudós, hanem a szakbarbár igazsága. Egy mérnök mondhatja azt, hogy ennek a berendezésnek ennyi a kapacitása, többre ne is számítsunk. A társadalomtudós azonban nem gépekkel, hanem emberekkel van dolga. Méghozzá sokkal, és nagyon különbözőekkel.

Maradjunk itthon, hiszen itt vált divattá, hogy ne számítsunk pár év távlatában többre. Nálunk még mindig az ezer éves tradíció él, nem kis részben történészeink hibájából, abban a tekintetben, hogy a nép sorsa a vezetőkön múlik. Ha jó a király, örüljön a nép, akkor is, ha az eredmények árát neki kellett megkoplalnia. Ez régen sem így volt, de különösen nem így van ma. Az évszázadokon keresztül változatlan technológiával termelő jobbágy alig tudott javítani a jövedelmén. Mára azonban sokat javult a világ abban a tekintetben is, hogy az ország lakosságának többsége saját erőből is javíthat a helyzetén.

Tudom, hogy a mai kornak is megvannak a jobbágysai, a többé-kevésbé kiszolgáltatottak, a betegségük vagy koruknál fogva munkaképtelenek, a nagycsaládosok, akiket a modern világban a kormánynak kell segítenie. Különösen akkor, ha a kormányzat baloldalinak vallja magát.

Az azonban, hogy mire számíthat a lakosság egésze, nem annyira a kormányzaton, mint sokkal inkább a tízmillió egyén többségének az akaratán múlik. Ha történetesen mind elhiszi, amit a vezetői mondanak, vagyis, hogy nem lehet jobbra számítani, akkor a jelenleginél is lényegesen rosszabb lesz a helyzet. Ha viszont a lakosság életképesebb kétharmada azt tartja szem előtt, hogy neki nem az a fontos, hogy mit mond a kormányzat, hanem az, hogy jövőre mindent megpróbál, minden elkövetett hibát igyekszik elkerülni, mert legalább 5-10 százalékkal jobban akar élni, akkor mindenkinek jobb lesz jövőre.

A lakosság munkaképes része még a stagnálást jövendőlkő kormányzat alatt is képes arra, hogy jövőre jobban éljen. Ehhez mindenekelőtt az kell, hogy ezt ne a gazdaságpolitikusoktól, ne a kormánytól, és ne a parlamenttől várja, hanem maga gondoskodjon róla.

Ha mindenki megvizsgálja, hogyan használta ki a saját lehetőségeit az elmúlt év során, a legtöbb bizonyítvány nem lesz jeles, legfeljebb elfogadható. Akárcsak az iskolában, a társadalomban sem mindenki vizsgázik jelesre. Egy iskolai osztályban a tanulók teljesítménye valahogy megfelel az országos átlagnak. Ez nem jelenti azt, hogy senki nem lehetne jobb tanuló, mint amilyen. Az elért egyéni teljesítmények messze alatta vannak az egyéni lehetőségeknek. Rossz pedagógus az, aki azt akarja elhitetni a gyerekekkel, hogy az adott helyzetben ez a reális lehetőség, több nem várható el. Az eredmény csak akkor lehet jó, ha minden diákkal sikerül elhitetnie, hogy még sokat tud javítani. Nála csak az a rosszabb pedagógus, aki ugyan az elődjét kritizálja az elért eredményért, de maga sem ígér többet.

Fokozatosan így van ez a hárommillió magyar családdal. Az, hogy mit érnek el, nemcsak, de még nem is elsősorban a kormánytól függ, hanem rajtuk. Ez alatt természetesen nem azt kell érteni, hogy mindenki gazdag lehet, ha akar, de azt igen, hogy a többség, ha a következő évben jobban ügyeskedik, szorgalmasabb lesz, élhet pár százalékkal jobban.

Vegyük csak a 700 ezer kisvállalkozást. Ezek közül biztosan lesznek olyanok, akiknek jövőre kisebb jövedelemmel kell megelégedniük, mint az idén, de ez akkor is előfordulhat, ha jól áll az ország gazdasága. A kisvállalkozók harmadának még fellendülő gazdaságban is romlik a helyzete. De nagy baj volna az, ha a nagy többség nem abban reménykedne, nem azért munkálkodna, ügyeskedne, hogy jövőre jobban menjen sorsa. Erre meg is van minden oka. Ha elemzi az elmúlt évet, bőven fog találni olyan döntéseket, elhatározásokat, amelyeket nem nevezhet utólag helyesnek, amelyeket most már jobban csinálna. A jelenkor fejlett világát, aminek mi is már az előszobájában vagyunk, az különbözteti meg a korábbi évezredekétől, hogy ebben a legtöbb magukon az embereken múlik.

Szívesen kérdezzem a falvak lakóit, hogy ki vitte az utóbbi tíz évben a legtöbbre. Mindig kiderül, hogy azok, akik az adott körülményeket a legjobban ki tudták használni. Az érvényesülők között azok, akik felfelé helyezkedtek, politikai karrierre törekedtek, többségükben elhullottak. Azok vitték a legtöbbre, akik elsősorban magukra, és nem a kormányzatra építettek. Azok emelkedtek ki, akik nem akartak átlagosak lenni, akik sokkal nagyobb célokat tűztek maguk elé, mint amit a hatalom az átlagostól elvárt.

Mindehhez még egy magyar gazdaságpolitikusnak azt is figyelembe kellene vennie, hogy mi is azok közé a népek közé tartozunk, amelyek hajlandóak sokat dolgozni, ha értelmét látják. Súlyos politikai hiba tehát az, ha a hatalom nem optimizmust, hanem a szomorú sorsba való belenyugvást prédikálja. Mi olyan nép vagyunk, amelyik csodára képes, ha bízhat a jövőben. Itt

senki sem akar csak az átlagos lenni. Ez pedig nagyobb érték, mint a külföldről remélhető tőke. De még az is inkább oda megy, ahol a nép optimistán törekszik a többre, mint oda, ahol a kormányzat becsületesen bevallja, hogy többre nem képes.

Ha sokan nem nyugszunk bele abba, hogy csak átlagosak vagyunk, hogy nem vagyunk többre képesek, akkor felfelé fog megbukni a kormányprogram.

MIRE TANÍT A XX. SZÁZAD?

Most, hogy lassan lezárul századunk, joggal mondhatjuk, hogy szinte minden tekintetben jelentősebb és nagyobb változásokat hozott, mint a megelőző évezredek összesen. Vonatkozik ez az emberi fajra általában, de a fejlett ötödére különösen.

Az emberi faj egészét érintő nagy változások

A népesség többel szaporodott, mint előtte ötezer év alatt. Joggal tekinthetjük századunkat a népességrobbanás századának. Az emberiség sok százezer éves történetében először jelentkezik a globális túlnépesedés. Az elmúlt évezredek során mindig voltak olyan térségek, ahol a népszaporulat meghaladta az eltartó képességet, és olyan térségek, ahol a halandóság nem tette lehetővé még a népesség szinten tartását sem. Nagyon leegyszerűsítve: a nomád pásztorok túlszaporodtak, az öntözéses társadalmak pedig népességet veszítettek. Ez a népesedési ellentét okozta a történelem nagy népvándorlásait. Az emberiség egésze az évezredek során azonban nagyon lassan, egy-egy század távlatából nem észlelhető mértékben szaporodott.

Nem így századunkban, amikor az emberiség olyan gyorsan szaporodik, hogy életterét veszélyezteti. Minden divatos zöld mozgalommal ellentétben a természeti környezetet nem a technikai fejlődés, nem az anyagi gazdagság növekedése, hanem a szegények túlnépesedése sodorja tragikus veszélybe.

Szomorúan tehetjük hozzá, hogy e század minden látványos eredménye ellenére a népesség többsége számára nem hozott szinte semmilyen tekintetben megoldást, sőt ez lett a világ nagyobb részében a fejlődés legnagyobb akadálya. Az emberiség ötöde a korábbi viszonyokhoz képest szinte a paradicsomba került, de a négyötöd részének a helyzete sok tekintetben rosszabbodott, a korábbi társadalmi egyensúlya megbomlott, ugyanakkor láthatják a sikeres világot.

A kisebbség jól járt, a többség rosszul. De melyik korábbi változás érintette pozitívan az emberek többségét? Egyik sem. Az ipari forradalom csupán két országban játszódtott le, Angliában és Belgiumban. Ott is a lakosság 90 százaléka nem nyert, hanem veszített vele. E század az emberiség nagyobb hányadának és sokszorta nagyobb számának hozott felemelkedést, mint a történelem évezredei összesen.

Tudomásul kellene venni, hogy a jelen század több embernek hozott egészséget, hosszú életet, mint amennyinek az előző évezredek. Ebben a században több egyén érte meg az öregséget, élt hetven évnél tovább, mint előtte évezredek alatt összesen.

Csak azok a társadalmak voltak képesek elérni jobb helyzetet, amelyeknek sikerült populációjukat nagyjából stabilizálniuk. Az emberiség lemaradó többsége jelenleg vészesen túlszaporodik. A népesség csak ott stabilizálódott, vagyis nem nőtt gyorsan, ahol sikerült a világ élvonalában maradni.

Ma semmi sem jelent annyira zsákutcát az emberiség nagy többsége számára, mint a túlszaporodása.

Az utókor történésze a 20. századot egyetlen tényezővel csak úgy tudja majd jellemezni, hogy akkor az emberiség négyötöde robbanásszerűen túlszaporodott.

Az életkor megkétszereződött. Még hozzá úgy, hogy ez elsősorban a forradalmi változások által kevéssé, illetve pozitívan alig érintett népességnél jelentkezett. Hozzá kell tennünk, hogy a tömeges halálozást okozó kórokat könnyebb volt a fejlett technikától kölcsönvett, olcsó módszerekkel legyőzni, mint ennek megfelelően a születést szabályozni. A legnagyobb haláltokozó betegségeket gyorsan és olcsón vissza lehetett szorítani, a születési arányt azonban csak a generációk sora után, és csak akkor, ha közben sikerült a gazdasági felzárkózást megvalósítani. Ez azonban éppen azért reménytelen, mert elviselhetetlenül nagy a népszaporulat. *Ma az emberiség többsége számára a túlszaporodás zárja el a fejlődés útját.* Nemcsak az élettér bizonyul relatíve egyre szűkebbnek, hanem a népszaporulat irreális felhalmozási rátát is követelne már ahhoz is, hogy a korábbi viszonyok fenntarthatóak legyenek. A 3 százalékos népességnövekedés a nemzeti vagyoni ugyanilyen arányú növelését kívánja meg a viszonyok fenntartásához. Ennek biztosításához azonban az éves nemzeti jövedelem 15 százalékos felhalmozása szükséges. Ez az egyébként is lemaradó társadalmakban lehetetlen követelmény.

A fejletlen világban a csecsemőhalandóság és a tömegpusztító járványok visszaszorítása megsokszorozta a népszaporulatot. Ez hozta az emberiség történetének legnagyobb válságát, mindenekelőtt a természeti környezet példátlan veszélyeztettségét.

A század elején Angliában alacsonyabb volt az átlagéletkor, mint Indiában ma. A világ lemaradó kétharmad része sokkal többet ért el a természetes halál legyőzésében, mint amennyi szükséges lenne ehhez az eredményhez a civilizációban és a gazdaságban. Ennek már ma is az a szükségszerű következménye, hogy az erőszakos halál vészjóslóan terjeszkedik.

Az ember lett a természet világában az első olyan fajta, amelyikben nem kell nagy születési arány a népességfenntartásához, amelyikben nem nagyon magas az újszülöttek aránya, viszont nagyon magas az öregeké. A demográfusok által ábrázolt korcsoportos „karácsonyfá” nemcsak kétszer, háromszor magasabb, hanem lent sokkal keskenyebb, fent lassabban elvékonyodó lett. Az ma még fel sem mérhető, hogy mit fog jelenteni a jövő társadalmában az, hogy a családi gondozásra szoruló kiskorúak aránya nagyon lecsökkent, a munkaképtelen öregeké pedig sokszorosára nőtt. Remélhetőleg az öregek munkavégző képességének a kihasználását meg fogja oldani a jövő század. Meg kell oldania.

A népesség sikeres ötödében viszont először érték el azt, hogy nem a halandóság fékezi a túlszaporodást. Az egészségügy fejlődése a fejlett világban megkétszerezte az életkort, a születési arányt azonban még ennél is jobban csökkentette a megváltozott életmód.

A jelenkor fejlett társadalmában a népesség stabilizálódott, ugyanakkor az emberiség többségét biológiai robbanás érte.

Csak az utókor fog választ adni olyan kérdésekre, hogy milyen következményekkel jár majd az a tény, hogy az emberiség életében megsokszorozódott az öregek arányszáma. Minden faj életében ritka kivétel az öregség, és szinte teljesen ismeretlen a létfenntartásról gondoskodni képtelen öregség. Ezzel szemben ez lesz a jövő fejlett társadalmának egyik legnagyobb problémája. Az emberiség korábbi életében a nagyon sok gyerek és a nagyon kevés öreg volt a jellemző, a jelen, és még inkább a jövő fejlett társadalmában kevés lesz a gyermek és sok az öreg. Azt ma még nem lehet látni, hogyan fog erre reagálni a jövő század fejlett társadalma.

Az emberi lét alapcélja, az élet meghosszabbítása, azaz maga az élet, formailag nagy győzelmet aratott, ugyanakkor mégis ebből fakadhat az emberiség történetének legnagyobb válsága.

A társadalmi változások százada

Egészen más minőségi változások jellemzik századunkban az emberiség azon kisebbségét, amelyik a tudást állította szolgálatába, mint a vészesen lemaradó többséget. Ez a kisebbség sikert sikerre halmozott, a korábnál minőségileg jobb, szabadabb életet biztosított a maga számára.

A század elejéig minden korábbi társadalom csak egy elenyésző kisebbsége számára biztosított állampolgári jogokat, mára a fejlett világban a nagy többség társadalmi váltak a jellemzővé, sőt az egyedül életképessé. A század elején még a fejlett világ országaiban is az osztálytársadalmak voltak a jellemzőek, ma ezekben már mindenütt össznépi társadalom van. Ezt a politikai szférában jól jellemzi az a tény, hogy száz éve még a felnőtt lakosság alig tizede rendelkezett választói joggal, ma mindenütt az általános választójog a jellemző, a többség gyakorlatilag még analfabéta, azaz képzetlen volt, ma közép- és felsőfokon képzett. A fogyasztói társadalom lényegében az egész társadalom demokráciája lett. Nemcsak a politikai jogok váltak általánossá, hanem a társadalmi érvényesülés lehetősége is. Mégsem az elért eredményeket kell abszolutizálni, mert még ebben a tekintetben is bőven van, sőt ezen a téren van a legtöbb tennivaló, hanem a változást kell reálisan látni. Száz évvel korábban még ismeretlen volt az általános választójog, a társadalom négyötöde számára reménytelen volt a társadalmi felemelkedés, a magasabb fokú képzettség megszerzése, nem volt munkanélküli segély stb.

A fogyasztói társadalom az első igazi nem osztálytársadalom. Az első, amelyben a lakosság többsége számára megszűnt a létveszély, az éhség, a fázás, amelyben már igen jelentős a társadalmi mobilitás felfelé. De hiba volna a minőségi változást csak az anyagi javakban mérni. Az egészségügy fejlődése legyőzte az állandó halálveszélyt. Ki gondol ma arra, hogy nem is olyan régen még a szüléstől a tüdőgyulladásig a betegségek tucatja jelentett olyan halálveszélyt, ami az egyén számára kivédhetetlen volt?

A jelenkor alig vette tudomásul legnagyobb forradalmát, az egyének a családon belüli felszabadulását. Eddig minden társadalomban olyan családszerkezet volt a jellemző, amelyben a családfő rendelkezett szinte korlátlan hatalommal. A fejlett társadalmak mai embere el sem tudja képzelni a nőknek és a kiskorúaknak a családon belüli korábbi kiszolgáltatottságát.

Minden korábbi társadalom lényegében csak férfitársadalom volt. A történelmet leegyszerűsítették a férfilakosság sorsának alakulására. Az egyének szabadságát azonosították a férfi családfők szabadságával. A mai emberben is alig tudatosul, hogy sokkal többen szenvedtek a családon belüli elnyomástól, mint a társadalmitól. A világ fejlett ötödében a lakosság többsége mint nő és kiskorú családtag szabadult fel.

Mi hozta meg a nők felszabadulását? Mindenek előtt a társadalmi munkamegosztásba való bevonásuk. Ma a fejlett társadalmakban körülbelül azonos a munkamegosztásban bevontan dolgozó férfiak és nők száma. Ezt a később tárgyalandó technikai fejlődés tette lehetővé. Ma az összes munkahelynek ötödét sem éri már el az, ahol a férfiak nagyobb fizikai erejére volna szükség.

Korábban a nőknek az energiáját lekötötte a 4-6 szülés és a háztartási munka. Kevesen dolgoztak fel, hogy a század során mennyivel csökkent a nőknek a gépesítés és gyártmány-fejlesztés következtében a főzéssel, befőzéssel, mosással, varrással járó otthoni munkája. Pedig ez készítette elő a nők beépülését a társadalmi munkamegosztásba és tette lehetővé felszabadulásukat a férfiuralom alól.

E század a nők felszabadítása terén többet hozott, mint a megelőző évezredek összesen. Ez nem azt jelenti, hogy eleget, mégis a század egyik legnagyobb felszabadulási eredményét ebben kell látni.

A társadalomtudósok az elnyomást csak osztályok és egyének tekintetében teszik. Alig kapott a klasszikus kapitalizmus bírálatot azért, mert a családon belül a nők és a gyermekek számára nem volt demokrácia, mert nem kaptak a nők választási jogot, mert a nők szinte teljesen ki voltak zárva a politikai életből. Azt még elismerték, hogy a nők és gyermekek korlátlan munkába fogása felháborító, de ezt sokkal inkább mint az uralkodó férfiak erkölcsét sértő állapotot kívánták orvosolni, nemhogy ebben a nők alárendeltségét látták volna.

A nők felszabadítása tekintetében is sokkal többet tettek a régi társadalmat tudatosan összetörő rendszerek annál, mint ami a volt gyarmattartóknál történt. Ez a több természetesen nem azt jelenti, hogy a nők jobban élnek a volt szocialista országokban mint Angliában, hanem csak azt, hogy a társadalmi egyenjogúságuk viszonylag nagyobb. A politikai életben való szereplésük lehetősége például Angliában ma is sokkal kisebb, mint a volt szocialista országokban, nem is beszélve a skandináv országokról, vagy az észak-amerikaiakról. Angliában 1972-ben a száz legfontosabb állást betöltők között még csak két nő volt, ezek közül is az egyik a királynő. Most már négyen vannak!

Minek köszönhető a gyermekek felszabadulása a családon belül? Mindenekelőtt a tanulási igények megsokszorozódásának. Előtte a gyerekek nagyon korán munkaképesekké váltak a család és a munkaerőpiac számára. A szükséges ismeretekhez alig kellett szervezett tanítás, azok a gyakorlat során ragadtak meg. Ma már a fiatalok felkészítése, iskolai tanulása felnőtt korig tart, és szinte teljesen a családi kereteken kívül történik.

Az emberiség az elmúlt ötezer évét úgy élte át, hogy a nagy többségének kis falvakban és tanyákon volt a lakóhelye. Legfeljebb minden tizedik ember élt városokban, azok többsége is csak akkorokban, amelyekben szinte mindenki ismerhetett mindenkit. Vagyis az emberek többsége a kis közösségek természetes társadalmi közösségében és kontrollja alatt élt.

Az urbanizáció a kapitalizmus idején is csak a legfejlettebb néhány országra volt jellemző. *Jelenleg a világ periferiáin, vagyis a gazdaságilag elmaradott négyötödén a leggyorsabb az urbanizáció.* Amíg a fejlett világ ugyan egyre inkább szinte egészében várossá válik, addig a lemaradó világ abnormálisan nagy városokba koncentrálódik. Az ott folyó urbanizációt szinte nyomon sem tudjuk követni, csak illusztrálni lehet.

A század elején a világ tíz legnagyobb városában összesen 30 millióan éltek, 1990-ben már 150 millióan, és 2010-ben várhatóan már 220 millióan fognak. Ez sem azt jelenti, hogy a század eleji tíz legnagyobb város nőtt ilyen arányban, mert közben ezek is kicserélődtek. A század elején még a tíz legnagyobb város közül nyolc volt a fejlett világban, ma már csak kettő, és húsz év múlva várhatóan csak egyetlenegy, Tokió.

2010-re 25 városnak lesz tízmilliónál több lakosa. Ezekben a lakosság jelentős hányada, legalább harmada él a városi civilizáció feltételeiből kizártnak, nyomorban. Ez lesz a jövő század igazi atombombája. Ha a milliós Párizs és Szentpétervár véres forradalmak színtere lett a múltban, akkor mi lesz ott, ahol tízszer, hússzor ennyi lakos nem félti majd az életét a legkisebb reményt ígérő forradalom idején? Egyetlen városban milliók fogják megölni egymást késsel, bunkóval, kézifegyverekkel, netán akár ennél sokkal modernebbekkel.

A fejlett világban szinte mindenki számára mindenütt biztosítva lesz a korszerű városi életforma és munkaalkalom. Ezért a lakosság egyre nagyobb hányada települ ki az alvóvárosok családi házaiba. A lemaradó, elszegényedő világban azonban az emberek gyorsuló tempóban a

mérhetetlenül nagy városokba rajzanak, ahol még a korábbi falusi életnél is nagyobb a nyomor, de főleg eddig ismeretlen elidegenedés várja őket.

A jelenkor urbanizációját jól jellemzi az a tény, hogy a század elején a világon legjobban urbanizálódott Anglia két nagy iparvárosának, Manchesternek és Birminghamnek kevesebb lakosa lesz a század végén, mint az elején volt. Ugyanakkor Anglia szinte minden települése össze lesz kötve a modern telekommunikáció és a gyors közlekedés eszközeivel, ezáltal mindenütt alkalom lesz a városi életformára.

Ha valaki kíváncsi, hogy az egyes országok mit várhatnak a következő századtól, nézze meg a jelenlegi urbanizáció tempóját. Ahol gyorsan nő a nagyvárosok népessége, ott nincs remény a jövőre. Fentebb már említettem, hogy a szocialista rendszerek egyik nagy előnye éppen az urbanizáció féken tartása volt.

Amíg a kapitalizmusban a politikailag és gazdaságilag szuverén állam jelentette a kívánatos politikai keretet mind a politikai, mind a gazdasági haladás számára, addig napjainkban a nemzeti államok határai egyre kisebb szerepet játszanak a gazdaságban. A 19. századig a személyek szinte szabadon utazhattak a nemzeti határokon keresztül, de az áruk mozgását szigorúan ellenőrizték és korlátozták. Aztán e század első felében még a személyek mozgását is akadályozták az államhatárok, nemcsak az áruékét. A század végére azonban mind a személyek mind az áruk, mindenekelőtt azonban a pénz szinte korlátok nélkül mehetnek át a határokon. Az államok kultúrpolitikai szuverenitása sokkal inkább megmaradt, sőt egyre inkább erősödik, ugyanakkor fokozatosan eltűnik a gazdasági.

Ma már csak papíron van meg az egyes államok gazdasági szuverenitása, hiszen a nemzetközi tőke nem ismer államhatárokat. A nem megfelelő állami pénzügyi döntések esetén olyan pénzmozgások indulnak meg, amelyeket a gazdaságilag legerősebb állam sem képes saját forrásaival ellensúlyozni. A világ tőzsdéin, a nagy nemzetközi vállalatokon belül sokszorta nagyobb tőke mozgatható az országok között, mint amivel a jegybankok rendelkezhetnek. *Ma már nem az állam irányítja a gazdaságot, hanem a világgazdasági erőkhöz kell az államnak gazdaságpolitikájával igazodnia.*

A kor legnagyobb és legfontosabb tőkéje, a szellemi tőke mobilitása még nagyobb. A szellemi elit már ma sem ismer határokat. A legjobbak oda vándorolnak, ahol kedvezőbbek a munkakörülményeik, ahol kisebb az adóterhük. Kevesen veszik azt is tudomásul, hogy sokkal több szellemi tőke vándorolt át a nemzeti határokon, mint amennyi pénztőke. Ennél is fontosabb azonban az, hogy a szellemi tőke áramlási iránya egyértelműen a legfejlettebbek felé történik. Ahol a gazdasági utoléréshez a legszűkebb keresztmetszet a szellemi tőke, onnan vándorol el, és oda megy, akiket egyre reménytelenebb utolérni.

Csökken a társadalom tagjai közötti jövedelmi különbség, ugyanakkor ez sokszorosára nőtt a társadalmak között. Az emberiség eddigi történetében a társadalmak között alig volt gazdagságbeli különbség. A múltban a leggazdagabb társadalomban alig élt jobban az emberek többsége, mint a legszegényebben. A század elején a kor legfejlettebb országában, Angliában, alig háromszorosa volt az egy lakosra jutó fogyasztás az indiainak. Ma az amerikai fogyasztás harmincszorosa az indiainak, akiknél még szegényebb népek is vannak. Ezzel szemben a fejlett társadalmakban a lakossági jövedelmek sokkal nivelláltabbak, mint száz évvel korábban voltak, és amilyenek ma is a világ lemaradó kétharmadában jellemzőek.

Az életszínvonal nagyobbat emelkedett a világ fejlett részén, nemcsak mint bármely korábbi társadalmi-technikai forradalom következtében, hanem mint az elmúlt ötezer év alatt összesen. Ezen belül az emelkedés egyúttal a jövedelmek nivellálódását is magával hozta. Ma a lakosság leggazdagabb tizede 5-8-szorosa élve nagyobb jövedelmet, mint a legszegényebb

tized. Ez az arány minden megelőző társadalomban ennek többszöröse volt, és még ma is sokkal nagyobb az elmaradott, az úgynevezett harmadik világban. A jelenkor tudományos-technikai forradalma abban is egyedülálló, hogy a fejlett társadalmakban jót hozott a tömegeknek is. Ezt egyetlen korábbi technikai változáson alapuló társadalmi változásról, különösen pedig az ipari forradalomról egyáltalán nem mondhatjuk el. Még az ipari forradalom és polgári társadalma sem jelentett a lakosság számára a feudalizmusénál jobb életfeltételeket, magasabb életszínvonalat. *A klasszikus kapitalizmus a korábbinál több munkát, még kevesebb szellemi igényt hozott a lakosság 90 százaléka számára.* A jelen század technikai forradalma a társadalom egésze számára hozott gazdasági és kulturális felemelkedést.

A jelenkor fogyasztói társadalmaiban a tömegek számára nemcsak a lakosság nagy többségét évezredek óta sújtó éhezés szűnt meg, hanem a civilizált élet modern feltételei is biztosítottak.

A kíváncsi kivétel ugyan nem mindenütt jellemző, azonban a gazdagok és a szegények közötti különbség évezredek óta először elviselhető.

A század azt hozta magával, hogy a tőke nagy többsége személyi tulajdonba került. A klasszikus közgazdaságtan joggal azt tartotta lényegesnek, hogy milyen a társadalom fő tulajdonformája. A klasszikus kapitalizmusban a nemzeti vagyon többsége magántőkés tulajdonként működött. Ma a nemzeti vagyonnak legfeljebb ötöde tőkés tulajdon, de ennek is csak a fele a tőkések magántulajdona, a többsége a lakosság, elsősorban a nyugdíjasok tőkéje. Ezzel szemben a fizikai nemzeti vagyon fele, az ennél is fontosabb szellemi vagyon négyötöde ma személyi tulajdonú, ennek is a nagyobb része elidegeníthetetlen személyi tulajdon.

A családok többségének van családi háza, nyaralója, gépkocsija, könyvtára. Ez teszi ki a fizikai nemzeti vagyon felét. Kezdjük az egyszerűbbel: a lakosság tulajdonában lévő családi házak, lakások és nyaralók értéke ma közel háromszor akkora a fizikai nemzeti vagyonhoz viszonyítva, mint a század elején volt. *A személyi tulajdon nagyobb része azonban a szellemi tőke. Ez a század elején alig érte el a fizikai nemzeti vagyon tizedét, ma körülbelül kétszerese.* Márpedig a tudás az a személyi tulajdonú tőke, vagyon, ami el sem idegeníthető, legfeljebb a használata ideiglenesen bérbe adható.

A klasszikus kapitalizmust még úgy határozták meg a közgazdászok, mint azt a társadalmat, amelyben két termelési tényező volt: a munkaerő és a tőke. Az aligha volt vitatható, hogy az utóbbi volt az úr. Ezzel szemben a fogyasztói társadalom olyan társadalom, amelyben már a tőke többsége is a munkaerő tulajdona, és változott az is, hogy a munkaerő elidegeníthetetlen tőkéje, szaktudása, szorgalma, fegyelmezettsége és kezdeményező szelleme az úr.

Az alapvető társadalmi változásokat tovább lehetne sorolni, de ennyi is elég annak bizonyítására, hogy a jelenkori fogyasztói társadalom minőségileg más társadalom, mint az előző kapitalista társadalom volt. Mindezzel azt kívántam illusztrálni, hogy a mai fejlett világ minden tekintetben minőségileg más, mint ami a század elején volt. Nemcsak a korábbi világpolitikai szituáció omlott össze, hanem a társadalmi és gazdasági tartalma is minőségileg átalakult.

A piacra termelő társadalomból a piacnak termelő társadalom lett. Az emberiség történetét a fogyasztás korlátozásának szükségessége jellemezte. Ezek a társadalmak csak az életszínvonal nagyon alacsony szintjén voltak képesek a népesség túlszaporodását megakadályozni. Ez az objektív magyarázata annak, hogy a múlt minden társadalmát a gazdaságilag haszontalan felhalmozások és a kincsképzés, a hatalmasok pocsékoló fogyasztása és a tömegek állandó létbizonytalanságot jelentő szegénysége jellemezte. Éppen a jelenkor bizonyítja be, hogy hova vezet, ha a fejlődésre még éretlen társadalomban lehetségessé válik a népesség szaporodása.

A klasszikus kapitalizmus megismétlődő túltermelési válságait, realizálási nehézségeit elsősorban az okozta, hogy előbb volt a termelés, aztán derült ki a piacon, hogy van-e iránta megfelelő kereslet. Egyszerű szavakkal: előbb volt a termelés, aztán az eladás. Ennek a ténynek a válságokozó hatását mindenkinél világosabban Marx ismerte fel. Ezért akart olyan eszmei társadalmat, amelyben előbb felméri az igényeket, aztán ennek megfelelően termelnek. Ezt a teoretikus elképzelést akarta megvalósítani a szocialista rendszer azzal, hogy az igények felmérését egy nagyhatalmú hatóságra, a tervhivatalra bízta, ennek is öt évenként a párt szabta meg fő céljait. Ezzel ugyan megvalósult, hogy előbb jelentkeznek az igények, és aztán következik a termelés, a hatóságok által megszabott igények azonban hamisak voltak. Annál hamisabbak, minél fejlettebb lett a társadalmi munkamegosztás. *A nyomorban jelentkező igények még felmérhetők, de a gazdagságban már nem. A klasszikus kapitalizmus válsága ennek következtében a tervgazdálkodás, azaz a szocializmus viszonyai között is bekövetkezett.*

A kor legfejlettebb gazdaságaiban ezzel egy időben egészen más utat választott a gyakorlat: *fokozatosan meghódította a gazdaságot a megrendelésre történő termelés.* Egyszerű szavakkal: előbb történik az adásvétel, aztán a termelés. Ma a fejlett országokban a nemzeti jövedelem nagy többségét, ezen belül az árutermelés mintegy kilenctizedét megrendelésre termelik. Nemcsak a bedolgozók, beszállítók termelnek megrendelésre, de így készülnek a hajóktól és a repülőgépektől a célgépekig és a nagy számítógépekig a legfontosabb termékek. Az élet azt is megoldotta, hogy a nyersanyagokat is megrendelés alapján bányásszák, termelik. Ezt az árutőzsdéken történő kötésekkel lehet megoldani. A szén, az olaj az alumínium, a réz, a gabona, a hús, a cukor, a gyapjú termelői termékeiket a termelést jóval megelőzően eladják az árutőzsdén. A mezőgazdaságban a nem tőzsdei cikkek esetében pedig egyre általánosabbá válik a szerződéses termelés. Mindez azt jelenti, hogy a szükségletekhez igazodó termelés feltételeit nem egy hatóságra bízzák, hanem a piacra, de nem utólag, hanem a termelés előtt kéri ki a piac ítéletét.

Arra sem figyeltek fel még a közgazdászok sem, hogy a kapitalizmus volt a történelem során az egyetlen társadalom, amelyben a termelés nagy többsége nem az előre felmért igények alapján történt. A modern fogyasztói társadalom tehát csak visszatért a korábban mindig jellemző állapotra, arra, hogy az ismert igények kielégítését szolgálta a termelés.

Az anyagi termelésnél, és főleg a fizikai tőkénél sokkal gyorsabban nőtt a szellemi tőke. Elsősorban nem az egyes ember tudása lett mennyiségileg sokkal több, hanem a tudás megosztása, tagozódása változott meg azzal, hogy a képzettségek szakosodtak. A század folyamán elsősorban az iskolázottság nőtt meg. Ma már nagyobb a fiatal korosztályból az egyetemre mentek és ott végzettek aránya, mint száz éve a középfokú végzettségüké volt.

A szellemi tőke nem az egyes ember, hanem a társadalom számára lett a korábbi sokszorosa. A társadalomtudományok szinte azonnal felismerték a termelésben a munkamegosztás jelentőségét, ugyanezt a jelenséget alig érzékelik a szellemi tőke vonatkozásában. Holott az egymás munkájának hasznosításánál sokkal messzebb ment a fejlett világ az egymás tudásának hasznosításában. Az egyes ember, vagy a család korábban mindig szinte a saját tudásával élt, ma annak sok ezerszeresét hasznosítja. Ez hozta létre az emberiség legnagyobb forradalmát azzal, hogy a társadalomnak szinte mindenki tudására, mindenki képességének kifejlesztésére szüksége lett.

A szellemi tőke lett a szűk keresztmetszet. Ezt megelőzően minden társadalomban gazdasági szempontból felesleges, sőt a társadalmi stabilitás szempontjából veszélyes volt a nagyobb tudás. A múltban mindig hol az ember fizikai ereje, hol a termőföld, hol a tőke volt szűkös, az ember tudása soha. Mindaddig a tudás, a képesség luxuscikk volt, de nem termelőerő. A jelen században a társadalmak fejlődése elsősorban attól függ, mennyiben sikerül a kor követel-

ményeinek megfelelő szellemi tőkét előteremteni. *Ahogy a fizikai munkaerőhiányos társadalmat rabszolgatartónak nevezzük, a termőföldhiányosat feudalizmusnak, a tőkehiányosat tőkésnek, úgy kellene a jelenkori tudáshiányos társadalmat a tudás társadalmának nevezniünk.* Ebben mind a társadalom egészének, mind az egyéneknek a sorsa elsősorban attól függ, milyen tudással, milyen képességgel rendelkezik. A társadalmi és gazdasági teljesítmény elsősorban azon múlik, hogyan sikerül a tudást gyarapítania, a tudással való gazdálkodást hatékonyra tenni.

A jelen század legnagyobb változásai abban jelentkeztek, hogy az anyagi feltételek jelentősége másodlagossá vált, helyüket átvették a civilizációs és kulturális tényezők. A kvantifikálható gazdasági tényezők uralkodásának kora lejárt, a jelen és a belátható jövő egyre inkább a nem kvantifikálható tényezők kora lett.

A gazdaságföldrajzi adottságok szerepét átvette a civilizációs örökség megfeleltetése. Eddig, különösen pedig a megelőző században a társadalmak gazdasági teljesítménye elsősorban a természeti adottságok kedvezőségén múlt. Vagyis azon, mennyi és milyen a termőföld, mennyire kedvező az éghajlat, milyenek a geológia adottságok, van-e kedvező tengeri kikötő, stb. Ezzel szemben ebben a században sokkal inkább az ellenkezője bizonyosodott be: a kevés természeti adottsággal rendelkező népek sokkal nagyobb arányban hajtottak végre úgynevezett gazdasági csodákat, mint a kedvező adottságokkal rendelkezők. Most ott jöttek és jönnek létre a legnagyobb társadalmi és gazdasági eredmények, ahol a civilizációs adottság és a lakosság évszázadok során kialakult értékrendje jobban megfelel a jelenkor követelményeinek.

Amíg korábban a nyersanyagok és a tőke jelentették a legfontosabb gazdasági erőforrást, napjainkban a szellemi tőke vált az alapvetővé. Ez az állítás is egészen a jelen század közepéig csak a nyugat-európai civilizációs körre volt igaz, csak ez remélhetett gazdasági sikert, és a század végére is csak a távol-keleti országok egy részére terjedt ki.

Korunkban csak az a társadalom kerülhetett a fejlettek szűk körű klubjába, amelyikben a szellemi tőke gyors növelésének adva vannak a civilizációs és gazdasági feltételei. A távol-keleti gazdasági csodák gyökerét is abban kell keresni, hogy a konfuciánus civilizációt nemcsak évezredek óta jellemzi a szorgalom, a fegyelmezettség és a tisztaság, de az is, hogy mindig nagyra értékelte a tanulást. Ezért azután a politikában az iskolarendszer, a családok és egyének életében a tanulás fontossága még annál is nagyobb szerepet kapott, mint a sokkal gazdagabb Nyugat-Európában és Észak-Amerikában. Aki kételkedik abban, hogy egy nép tanulási intenzitásának gyökerei sok évszázados, esetleg évezredek civilizációs örökségbe nyúlnak vissza, magyarázza meg, hogy miért van az, hogy az Egyesült Államok egyetemén többször akkora arányban szerepelnek a kelet-ázsiai etnikumú diákok, mint amekkora a lakosságban való részesedésük.

A puritán civilizáció erkölce, értékrendje sokkal jobban megfelel a hivatal és a hadsereg igényeinek, mint az individualistáké. Ezzel magyarázható, hogy a puritán népeknek sokkal jobban működik a közigazgatásuk, a törvényességük, az adózási fegyelmeük, erősebb a hadseregük.

Az emberiség először él igazán egymás tudásából. Eddig a népesség nagy többsége abból élt, aminek megtermelésére a saját tudása alkalmassá tette, a század végén a fejlett világban már sok ezerszer többől. Eddig a legjobbak tudásának alig volt többszöröse a társadalmi tudás, most a legképzettebb is alig rendelkezik a társadalom számára hasznosítható ismeretek tízezred részével. Ez alatt azt kell érteni, hogy a társadalmi munkamegosztásban hasznosított tudás sok tízezerszer nagyobb, mint a legképzettebb egyén tudása. *Eddig a tudásban alig volt munka-*

megosztás, most szinte abban a legnagyobb. Joggal vélik sokan, hogy korunk az informatika, a mások ismereteinek igénybevehetőségének a kora.

Megszűnt, illetve másodlagosság vált a vérségi, a születési és a vagyoni öröklődésen alapuló determináltság. A világ fejlett ötödében már nem az a fontos, hogy hol született az egyén, hanem az, hogy milyen képességekkel. Többel nőtt a lakosság társadalmi és térbeli mobilitása, mint előtte évezredek során.

Éppen a szellemi tőke elsődlegessé válása számolta fel a vérségi és vagyoni előnyöket a társadalmi szelekcióban. Minden korábbi társadalomban a stabilitás, és nem a hatalmi funkciókat betöltők képessége volt a fontos. Ezért életveszélyes lett volna minden, képességek alapján történő kiválasztódás. Ma ellenben a társadalomnak arra van szüksége, hogy a képességeket minél jobban kibontakoztassa. Ezt azonban sem vérségi, sem vagyoni alapon nem teheti.

A fejlett világban a vallás elvesztette sok évezreden keresztül játszott kiemelkedő szerepét. Az aktív vallásgyakorlók, az egyházak dogmaiban hívők a fejlett világ lakosságának már csak kisebbségét alkotják. Az egyházak korábbi politikai szerepe másodlagossá vált. Ez nem azt jelenti, hogy a fejlett társadalmak vallásellenesek lettek, csak azt, hogy ezen a téren lényegében közömböseké váltak.

A jelenkorban a sport lépett előtérbe, és sok tekintetben átvette a vallások szerepét a tömegek körében. A sporttal és a sportesemények nézésével töltött idő sokszorosa a vallásgyakorlásra fordított időnek. Egy olimpia vagy számos világverseny minden vallási szertartásnál sokszorta fontosabb eseménnyé vált. A nagy vallási ünnepek nagyobb jelentőségűek lettek a kereskedelem, a család, mint az egyház élete számára.

Az európai történelem jelentős új vonása, hogy kétezer év után szinte megszűnt a klérus hatalma a nagypolitikában, és háttérbe szorult a vallás szerepe az emberek életében. Ez annál erősebben jelentkezik, minél fejlettebb a gazdaság, és minél nagyobb az elesettekről való társadalmi gondoskodás. A klérus befolyása és a vallási élet intenzitása annál kisebb, minél nagyobb az életszínvonal és a társadalmi igazságosság szorzata. Azt is mondhatnánk, hogy a vallás ott vesztette el a leginkább korábbi szerepét, ahol a kereszténység leginkább megvalósult, ahol a társadalmi berendezkedés a leginkább megfelel a krisztusi elveknek. Nem véletlen, hogy a felmérések szerint a vallásosság a skandináv országokban a legkisebb, a mediterrán térségben és Lengyelországban a legnagyobb. Még egyértelműbb a kép, ha arra gondolunk, hogy a katolicizmus súlya egyre inkább a latin-amerikai és az afrikai országokba tevődik át. Szinte csak ezeken a területeken jellemző, hogy a lakosság rendszeresen részt vesz a szertartásokon.

A tudományos és technikai forradalom kora

A jelen század a leglátványosabb változást a technika világában hozta. Szinte fel sem lehet sorolni e korszakot jellemző technikai változásokat. Csak példaképpen néhányat:

a jelen századot a tudományos és technikai forradalom korának is tekinthetjük. Ez minőségileg más, mint amit az ipari forradalom jelentett, ami lényegében az ipar különböző területein egyszeri nagy technikai ugrást hozott, a gépesítést. Ezt a technikai ugrást viszonylagos technikai stagnálás követte. A textil-, a vas- és acél-, a cukoripar technológiai alapjai száz év alatt alig változtak. Ezzel szemben a jelen század tudományos és technikai forradalma permanens technikai, technológiai változást hozott. Sok esetben pár év alatt teljes elavultság következik be.

Az ipari forradalom technikai ugrásait a jelen században a folyamatos technikai rohanás váltotta fel. Ennek lett a következménye az erkölcsi avulás ütemének felgyorsulása is. Jelenleg a technikai berendezések anyagi elhasználódása másodlagossá vált a technikai avulás mögött.

Nem kisebb a történelmi jelentősége annak, hogy a jelen században a technikai forradalom a mezőgazdaságban legalább úgy érvényesült, mint az iparban. A század végére a világ elmaradott többsége számára a legnagyobb lemaradást az jelentette, hogy már nemcsak az ipara, de a mezőgazdasága is lemaradt. A lemaradás nem kisebb ma a mezőgazdaságban, mint az iparban.

A termelés volumene és választéka megsokszorozódott, teljesen új, korábban elképzelhetetlen termékek és szolgáltatások jelentek meg. A növekedés mennyiségileg is nagyobb volt, mint előtte évezredek alatt összesen. A növekedés azonban nagyon aránytalanul osztódott meg, kétharmada az emberiség ötödét érintette. Még inkább vonatkozik ez az új termékekre és szolgáltatásokra. Ebből az aránytalan részesedésből fakadt a kor minden nagy, világméretű aránytalansága.

Az áruk és személyek hatékony szállítási távolsága megsokszorozódott. E században beszélhetünk először világgazdaságról, hiszen nincsenek legyőzhetetlen távolságok sem az egyén, sem az áruk számára. A tömegárúk tengeri szállítása olyan olcsóvá, a légi szállítás olyan gyorsá vált, hogy sem a mennyiség, sem az idő ma már nem jelent leküzdhetetlen akadályt.

Ezelőtt jó húsz évvel számítottam ki, hogy a legtöbb áru a föld bármely korszerű kikötőjéből olcsóbban szállítható Szentpétervárra, mint Moszkvából. Ez sokszorta jobban igaz a volt Szovjetunió távolabbi területeivel való gazdasági kooperációra. Ma többre kerül egy zongorát a szomszéd szobába átvinni, mint egy tonna olajat a föld bármely korszerű kikötőjéből Rotterdamba szállítani.

Először nem játszik szerepet a gazdaságban a nyersanyagok közelsége.

A század végére a fejlett világ átlagpolgára nagyobb távolságot utazik be, mint a múlt század világutazói.

A világgazdaság szállítási teljesítménye e században százszorosára nőtt, vagyis sokszorta többel, mint előtte évezredek során összesen.

Az információk szállítása legyőzte a távolságot és az időt. Azt ma még fel sem lehet mérni, hogy mit jelent az, hogy az ismeretek mindenhol olcsón, szinte többletköltség nélkül eljuttathatók. A hírek és a zene az emberiség szinte egésze számára elérhető. Ahova nem jut el a tudományos és technikai információ, ott még nem érett meg az igény annak fogadására. A fejlett országokban is csak töredékét hasznosítják a megszerezhető információknak. Ott sem tanultak meg élni az e téren máris adott lehetőségek többségével.

Még a társadalomtudósok is alig veszik tudomásul a hűtőtechnika forradalmi hatását. A világgazdaságban e század során lejátszódó és a belátható jövőben minden bizonnyal folytatódó térbeli mozgást elsősorban a hűtőtechnika tette lehetővé.

Előtte a világgazdaság ötezer éven keresztül folyamatosan egyre északabbra vándorolt, e században fokozatosan délebbre. Eddig a fogyasztás nagy többségét az élelmiszerek tették ki, amelyek között sok volt a melegben gyorsan romlandó. Ezért a háztartások élelmével való racionális gazdálkodás csak ott volt megvalósítható, ahol az éghajlat viszonylag hideg volt. Könnyebb, olcsóbb volt a lakást fűteni, mint az élelmiszerek romlását megakadályozni. A racionális életstílus ezért elsősorban a hidegebb viszonyok között alakult ki. Márpedig az elmúlt évezredek gazdasági fejlődésének az alapja a racionalizmus volt.

A hűtőgépek lehetővé tették a romló élelmiszerek tárolását, nagy távolságokra, akár az egyenlítőn keresztül történő, szállítását, a lakások, munkahelyek légkondicionálását. Ennek köszönhetően mind az élet, mind a munkavégzés délebbre vált kedvezőbbé. Gondoljunk arra, hogy mennyivel könnyebb a modern táplálkozás zöldség- és gyümölcsigényeit délebbre megtermelni, mennyivel olcsóbb és kényelmesebb a lakás, több örömet adó a kert, több a lehetőség a szabadban való tartózkodásra délebbre, mint északon. Fokozottan áll ez a nyugdíjasokra, akiknek sok a szabadidejük. Nem véletlen, hogy ők indították meg a délre vándorlást, amit azután követtek a fiatal turisták, majd a szolgáltatások, és végül az ipar is. Ma már könnyebb a technológia és a dolgozók számára az ideális klímát délen, mint északon biztosítani.

A század elején a világ iparának négyötöde Európa északnyugati és Észak-Amerika északkeleti ötödében volt. Ma ezeknél gyorsabban fejlődnek a tőlük délre lévő területek.

A századunk meghozta az éhség legyőzését. A világ ötödén nem gond a kellő mennyiségű táplálkozás, kétharmadán megszűnt az éhenhalás állandó fenyegetése. Ez megint nem azt jelenti, hogy nincsenek százezreket elpusztító éhínségek, csak azt, hogy ez ma már sok társadalomban a múlt jelenségei közé tartozik. Korunkban számszerűen többen halnak éhen vagy a nyomor következtében, mint korábban valaha. Ez azonban a sokszorta nagyobb népesség, és nem a nagyobb szegénység következménye. Ha az ipari forradalom, vagy a kapitalizmus koráról beszélhetünk annak ellenére, hogy abból a kor népességének csak nagyon kis hányada, talán huszada sem részesült, akkor ma joggal tekinthetjük jellemzőnek azt, ami a világ ötödén már valóság, és négyötödén egyre inkább az.

Semmi sem vetette annyira vissza a fejletlen világ gazdaságát, mint az agrártechnikai forradalom. A múlt században az iparosodott országokban a munkaerő harmada a mezőgazdaságban dolgozott, mégis agrárimportra szorultak a kevésbé fejlett országokból. Ma már a fejlett világban a munkaerő huszadát sem köti le a mezőgazdaság, mégis túltermelés jelentkezik, amire elsősorban a túlszaporodott, lemaradó országokban volna kereslet, ha volna rá vásárlóerő. A világ fejlett ötödén összezsugorodott a mezőgazdaság korábbi jelentősége. Az agrártermékek költségei a fogyasztás huszadát sem teszik ki. A lakossági fogyasztás ötödét jelentő élelmiszerek költségeinek tört része a mezőgazdasági termelők árbevétele.

A fentiek után nehezen érthető, hogy *miért olyan jellemző korunk fejlett világában a pesszimizmus.* A kor embere szemében sokkal feltűnőbbek a hibák, a hiányosságok, a fejlődéssel együtt járó veszélyek, mint az elért eredmények. Örök emberi tulajdonság, hogy *minél gyorsabb a fejlődés, annál nagyobb a veszélyérzet.* Hiába igazolja minden statisztika, hogy a repülés a legbiztosabb, a kerékpározás pedig a legveszélyesebb közlekedési forma, az előbbitől a többség fél, az utóbbit pedig veszélytelennek tartja.

Így vagyunk korunk természetvédő mozgalmával is. Bizonyított tény, hogy a technikai és gazdasági fejlődés során megteremtődnek azok a források és technikai eszközök, amelyek biztosíthatják a természet védelmét. Ezzel szemben a túlszaporodó és gazdasági téren lemaradó világban felgyorsult a természetpusztítás, ugyanakkor hiányoznak a védekező eszközök és források. A természetet csak ott féltik a fejlődéstől, ahol ennek kisebb az indokoltsága.

Még a társadalomtudósok sem veszik tudomásul, hogy az emberek megelégedettsége és biztonságérzete nem fokmérője a haladásnak. Minél fejlettebb egy társadalom, és főleg minél gyorsabban fejlődik, annál nagyobb abban az elégedetlenség. Alapvetően tévednek tehát azok, akik a fejlődés eredményeit a közvéleményről készített felmérések alapján mérik. Az általános megelégedettséget, biztonságérzetet csak a szegény és stagnáló társadalmakban lehet megtalálni, a fejlettekben soha. Igaz ez még a társadalmakon belül is. Az elégedetlenség nem a szegények, hanem a viszonylag jól élők körében erjed. Természetes, hogy a viszonylag jól

kereső művészek és újságírók is elégedetlenebbek, mint a szerény jövedelmű nyugdíjasok. A fejlődés minősítésének egyetlen biztos mutatója az, hova mennek az emberek, vagyis hogyan szavaznak a lábukkal. Ha szinte mindenki a fejlett világban szeretne élni, és szinte senki nem akar a fejlettből az elmaradottba átköltözni, akkor bátran mondhatjuk, hogy a fejlődés egyenlegében pozitív eredményekkel járt.

Az új polgárság

Európát a polgárosodás tette a XVIII. század óta a világ élenjáró civilizációjává. Éppen ezért ez a virágzó Európa még a saját kontinensén belül is csak addig tudott terjeszkedni, ameddig már korábban is volt polgársága. Ha ma megnézzük az európai országok életszínvonalának rangsorát, azt tapasztaljuk, hogy meglehetősen azonos azzal, milyen erős volt ott már a XVI. és XVII. században polgársága. Ahol a középkor végére nem alakulhatott ki viszonylag erős polgárság, ott mindmáig viszonylagos lemaradás tapasztalható.

Mielőtt a hazai polgárosodás tapasztalatairól beszélünk, nézzük meg: ki a polgár? Az, aki jelentős mértékben független a felső hatalomtól.

Az ipari forradalom előtt a városi iparosok és kereskedők voltak a polgárok. Csak ők lehettek viszonylag függetlenek. Az akkori értelmiség nem volt független, csak a hatalom, illetve az urak szolgálata jelentett számára megélhetést. A falvak módos gazdái ugyan gazdasági téren jelentős függetlenséget élveztek, de a falu feudális világa, a földesúrtól való függősége miatt nem tekinthetjük őket igazi, a nyugati értelemben vett polgároknak.

Nekünk magyaroknak mégis nagyon értékelni kellene ezt a falusi polgárosodást is, mert mi voltunk évszázadokon keresztül az egyik legkevesbé polgárosodott nép Európában. Arról pedig mélyen hallgatunk, hogy a magyar falvak jobban polgárosodtak a török, mint a magyar uralom alatt.

Történelemoktatásunk sem hangsúlyozza annak a jelentőségét, hogy a magyarság milyen kis mértékben rendelkezett saját polgársággal. Városainkat, amelyek nagy hányada nem a magyar etnikum által többségben lakott vidékeken volt, főleg más nemzetiségű polgárok lakták. Az urbanizáció felgyorsulása idején pedig ugyan gyorsan elmagyarosodó, de idegen etnikumúak alkották a kereskedő és az iparos réteget. Főleg németek, rácok, zsidók, és más, nyugatról és keletről betelepültek.

Jellemző módon Ady Endre, a költő volt az első, és lényegében mindmáig az utolsó, aki nagy jelentőséget tulajdonított annak, hogy a magyar etnikum évszázadokon keresztül csak földesurakból és jobbágyokból, illetve később parasztokból állt. Ez alól csak az erdélyi magyarság volt bizonyos mértékig kivétel. Joggal, ezzel magyarázta, hogy ez a réteg a magyar kultúra és szabadság területén mindig a részarányánál sokkal többet teljesített. A polgár definíciójából következik a teendő is: minél több állampolgár számára kell biztosítani, hogy polgár is legyen, azaz az anyagi és ebből fakadó politikai függetlenséget.

A jelenlegi pártok szinte mindegyikének programjába a polgári réteg megerősítése is szerepel. Abban már nem ekkora az egyetértés, hogy mit kellene tenni ennek érdekében. A látszólagos egyetértés ellenére nem sok történik ezen a területen. Legalábbis ott, ahol ez a politikusokon múlik. Annál örömdetesebb a polgárosodás ott, ahova nem ér el a politika hatalma.

A Kádár-rendszer évei alatt két nagy lépés történt a polgárosodás felé:

- a másodgazdálkodás felvirágzása,
- a jelentős arányú családház-építkezés.

Mindkettő csak félmegoldás lehetett.

A másodgazdálkodás előnyös volt abból a szempontból, hogy igen széles réteg számára tette lehetővé a polgárosodás felé vezető úton való elindulást. A sikerét annak köszönhettem, hogy egyrészt a gazdaság bajai elől menekülő rendszer a csökkenő reálbéreket a másodgazdaságban rejlő jövedelemszerzéssel akarta ellensúlyozni; másrészt nem volt fogalma arról, hogy a másodgazdaság milyen politikai erőket támaszt vele szemben.

Az, hogy egy válságba jutott rendszer a másodgazdaságot mentőkötélnek tekintti, ami végül a saját nyakán lesz akasztókötés, nem új jelenség. Ez történt évszázadokkal korábban Németalföldön. Az olcsó balti gabona a földesurakat egyre nehezebb helyzetbe hozta. Következésképpen a jobbágyság jövedelme is csökkent. Ezért aztán az urak örömmel fogadták, amikor a városi kereskedők másodállásként kínálták a háziipari munkát, mindenekelőtt a takácsságot. Így kötődtek németalföldi jobbágyságok egyre inkább a polgári városokhoz és függetlenedtek a földesúri hatalomtól. Az eredmény: Németalföldön alakult ki az első polgári társadalom és utódállamai, Hollandia és Belgium, mindmáig is a lepolgárosultabb államok.

A családház-építés is annak köszönheti beindulását, hogy a hatalom csődbe jutott a drága és társadalmi hatásában közveszélyes lakótömb-építkezési programjával. Rájöttek, hogy sokkal olcsóbban és sokkal több ház épül, ha az a lakosság öntevékenységre alapozva spontán szerveződik. Egyetlen évszázad alatt nem épült a magyar falvakban annyi lakóterület, mint a Kádár-rendszer utolsó húsz évében. A falusi lakásépítkezések tekintetében megirigyelhetnek bennünket a nálunk sokkal gazdagabb országok is. Arról nem is beszélve, hogy ez a házépítési mozgalom milyen pozitív hatást váltott ki a falusi családi kapcsolatok és kollektívák megerősödésében. Nem kisebbek az eredményei a lakosság politechnikai képzésében sem. A legnagyobb pozitív hatása a munkateljesítmények növekedésében jelentkezett. Kiderült, hogy a házépítő családok tagjainak lényegesen nagyobb a munkateljesítménye, mint a juttatott házgári lakást kapottaké. Az meg már a szociológusok feladata lenne, hogy a deviáns-tényezők is mennyivel kisebb mértékben jelentkeznek azoknál, akik házépítkezésbe fogtak, akik a saját házaikban élnek. Ezért érzem úgy, hogy az elmúlt évek gazdaságpolitikájának egyik legnagyobb bűne a sajátterős házépítkezések támogatásának megszüntetése volt. Ennek lett aztán a következménye az, hogy jelenleg alig negyedannyi ház épül, mint 5-10 évvel korábban. Az angoloknál a közmondások legendás bölcsessége fogalmazta meg: az én házam az én váram. A családi ház tulajdonlása ma és nálunk is vár, amelyikbe visszavonulhat a család. Ott van a többletjövedelmet biztosító kert és műhely.

A rendszerváltás után az vált általánossá, hogy polgárságot tulajdonjuttatással kell teremteni. Ez is egyik, a múltból maradt meggyőződés. Egészen a jelenkorig valóban a vagyon volt a függetlenség egyetlen alapja. A polgár tehát azonosat jelentett a vagyonossal. A feudális társadalom polgárának volt saját háza, műhelye, sőt földje és generációkon keresztül összegyűjtött kincse is.

A kapitalizmusban a polgárnak volt annyi tőkéje, hogy magának, családjának és néhány alkalmazottnak munkát biztosított, tőkéjének profitja, földjének járadéka pedig a polgári életvitelhez szükséges többletjövedelmét hozta.

Az ilyen vagyonos ember ma is polgár, de nem sokáig. Ha nem rendelkezik megfelelő szellemi tőkével, azaz szaktudással, vállalkozói képességekkel, akkor vagyona gyorsan elolvad, polgári státusza megszűnik.

A modern kor azonban alapvető változást hozott azzal, hogy a fizikai tőke elsődlegessége helyére a szellemi tőke lépett. Ma akinek tehetsége és képzettsége van, ráadásul több-kevesebb vállalkozói képsséggel is rendelkezik, függetlensége még akkor is biztosított, ha nem indult vagyonnal.

A fizikai és a szellemi tőke között az a nagy különbség, hogy az előbbi örökölheto, az utóbbit mindenkinek magának kell megszereznie. Ez is minőségi változást hozott korunkban azzal, hogy elötte ötezer évig lényegében mindenkinek a társadalmi státuszát, jövedelmét az határozta meg, mit örökölt az előző generációktól. Jelenleg ez végre másodlagossá vált.

Ma már a fejlett világban azok élnek a legjobban, akik tehetségesnek születtek, és ezzel a szerencsével okosan és szorgalmasan gazdálkodtak és gazdálkodnak. Az ipari forradalom előtt a vagyonhoz is csak vérségi lapon lehetett jutni. A tőkés társadalomban már előfordulhatott, hogy egyesek szerencsével a szegénységből gazdaggá emelkedhettek. Idővel azonban ott is minimálisra csökkent a mobilitás. Aki vagyont örökölt, olyan előnyben volt a szegényen indulóval szemben, amit már csak egészen kivételes esetekben lehetett behozni.

Ez addig maradt így, amíg a tőke működtetése különösebb szakértelem nélkül is profitot hozott, amíg a tőke erkölcsi avulása lassú volt. Jelenleg aki rosszul, tehetségtelenül bánik a tőkéjével, az a rászakadt örökség ellenére hamar elszegényedik. Ezért vált általánossá, hogy a tőkés a vagyonukkal való gazdálkodást képzett, tehetséges szakemberekre, menedzserekre bízzák. Amilyen mértékben erősödik a tőke működtetéséhez szükséges szaktudás és képesség jelentősége. Azaz fogalmaink szerint a tőkét öröklő annál kisebb valószínűséggel marad polgár.

A jelenkor nagyjai, leginkább függetlenjei azok, akik az egyes szakmák, sportok, művészeti ágak legkiválóbbjai közé emelik fel magukat. Ezek nemcsak kimagasló jövedelemhez jutnak, hanem szinte teljes függetlenséget is élvezhetnek. A legjobb muzsikusi, énekes, karmester minden tekintetben százszor nagyobb jövedelmet és függetlenséget élvez, mint amivel a zseniális J. S. Bachnak meg kellett elégednie. Soltit, Menuhint vagy Pavarottit sokkal többen ismerik, mint amennyien a leggazdagabbakat vagy a magukat fontosnak érző politikusokat. Ők is elmaradnak a legdivatosabb könnyűzenei sztárok mögött. A minisztereknél sokkal közismertebbek és azoknál sokszorta többe keresnek a legjobb teniszezők, Sampras, Becker és társaik, legalább egy tucatnyi legjobb golfozó, nem is beszélve a profi bokszolóról. Amerikában Iacocca, a híres autógyári elnök sokkal ismertebb mint a kormány bármelyik minisztere, a jövedelme meg közel százszorosa azokénál.

Ma már homokra épít az a politikai párt, vagy áramlat, amelyik a vagyonra, és nem a tehetségre akarja építeni a jövő társadalmát, amelyik a vagyon osztogatásával akar polgárságot teremteni. Ma már a polgárosodáshoz csupán egyetlen széles út vezet: a tanulás. Mind a szervezett, mind az önképző. Ezt a fejlett világban egyre jobban felismerik. A szülők tudják, hogy gyermekeikre a jó iskolázatással hagyhatnak a legtöbbet. Az Egyesült Államokban egy ingatlanügynökség képviselőjétől hallottam, hogy a gyermekes szülők ott akarnak lakni, ahol jobb az iskola. Ezért az ingatlanárakat a hasonlóan közművesített területeken, zónákon belül elsősorban a jó iskola közelsége befolyásolja. Japánban a szülők legnagyobb gondja a gyerekek iskolázatása. Ez áll a családi élet központjában, és erre fordítják jövedelmük jelentős hányadát. A továbbtanuláshoz elsősorban a jó bizonyítvány vezet. Ennek lett a következménye az, hogy igen sokat áldoznak a szülők azért, hogy gyermekeik részt vehessenek az iskolai munkát folyamatosan támogató magánvállalkozások tanfolyamaiban.

Mi ugyanakkor a jóvátétellel akartunk polgárosítani olyan világban, amelyikben a képzettséghez képest a vagyon másodlagossá vált. Ráadásul nem is volt miből megfelelő kárpótlást fizetnünk, így aztán a kárpótlásból szinte senki nem lett polgár. Jobb lett volna, ha ezt a pénzt

az iskolarendszer fejlesztésére fordítjuk. Most adtunk a kollektivizálás során elvett földért annyit, amiből még gazdálkodni sem lehet, nem a gyerekeket kollégiumba küldeni. Nem jobb lett volna, ha a kárpótlás helyett ingyen kollégiumi elhelyezés járt volna a károsult gyermekeinek? Ha az öregek nem lehettek, és nem lehetnek polgárok, legalább a gyermekeik lehessenek azok.

Az a tény, hogy minden szakmában keresik a jobb minőségű munkaerőt, azt is jelenti, hogy a jelenkor, és főleg a jövő polgárának már nem kell önfoglalkoztatónak lennie, lehetnek alkalmazottként is függetlenek. Eddig csak azért nem lehetett polgár az, aki másnak az alkalmazottja, mert ezzel kiszolgáltatott helyzetbe került a munkaadójával szemben. Ma már nem kell ettől félnie, mert a szakmák legjobbjai annyira keresettek, hogy ők vannak kedvezőbb alku-pozícióban a munkaadóval szemben. Minden tőkés és minden menedzser tudja, hogy számára nagy értéke van azoknak, akik szakmailag kiválóak. A legjobb menedzserre, de legjobb kórházi orvosra, iskolai tanárra, jogi vezetőre, könyvelőre vadászni kell. (Jellemző módon az ilyenek felkutatását végzőket fejvadászoknak hívják.) De nemcsak ők, hanem a fizikai munkások között is aranyat ér az, aki a szakmában kiváló. A legjobb autószerelőre, gépiróra a munkaadó úgy vigyáz, mint a szeme világra.

Korunk jelentős pozitív változásainak egyike, hogy minden szakmában, azaz minden képzettségi szinten van megbecsült szakmai elit. Ma nagyobb az erkölcsi és anyagi megbecsültsége legjobb autószerelőnek, a legjobb asztalosnak, mint a szerény képességű diplomásnak, vagy gazdagon született középszerű tőkésnek. Az előbbieket igazi polgárok, belőlük nagy valószínűséggel lesz tőkés. Az utóbbiak fiaiból már aligha.

A polgárosodás és a szellemi tőke

A sztálinizmus jobban félt a polgártól és a polgárosodástól, mint az ördög a tömjénfüsttől. Tudta, hogy a központi hatalom legnagyobb ellensége a gazdaságilag független polgár. Ezért számolt fel minden magántulajdont. A személyi tulajdont is igyekezett a minimális szintre visszaszorítani. A múltból tudta, hogy a politikai függetlenség alapja a gazdasági függetlenség, az pedig a vagyonon alapuló. Szerencsére nem vették észre, hogy a jelenkorra a gazdasági és politikai függetlenség alapja már nem annyira a vagyon, mint sokkal inkább a tudás, a szellemi tőke. Azt pedig nem lehet kisajátítani. Semmi sem ásta annyira alá a sztálinista diktatúrát, mint az iskolarendszerük. A tanulás ugyanis olyan vagyonnal látja el a diákokat, amit senki nem vehet el tőlük.

Évszázadokig a vagyonos ember volt független, most a jól képzett vált azzá.

A rendszerváltás után az vált általánossá, hogy polgárságot tulajdonjuttatással kell teremteni. Ez is egyik, mind a feudális, mind a múlt századi liberális, mind a marxista múltból maradt meggyőződés. Egészen a jelenkorig valóban a vagyon volt a függetlenség egyetlen alapja. A polgár tehát azonosat jelentett a vagyonossal. A feudális társadalom polgárának volt saját háza, műhelye, sőt földje, és generációkon keresztül összegyűjtött kincs-vagyona is.

A kapitalizmusban a polgárnak volt annyi tőkéje, hogy magának, családjának kellő jövedelmet, és néhány alkalmazottnak munkát biztosíthatott. Tőkéjének profitja, földjének járadéka és saját munkája a puritán, a vagyonához képest takarékos polgári életvitelhez szükséges jövedelmet biztosan hozta. Ez a biztonság egyik jellemzője volt a múlt polgárának.

Nem csak a polgár élt biztonságban, hanem hasonló életre joggal számíthattak az örökösök is. Aki folytatta a korábbiak életvitelét, az nem veszthetett. Erre az adott garanciát, hogy a vagyon profitja viszonylag nagyon biztos volt. Eredményes működtetése nem igényelt nagy szaktudást, nem járt jelentős kockázattal.

A vagyonos ember ma is polgár, de nem sokáig. Ha nem rendelkezik megfelelő szellemi tőkével, azaz szaktudással, vállalkozói képességekkel, akkor vagyona gyorsan elolvad, polgári státusza megszűnik.

A modern kor alapvető változást hozott azzal, hogy egyrészt nagyon gyorsan változik a technika és a piaci igény, másrészt a fizikai tőke elsődlegessége helyére a szellemi tőke lépett. Korunkban a nem jól, azaz profi módra vezetett vállalkozás hamar megbukik, vagyonának értéke semmivé válik. Viszont, akinek tehetsége és képzettsége van, ráadásul több-kevesebb vállalkozói képességgel is rendelkezik, függetlensége még akkor is biztosított, ha nem indult vagyonnal. Gyorsan lesz vagyona, illetve mások a vagyonukat jó pénzért az ilyenekre bízják.

A fizikai és a szellemi tőke között az a nagy különbség, hogy az előbbi örökölheto, az utóbbit mindenkinek magának kell megszereznie. Ez is minőségi változást hozott korunkban azzal, hogy előtte ötezer évig lényegében mindenkinek a társadalmi státuszát, jövedelmét az határozta meg, mit örökölt az előző generációktól. Jelenleg ez végre másodlagossá vált. Ma már a fejlett világban azok élnek a legjobban, akik tehetségesnek születtek, és ezzel a szerencséjével okosan és szorgalmasan gazdálkodtak és gazdálkodnak.

Az ipari forradalom előtt a vagyonhoz is csak vérségi alapon lehetett jutni. A tőkés társadalomban már előfordulhatott, hogy egyesek szerencséjével a szegénységből gazdaggá emelkedhettek. Idővel azonban ott is minimálisra csökkent a mobilitás. Aki vagyont örökölt, olyan előnyben volt a szegényen indulóval szemben, amit már csak egészen kivételes esetekben lehetett behozni.

Ez addig maradt így, amíg a tőke működtetése különösebb szakértelem nélkül is profitot hozott, amíg a tőke erkölcsi avulása, a piaci igények változása lassú volt. Jelenleg, aki rosszul, tehetségtelenül bánik a tőkéjével, az a rászakadt örökség ellenére hamar elszegényedik. Ezért vált általánossá, hogy a tőkések a vagyonukkal való gazdálkodást képzett, tehetséges szakemberekre, menedzserekre bízják. *Amilyen mértékben erősödik a tőke működtetéséhez szükséges szaktudás és képesség jelentősége, olyan mértékben csökken a tőketulajdonos függetlensége.* Azaz fogalmaink szerint a tőkét öröklő annál kisebb valószínűséggel marad polgár.

A jelenkor nagyjai, leginkább függetlenjei azok, akik az egyes szakmák, sportok, művészeti ágak legkiválóbbjai közé emelik fel magukat. Ezek nemcsak kimagasló jövedelemhez jutnak, hanem szinte teljes függetlenséget is élvezhetnek. A legjobb muzsikusi, énekes, karmester minden tekintetben százszor nagyobb jövedelmet és függetlenséget élvez, mint amivel a zseniális J. S. Bachnak meg kellett elégednie. Soltit, Menuhint vagy Pavarottit sokkal többen ismerik, mint amennyien a leggazdagabbakat vagy a magukat fontosnak érző politikusokat. Ők is elmaradnak a legdivatosabb könnyűzenei sztárok mögött. A minisztereknél sokkal közismertebbek és azoknál sokszorta többe keresnek a legjobb teniszezők, Sampras, Becker és társaik, legalább egy tucatnyi legjobb golfozó, nem is beszélve a profi bokszolókról. Amerikában Iacocca, a híres autógyári elnök sokkal ismertebb mint a kormány bármelyik minisztere, a jövedelme meg közel százszorosa azokénak.

Ma már homokra épít az a politikai párt, vagy áramlat, amelyik a vagyonra, és nem a tehetségre akarja építeni a jövő társadalmát, amelyik a vagyon osztogatásával akar polgárságot teremteni. Ma már a polgárosodáshoz csupán egyetlen széles út vezet: a tanulás. Mind a szervezett, mind az önképző.

Ezt a fejlett világban egyre jobban felismerik. A szülők tudják, hogy a gyermekeikre a jó iskoláztatással hagyhatnak a legtöbbet. Az Egyesült Államokban egy ingatlanügynökség képviselőjétől hallottam, hogy a gyermekes szülők ott akarnak lakni, ahol jobb az iskola. Ezért az ingatlanárakat a hasonlóan közművesített területeken, zónákon belül elsősorban a jó iskola közelsége befolyásolja. Japánban a szülők legnagyobb gondja a gyerekek iskoláztatása. Ez áll a családi élet központjában, és erre fordítják jövedelmük jelentős hányadát. A továbbtanuláshoz elsősorban a jó bizonyítvány vezet. Ennek lett a következménye az, hogy igen sokat áldoznak a szülők azért, hogy gyermekeik részt vehessenek az iskolai munkát folyamatosan támogató magánvállalkozások tanfolyamain.

Mi ugyanakkor a jóvátétellel akartunk polgárosítani olyan világban, amelyikben a képzettséghez képest a vagyon másodlagossá vált. Ráadásul nem is volt miből megfelelő kárpótlást fizetnünk, így aztán a kárpótlásból szinte senki nem lett polgár. Jobb lett volna, ha ezt a pénzt az iskolarendszer fejlesztésére fordítjuk. Most adtunk a kollektivizálás során elvett földért annyi pénzt, amiből még gazdálkodni sem lehet, nem a gyerekeket kollégiumba küldeni. Nem jobb lett volna, ha a kárpótlás helyett ingyen kollégiumi elhelyezés járt volna a károsultak gyermekeinek? Ha az öregek nem lehettek, és nem lehetnek polgárok, legalább a gyermekeik lehessenek azok.

Az a tény, hogy minden szakmában keresik a jobb minőségű munkaerőt, azt is jelenti, hogy a jelenkor, és főleg a jövő polgárának már nem kell önfoglalkoztatónak lennie, lehetnek alkalmazottként is függetlenek. Eddig csak azért nem lehetett polgár az, aki másnak az alkalmazottja volt, mert ezzel kiszolgáltatott helyzetbe került a munkaadójával szemben. Ma már nem kell ettől félnie, mert a szakmák legjobbjai annyira keresettek, hogy ők vannak kedvezőbb alkupozícióban a munkaadóval szemben. Minden tőkés és minden menedzser tudja, hogy számára nagy értéke van azoknak, akik szakmailag kiválóak. A legjobb menedzserre, de a legjobb kórházi orvosra, iskolai tanárra, jogi vezetőre, könyvelőre vadászni kell. (Jellemző módon az ilyenek felkutatását végzőket fejvadászoknak hívják.) De nemcsak ők, hanem a fizikai munkások között is aranyat ér az, aki a szakmában kiváló. A legjobb autószerelőre, villanyszerelőre, gépíróra a munkaadó úgy vigyáz, mint a szeme világára.

Korunk jelentős pozitív változásainak egyike, hogy *minden szakmában, azaz minden képzettségi szinten van megbecsült szakmai elit*. Ma nagyobb az erkölcsi és anyagi megbecsültsége a legjobb autószerelőnek, a legjobb asztalosnak, mint a szerény képességű diplomásnak, vagy gazdagon született középszerű tőkésnek. Az előbbiek igazi polgárok, belőlük nagy valószínűséggel lesz tőkés. Az utóbbiak fiaiból már aligha.

Ajánlás: nincs gazdasági felzárkózás dinamikus polgárosodás nélkül. Ennek útját és módszereit sokkal inkább jelenti az oktatási rendszer javítása, mint a vagyoni kárpótlások. Ezért inkább a szellemi tőke reprezentánsaira bízunk a következő nemzedék jövőjét, kevésbé a közgazdászokra, akik még mindig abban a múltban élnek, amelyikben a gazdag állam és a fizikai tőke tulajdonosa volt az úr.

A polgárság öröksége

A múlt, a jelen és a jövő századra a népek legfontosabb öröksége a polgári tradíció lett. Az, hogy hol és hogyan alakul egy nép sorsa ezekben a századokban, vagyis korunkban, az minden történelmi előzménynél nagyobb mértékben függ attól, milyen erősek és milyen természetűek az érintett területeken az ott élő népek polgári tradíciói. Erről a sose hallott igazságról szeretném meggyőzni az olvasókat. Arról, hogy jövőnk alakulásában a viszonylag gyenge és még a szakmai körökben is nagyon elhallgatott polgári tradícióink játsszák a fő szerepet.

Mielőtt a hazai polgárosodás tapasztalatairól beszélnénk, nézzük meg: *Ki a polgár? Az, aki jelentős mértékben független a felső hatalomtól.*

Az ipari forradalom előtt csak a városi iparosok és kereskedők voltak a polgárok. A kor felső, feudális hatalmával szemben csak ők lehettek viszonylag függetlenek. Ezt a függetlenséget azonban korlátozta az a tény, hogy nagyon szűk volt a kor felvevőpiaca. Ebből fakadóan a polgári társadalomnak nagyon zártnak kellett lennie, létszáma nem növekedhetett, oda semmivel sem volt könnyebb alulról bekerülni, mint a földbirtokosok közé. Ebből a szempontból is klasszikus illusztráció Wagner „Mesterdalnokok” című operája.

A középkori polgárság tehát nagyon konzervatív, a hagyományokat mereven őrző réteg volt, és akkor még csak a feudális rendszerrel szemben volt haladó, pozitív társadalmi elem. Érdekes módon ez a polgári világ a maga erkölcsi rendjével csak sokkal később, évszázadok múlva játszott fontos szerepet. Az ipari forradalom és a polgári társadalom ugyanis csak ott vált megvalósíthatóvá, ahol a társadalom a már középkorból jelentős polgári tradíciókat is hozott magával. Ezt Max Weber vette először észre, amikor megállapította, hogy a polgári társadalom csak ott épülhetett fel, ahol a puritanizmusnak erős, évszázados gyökerei voltak. Azt még nem mondja ugyan ki, de tény, hogy a puritanizmus a nyugat-európai városi polgárság erkölce, értékrendje volt. Ezért kell megállapítanunk, hogy *e század elejéig polgári társadalmat csak a feudalizmusban kialakult polgári tradíciókra, értékrendre lehetett építeni.*

Európát a középkorból örökölt polgárosodás tette a XVIII. század óta mind társadalmi, mind gazdasági tekintetben a világ élenjáró civilizációjává. Éppen ezért ez a demokratikus és gazdag Európa még a saját kontinensén belül is csak addig tudott terjeszkedni, ameddig már korábban is volt polgársága.

Ha ma megnézzük az európai országok életszínvonalának rangsorát, azt tapasztaljuk, hogy meglehetősen azonos azzal, milyen erős volt ott már a XVI. és XVII. században a polgársága. Ahol a középkor végére nem alakulhatott ki viszonylag erős polgárság, ott egészen a legutóbbi évtizedekig a korábban is jellemző viszonylagos társadalmi és gazdasági lemaradás tapasztalható.

Az évszázados polgári tradíciók hatása ma is döntő.

Nemrég jelent meg egy könyv az Egyesült Államokban, amelyben az amerikai és olasz társadalomtudósok a megelőző húsz év során végzett nagyon alapos felmérés alapján elemzik annak az okát, hogy az elmúlt negyven évben Olaszország különböző területein miért olyan nagyon eltérőek a gazdasági eredmények. Szoros korrelációt csak abban a tekintetben találtak, hogy ott van gyors fejlődés, ahol a XIV. században sikerült elzavarni a feudális urakat, az arisztokratákat és a főpapokat, ahol már akkor a polgárok vették át a hatalmat. Azokon a területeken hatszáz éves múltja van a helyi önkormányzatoknak, a polgárság politikai hatalmának. Ezeken a területeken sokkal jobban értékelik a gazdasági és szellemi teljesítményt, sokkal kevésbé a vérségi származást, a központi hatalommal való szoros kapcsolatokat. Márpedig, ez a jelenkor kívánatos értékrendje.

Itt találunk választ ezer éves felzárkózási kísérleteink kudarcaira is: *nekiünk magyaroknak elsősorban azért nem sikerült a Nyugathoz való felzárkózás, mert mi voltunk Európában ezer éven keresztül az egyik legkevésbé polgárosodott nép.* Tőlünk keletre is gyenge, a politikai hatalomból kiszorított volt a polgárság, de legalább a hatalmi elittel azonos etnikumú. Oroszország kereskedő városaiban döntően orosz kereskedők voltak nagyobb többségben. Nálunk, ha volt is kis létszámú polgári réteg, az döntően idegen etnikumokból tevődött össze. Ebből a tényből adódott azután a magyar földesúri rétegekben az érzelmi indíték is, hogy gazdagodó polgáraink ellen, mint a magyarságtól idegen elem ellen hangolhassák a nép indulatait.

Történelemoktatásunk sem hangsúlyozza annak a jelentőségét, hogy a magyarság milyen kis mértékben rendelkezett saját polgársággal. Városainkat, amelyek nagy hányada nem a magyar etnikumú területeken volt, főleg más nemzetiségű polgárok lakták. Ebben a nem magyar etnikumú polgárság elleni uszításban az utolsó és a legtragikusabb a fasizmusunk antiszemita borzalma volt. Illene a történelmünk oktatásában több teret szentelni annak, hogy az idegen kereskedők és főleg vagyonuk ellen milyen hajszákat jelentek meg újra és újra ezer éves történelmünk során. Ezzel is tartozunk az áldozatok emlékének és annak, hogy ez soha ne ismétlődhessenek meg.

A múlt század második felében, az urbanizáció felgyorsulása idején pedig ugyan gyorsan elmagyarosodó, de többségükben származásukat tekintve idegen etnikumúak alkották a kereskedő és az iparos réteget. Főleg németek, osztrákok, csehek, rácok, zsidók, és más, nyugatról és keletről betelepültek.

Jellemző módon Ady Endre, a költő volt az első, és lényegében mindmáig az utolsó, aki nagy jelentőséget tulajdonított annak, hogy a magyar állam évszázadokon keresztül a hatalom és a nemzet képviselője szempontjából csak földesurakból, a másik oldalon a nagy többség csak jobbágyokból, illetve később parasztokból állt. A magyar uralkodó réteg mindig ellenségesen kezelte, alacsonyabb rendűnek tekintette a polgárokat. Ez alól csak az erdélyi, a Duna-Tisza közí és a nyugati peremen élő magyarság volt bizonyos mértékig kivétel. Ady, a tények tanúsága szerint joggal, azzal magyarázta ezt, hogy e területeken, mindenekelőtt az erdélyi magyarság, a magyar kultúra és szabadság területein mindig a részarányánál sokkal többet teljesített.

Éppen a fentebb hivatkozott olaszországi tudományos elemzés alapján még bátrabb következtetésekig merészkedhetünk: ma az ország két területén nincs válságos helyzet. Egyrészt a Duna és a Tisza között, ahol a török a XVI. században elzavarta a földesurakat és a püspököket, másrészt a nyugati területeken, ahol ugyancsak évszázadok óta az osztrák polgárosodás hatása a területi közelség miatt jobban érvényesült.

Utánagondolva érthető a török uralom mai pozitív hatása is: a városok és a községek az urak hiányában megszervezhették önkormányzatukat. Ezekről a korábban és másutt nálunk ismeretlen önkormányzatokról mindenekelőtt azt várta el a lakosság, hogy a távoli megszálló hatalmat játssza ki, érje el, hogy minél kevesebb adót kelljen fizetniük.

Ez az önkormányzati feladat kísértetiesen ismétlődött meg a sztálinista évek alatt, azzal a különbséggel, hogy az elnyomó hatalom székhelye Isztanbulból Moszkvába költözött. A Kádár-rendszer kényszerű lazításait is ugyanezek a területeken használták ki a legjobban. Itt érték el a legmagasabb szintet a másodgazdaságok. Itt lett a fölíázás mindmáig a magyar gazdaság legvirágzóbb ága, minden központi és tudományos támogatás nélkül. Ma e terület lakossága a minél kisebb adók érdekében sikerrel szervezkedik az évszázados tapasztalatai alapján.

Bármennyire megdöbbenő, húsz éve ott a legnagyobb a gépkocsiállomány sűrűsége, ahol a török ideje alatt megvalósulhattak a helyi önkormányzatok.

A nyugati területek előtt csak most, a rendszerváltás után nyílt meg a tradíciók hasznosításának a lehetősége. De polgárok módjára élnek ezekkel a lehetőségekkel.